SAFEVİ DEVLETİ TARİHİ
(1501-1736)

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

2017

Yayın Koordinatörü • Yaşar HIZ
Genel Yayın Yönetmeni • Aydın ŞİMŞEK
Editör • Cihat AYDOĞMUŞOĞLU
Kapak Tasarım • Esra YILDIZ
İç Tasarım • Ahmet HAYTA
Sosyal Medya • Mertcan KOÇALİ

2.Basım • © Ocak 2017 /ANKARA
ISBN • 978-605-324-041-9

Gece Kitaplığı
Adres: Korkut Reis Mh. Yeşilırmak Cd. 10 / B Demirtepe
Çankaya/ANKARA
Tel: 0312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com
e-posta: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt
Bizim Büro Matbaa
Sanayi 1. Cadde Sedef Sk. No: 6/1
İskitler - Ankara

Sertifika No: 26649
Tel: 0312 229 99 28

SAFEVİ DEVLETİ TARİHİ

(1501-1736)

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

gece kitaplığı

Sevgisiyle beni hayata bağlayan kıymetli eşim Ayşe Kübra Aydoğmuşoğlu'na...

ÖNSÖZ

Safevi Devleti, Türkmen aşiretlerinin desteği ile Şeyh İsmail tarafından 16. yüzyılın başında kurulmuştur. Devletin tesisi ile birlikte "Şah" unvanını alan İsmail, On İki İmam Şiiliğini resmi mezhep olarak kabul etmiş ve böylece İran coğrafyasının da süratle Şiileşme süreci başlamıştır. Safevi Devleti'nin kurulmasının ardından kalabalık sayıda göçebe ve köylü Türk toplulukları da İran'a göç etmişlerdir. Safevi Devleti'nin kuruluşu Türk-İslâm tarihinde gerçekten mühim bir hadisedir. Bunun en dikkate değer neticesi, İslâm âleminin merkezinde yeni bir oluşumun meydana gelmiş olmasıdır. Başlıca vasfı Şiilik olan bu âlem, varlığını zamanımıza kadar devam ettirmiştir. Safevi Devleti'nin kurucu unsuru ve aynı zamanda On İki İmam Şiiliğinin taraftarları ise Kızılbaş adı ile anılan Anadolu Türkleridir. Safevi Devleti'nin İran coğrafyasında tesis ettiği On İki İmam Şiiliği, zamanla İran coğrafyasındaki halkların etnik ayrımını örten bir milli kimlik oluşmasına elbette yardımcı olmuştur. Bu bağlamda bugünkü İran'ın ortaya çıkışının önemli sebeplerinden birinin Safevi etkisi olduğunu belirtmemiz yerinde olacaktır. Biz bu çalışmamızda, özet mahiyette Safevilere kadar İran siyasi tarihini yazdıktan sonra başlangıç olarak devlete adını veren Şeyh Safiyüddin'den itibaren Safevî şeyhlerini ele alıp Türkmen aşiretlerinin desteği ile İsmail Bahadır Han'ın Safevî Devleti'ni kurmasını anlattık. Ardından onun halefleri olan şahlar devrinde Safevî Devleti'nin Osmanlı Devleti, Babür şahları ve Özbek hükümdarlarıyla olan ilişkilerini ve siyasi hadiseleri belirttik. Son olarak da Afgan istilası ve Safevî Devleti'nin yıkılış süreci ile devletin genel karakteri üzerinde durarak çalışmamıza son verdik. Bu çalışmamız, umarız ki Türk ve İran tarihi çalışmalarına bir nebze de olsa katkı sağlar.

Eserin oluşmasında desteklerini esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ayşe Onat, Prof. Dr. Eşref Bu-

haralı, Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Prof. Dr. Üçler Bulduk, Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Prof. Dr. İlhan Erdem, Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu, Prof. Dr. Osman Gazi Özgüdenli, değerli arkadaşlarım Dr. Murat Zengin, Dr. Mert Kozan ile bazı İngilizce kitapların temininde yardımını gördüğüm kıymetli dostum ve meslektaşım Arş. Gör. Merve Cemile Keyvanoğlu'na teşekkürlerimi sunuyorum.

Cihat Aydoğmuşoğlu

Ankara, 2017

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

İran, tarihin en eski uygarlıklarından biri olup oldukça erken sayılabilecek bir tarihte insan yerleşmelerine sahne olmuştur. İran'ın tarih öncesi devirleri hakkında elimizdeki malumat sınırlı olmakla birlikte Güney İran'ın Paleolitik (600.000-10.000) dönemde insanlarla meskûn olduğu bilinmektedir.[1] Modern araştırmalar, 10.000 yıl öncesinden itibaren İran'ın yerleşik ahalisinin olup, bu ahalinin şehir ve köyler kurduğunu ayrıca koyun ve keçinin evcilleştirilip sürülere bile sahip olunduğunu göstermektedir.[2]

M.Ö. VII. bin yılda ise Neolitik Tepe Tange Çakmak yerleşmesi sivrilir. İran yaylasında M.Ö. VI-IV. bin yıllara tarihlenen köy ve tarımsal etkinlik izlerine rastlanmıştır. En ünlü sit, Kâşan yakınlarındaki Siyelk Tepe'dir.[3] Siyelk Tepe Uygarlığı, Kalkolitik (Bakır) Çağ'a (M.Ö. 5-3 bin) aittir. Bu yerleşmenin Sami veya Hint-Avrupa kökenli değil aksine Asyalı bir halk tarafından kurulduğu sanılmaktadır.

---

[1] Nazmi Özçelik, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2002, s. 129.

[2] D. T. Potts, **Nomadism in Iran From Antiquity to the Modern Era**, Oxford University Press, New York, 2014, s. 5-6.

[3] İsmail Güven, "Yakın Doğu Uygarlıkları", **Uygarlık Tarihi,** Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 197.

İlkçağ'da İran'da kuzeyde ne zaman geldikleri tam olarak bilinmeyen Orta Asya'dan gelen halklar (Ön Turanlılar[4] veya Proto-Alp'ler), güney ve güney batıda Elam Uygarlığı ve Hint-Avrupa (Aryan) toplulukları vardı. Bugün İran kelimesinin kökeni olarak düşünülen Aryan (Arya, Arî, Aryayî, Ariyayi) denilen Antik İran halkları, M.Ö. II. bin yılda İran platosuna göç ederek yerleşmişlerdi.[5]

M. Ö III. bin yılda güneybatı İran'da ve güney Mezopotamya'da yükselen Elam Uygarlığı, İran'da tarihi bilinen ilk siyasal oluşum ve kültür olup İran'ı o dönemin uygarlık merkezi durumuna getirmiştir.[6] Elamlılar, M.Ö. 3000-640 yılları arasında yaşamış ve üç büyük boyun bir araya gelmesinden kurulu siyasal bir güç olmuşlardır. Zagros Dağları'nın eteklerinde Mezopotamya ile ilişkide olan Elam ülkesinin Asyalı halkları, sonradan yüksek yaylalarda da benimsenen kendi yazılarını geliştirmişlerdir.[7] Eklemeli bir lisan olan Elam dilinin ne Hint-Avrupa, ne Sami, ne de Sümer ve Hurice ile dil bağlantıları bulunamamıştır.[8] Elam Uygarlığı'nın başkenti Susa (Sus, Susiane), bugün İran'ın güney batısında başkenti Ahvaz olan Huzistan eyaletindedir.

Elam medeniyetinin sükûtunun ardından başlayan Med dönemi, İran'ın dünya tarihinde öne geçmesine neden olmuştur. Medler, Demir Devri'nin (MÖ 1200-330) Hint Avrupalı olduğu bilinen bir kavmidir. Nereden geldikleri bugün net olarak bilinmemekte olup yazı kullanmadıklarından okur yazar bir kavim de değillerdi.[9]

---

[4] M. Şemsettin Günaltay, **İran Tarihi,** TTK, Ankara, 1987, s. 8-9.

[5] Ahmed Saffar Mukaddem, **Zebân-ı Fârisi**, Cild-i Çehârom (Tarih, Ferheng ve Temeddün-i İran), Tehran, 1386, s. 3.

[6] Nazmi Özçelik, **a.g.e.**, s. 129.

[7] İsmail Güven, **a.g.m.**, s. 198.

[8] Aygün Attar, **İran'ın Etnik Yapısı,** Divan Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 24.

[9] Mehmet Ali Kaya, İlkçağ Tarih ve Uygarlığı, Pegem Akademi, Ankara, 2015, s. 167.

İran'daki kavimleri güçlü bir siyasal birlik haline getirerek bölgenin siyasal hayatında rol oynayacak duruma getiren Medler, muhtemelen M. Ö. 13. yüzyıl sonlarında Kafkaslar üzerinden İran coğrafyasına girmişler ve Hazar Denizi'nin güneyine yerleşmişlerdir. Daha sonra yayılmaya başlayan Medler, yoğun olarak Hemedan (Ekbatana) merkez olmak üzere Batı ve Güney İran'da varlıklarını sürdürmüşlerdir.[10]

M.Ö. VII. yüzyılda kurdukları Med (Media Krallığı) İmparatorluğu ile kendilerinden sonra İran'ı bir bütün olarak birleştirecek Pers İmparatorluğu'nun oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Anadolu'nun bir kısmını ve Mezopotamya'yı içine alan bir imparatorluk kuran ve 151 sene İran'da yönetimi ellerinde bulunduran Medlerin başkenti bugün batı İran'daki Hemedan (Ekbetana)'da idi.[11] Medler, aynı zamanda Zerdüşti inancının İran'da yayılmasını sağlayarak bölgenin dinsel ve inanç yapısını etkileyecek bir oluşumun da kurucuları olmuşlardı.[12] Önce Medler, daha sonra Persler dönemi İran'ın kendi sınırlarının ötesine taşımasına yol açmış, Med ve Pers İmparatorlukları, İran merkezli büyük devletler olarak hem İran'a hem de İran'ın çevresindeki ülkelere egemen olmuşlardır. Media Krallığı, Lidya Krallığı ile yapılan barış antlaşmasından takriben 35 yıl sonra Persli Kyros'un son Med Kralı Astyages (İÖ 584-550)'e karşı isyanından sonra yıkılmıştır.[13]

Med hâkimiyetine, akrabaları olan Ahamenişler (Ahameniler, Hehâmenişiyân) son vermiştir. Ahameni adı, hanedanlığın kurucusu "Ahemenes" ten gelmektedir. Bu ad aynı zamanda yaklaşık 200 yıl imparatorluğu yönetmiş olan Pers kraliyet ailesinin de adıdır.[14]

---

[10] Nazmi Özçelik, **a.g.e.**, s. 130; Mehmet Ali Kaya, **a.g.e.**, s. 168.

[11] Ahmed Saffar Mukaddem, **a.g.e.**, s. 3.

[12] Aygün Attar, **a.g.e.**, s. 26.

[13] Mehmet Ali Kaya, **a.g.e.**, s. 168.

[14] Amelie Kuhrt, **Eski Çağ'da Yakındoğu**, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş

Medlerden sonra gelen ve onlarla etnolojik ve kültürel açıdan akraba olan Ahameniş Hânedanı'nın kurmuş olduğu Pers [Fars] İmparatorluğu (M.Ö. 550-332), İran'ın kendi çevresini egemenlik altına aldıktan sonra tüm Anadolu'yu işgal etmiş ve Ege Denizi'ne kadar olan alanda uzun süre hükümranlığını sürdürmüştür. Perslerin anayurdu Persia'dır. Yeri, Zagros sıradağlarının güney ucunda yer alan bugünkü Fars eyaletine yaklaşık olarak denk düşmektedir. Hint-Avrupa koluna mensup Persçe [Eski Farsça] konuşan Ahameni dönemi Persleri, dilleri bakımından İranî diye tanımlanan geniş bir topluluğun koluydu.[15]

Büyük Kirus/Kyros (Keyhüsrev, M.Ö. 559-530) ve I. Dareios (Daryus/Dara M.Ö 522-486) yönetiminde Pers İmparatorluğu o zamana kadar insanlık tarihindeki en büyük imparatorluk haline gelmişti. Bu imparatorluğun sınırları doğuda İndus Nehri ve Ceyhun Nehri'nden, batıda Akdeniz'e uzanıyor, Anadolu ve Mısır'ı kapsıyordu. Böylece Pers krallarının dünya imparatorluğu, etnik, toplumsal, hukuksal ve politik açıdan sayısız farklı halkları, nüfus gruplarını ve idari birimleri kaplamaktaydı. Dara'nın yazıtlarında vurgulandığı gibi Sogdiya'nın ötesindeki Sakalardan Nubya'ya, Hindistan'dan Lidya'ya kadar uzanıyordu.[16] Bu bağlamda Pers İmparatorluğunun tesis ettiği barış, sükunet ve hoşgörü ortamında ziraat ve ticaret artmış, refah yükselmiş ve bölge insanlarının yaşam kalitesi de yükselmiştir.

Hindistan'a kadar egemenlik alanı kuran Pers İmparatorluğu, Makedonya Kralı Büyük İskender'in Hindistan'a kadar uzanan alanda kendi devletini kurması ile sona ermiştir. İskender, M.Ö. 332 yılında son Pers (Ahameniş) İmparatoru III. Darius (İÖ 336-330)'u meşhur İsos Savaşı'nda yenerek Pers İmparatorluğu'nu tarihten silmiştir.

Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, c. II, s. 353.

[15] Amelie Kuhrt, **a.g.e.**, s. 355, 360.

[16] Josef Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, Çev: A. İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 25.

İskender, daha sonra Ahameniş topraklarının yönetimini üst düzey komutanlarına bırakarak bölgeden çekilmiştir. Büyük İskender aynı zamanda Helenistik kültürü de İran topraklarına taşımıştır. Milat sonrası yıllarda Romalıların Anadolu ile beraber Ortadoğu topraklarını egemenlikleri altına almasıyla hem Helenistik kültür hem de Perslerden gelen etkilere bu bölgelerde son verilecektir.

Büyük İskender'den sonra İran bölgesi, onun kumandanlarından Selevkos'un eline geçmiştir. Selevkos, başkentini Suriye'ye taşıyınca doğuyu ihmal etmiştir. Selevkosların bütün güçlerini batı sınırlarına harcayıp doğuyu ihmal etmeleri neticesinde ise doğu eyaletleri merkezden bağımsız hareket etmeye başlamış ve bu eyaletlerden Parthia eyaletindeki Parni kabilesinin reisi Arsakes, Selevkoslara karşı ayaklanarak, diğer kabileleri kendi önderliğinde birleştirdikten sonra Part İmparatorluğu'nu kurmuştur (M.Ö. 250).[17]

Partlar, Aral Gölü ile Hazar Denizi bölgesinden göç eden, İskitlerle akraba [İskit-Turanî] göçebe bir kavimdir.[18] Onlar, gerçek anlamda İran sahasına Orta Asya göçebe kimliğinin ilk taşıyıcıları olmuşlardır. M.Ö. III. yüzyılda ortaya çıkan bu imparatorluğu yöneten hanedana, Arsasid Hanedanı (Aşkâniyân) denmektedir. Partlar (Arsaklar, Pehlevîler), yaklaşık olarak 500 yıl hüküm sürmüşler ve bu dönemde Roma'nın genişlemesine engel oldukları ve önemli ticaret güzergâhlarını ellerinde bulundurdukları için onların baş düşmanı olmuşlardır.

Parth İmparatorluğu'nun İÖ I. yüzyılın ortalarındaki hâkimiyet alanına bugünkü adlarıyla İran, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Tacikistan, Afga-

---

[17] Esko Naskali, "İran (Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar)", **DİA**, İstanbul, 2000, c. 22, s. 394.

[18] İsmail Güven, 2010, s. 201; Aygün Attar, 2006, s. 30; Eskiçağ tarihçisi M. A. Kaya da Part Krallığı'nın kurucusu Arsakes'in İskitler (Sakalar) ve Massagetlerle akraba olabileceğine işaret etmektedir. Bkz. Mehmet Ali Kaya, **a.g.e.**, s. 193.

nistan ve Pakistan'ın bir bölümü ile Türkiye topraklarının Fırat Irmağı'nın doğusunda kalan kısmı giriyordu.[19]

Parth İmparatorluğu, Roma ile yapılan sonu gelmeyen savaşlar ve taht kavgaları neticesinde zayıfladıktan sonra Fars eyaletinin hâkimi [Pers kökenli] Erdeşir, Partlara karşı ayaklanarak IV. Artabanos'u yenmiş, onu katletmiş ve ardından Sâsani İmparatorluğu'nu kurmuştur (M.S. 224). İran'da kurulan bu yeni hanedan adını Erdeşir'in atası Sasan'dan almaktadır.[20] Böylece İran'ın yeniden güçlü bir devlet olarak ortaya çıkışı, Miladi III. yüzyılın ilk yarısında kurulan Sâsani İmparatorluğu (224-651) döneminde gerçekleşmiştir.

Sâsaniler, kurdukları devlet ile Ortadoğu ve Anadolu bölgelerinde Romalıların komşusu düzeyine geldiler. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra ortaya çıkan Doğu Roma [Bizans] İmparatorluğu döneminde Sâsaniler güçlü bir devlet olarak varlıklarını sürdürdüler ve Bizans'ı yenerek Karadeniz kıyısındaki topraklara sahip oldular. İran'ın tamamını, Kafkasya, Küçük Asya'nın bir kısmını ve Türkmenistan bölgesini ellerine geçiren Sâsaniler, ülkeyi ekonomik ve askeri alanda reformlarla geliştirmeye çalışmışlardır.

Sâsaniler zamanında İran'da Zerdüştîlik devlet dini haline gelmiş ve İran kimliği öne çıkarılmıştır. Yine İran adının da ilk kez bütün bu coğrafyayı kapsayacak biçimde onlar tarafından kullanıldığı varsayılmaktadır.[21] Sâsaniler döneminde dini azınlıklar (Hıristiyanlar ve Yahudiler) özel bir vergi ödemek şartıyla serbestçe hareket edebiliyorlardı.[22] Sâsaniler zamanında İran'da sanat, müzik ve mimari alanlarında önemli gelişmeler kaydedilmişti. Ayrıca posta ve haber alma işleri de çok ileri düzeyde idi.

---

[19] Mehmet Ali Kaya, **a.g.e.**, s. 194.

[20] Mehmet Ali Kaya, **a.g.e.**, s. 195.

[21] Aygün Attar, 2006, s. 33.

[22] Esko Naskali, 2000, s. 395.

Sâsaniler, Partlar gibi önemli ticaret güzergâhlarını ellerine geçirmeye çalışmışlardır. Fakat bu çabaları onları batıda Roma (sonra Bizans), doğuda ise Kuçan İmparatorluğu (daha sonra aynı bölgede Ak Hunlar) ve Gök Türkler ile karşı karşıya getirmiştir. Sâsanilerin en parlak zamanı, ülke içinde Mezdekilerin dini ve toplumsal şiddet hareketlerine son veren, ülke dışında Bizans ile bir barış antlaşması yapıp, Ak Hunları Ceyhun Nehri'nin kuzeyine atan ve gösterdiği iyi idare sebebiyle "Âdil" lakabı verilen I. Hüsrev [I.Kisra, Anuşirvan-ı Âdil, 531-579) dönemidir.

I. Hüsrev, önemli ticaret yollarını ele geçirmiş, hatta Yemen'i bile Sâsani eyaleti yapmıştı. Onun döneminde birçok yeni şehrin ve muhteşem sarayın temeli atılmış, ticaret yolları tamir edilmiş ve yeni köprüler yapılmıştır. Antakya, Şam ve Kudüs'ü işgal edip, devletin sınırlarını İskenderiye'ye kadar genişleten, aynı zamanda M.S. 626'da İstanbul'u dahi kuşatan II. Hüsrev'in [Hüsrev Perviz, M.S. 590-628) saltanat yılları ise Sâsanilerin son parlak dönemini oluşturmaktadır. Çünkü onun kazandığı başarılar kalıcı olmamış ve Bizans tekrar toparlanıp kaybettiği toprakları geri almaya başlamıştır. Özellikle İmparator Heraklius (610-641) zamanında Bizans ordularının Sâsani başkentine kadar uzanan seri seferleri İranlıların gücünü tamamıyla yok etmiştir. Bu sırada Bizans-Sâsani çekişmesinden yararlanmak isteyen Araplar da kapıdaydılar.

7. yüzyılda İran'a Arapların taarruzu başlamıştır. Sâsani-Bizans çekişmesinden yararlanan Araplar, İslâm'ın gücü ile giderek Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde yayılma şansı elde etmişlerdir. Arap-İslâm yönetimi İran'da yeni bir devlet yapısı kurup, İran halkının Müslümanlaşmasını sağlamıştır. H.z. Ömer (634-644) devrinde 637 yılında Kadisiye Zaferi, 638 yılında Celûlâ Zaferi ve 642 yılındaki Nihavend Zaferi ile Sâsanilere ağır darbeler indirilmiş ve böylece İslâm ordularının önündeki engel kaldırılmıştır. Daha sonraki yıllarda İran'ın ortasındaki İsfahan'dan Ceyhun'un batısına kadar Horasan bölgesi ve Hazar Denizi'nin batısında bulunan Derbent şehri Müslümanların eli-

ne geçmiştir.[23] Artık, 400 yıllık Sâsani İmparatorluğu sona ermiş ve İran, Mısır, Suriye ve Mezopotamya gibi büyük İslam İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline gelmişti. Emevi (661-750) ve Abbasi (750-1258) İmparatorlukları döneminde İran halkı tümüyle Müslümanlaştı. Ancak Fars ve Kirman gibi ana yollardan uzak eyaletlerde Zerdüştîler kendi inançlarını korumaya devam ettiler.[24] Emeviler döneminde I. Yezid'in (681-683) iş başına gelmesiyle aşırı Arap milliyetçisi politikalar devreye girince İran, bu hanedana karşı yapılan muhalefetin merkezi durumuna geçti. Zaten geçmişte de H.z Ali–Muaviye mücadelesinde İranlılar, H.z. Ali'yi tutmuşlardı.

Emevi Devleti'ni yıkan Abbasi isyanında Horasan'da faaliyet gösteren Ebu Müslim, İranlı köylüler ve Emevilerden hoşnut olmayan Arab kabilelerini kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Böylece Abbasiler, İranlıların yardımı ile Araplara karşı 750 yılında kesin zafer kazandılar[25] ve bu isyan neticesinde yıkılan Emevi Devleti'nin yerini Abbasi Devleti aldı. Abbasi Devleti zamanında askeri ve idari zümrelerden pek çok İranlı, Arapların hizmetine girmiştir. Abbasilerin meşhur vezir ailesi Bermekîler, İranlı bir aile idi. Böylece Abbasi Devleti, Sâsani siyasi-idari kurumlarından yoğun bir şekilde etkilendi. Ayrıca devlet idaresinde önemli görevler İranlı bürokrat ve kâtiplere verilmişti.[26]

Arap hâkimiyeti zamanında birçok Arap kabilesi İran'a yerleştirilmiştir. Bunların içinde Harici ve Şii Araplar da vardı. Böylece çift yönlü bir etkileşim meydana geldi. Bir yandan İslamiyet ve Arapça hızla yayılırken öte yandan yeni gelenler eski İran kültür ve geleneklerinden etkilenmişlerdir. İran'ın Müslümanlaşması ile İslam'ın Al-

---

[23] Hasan Karaköse, **Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı,** Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006, s. 36.

[24] Osman Gazi Özgüdenli, "İran (Fetihten Safevîlere Kadar)", **DİA**, İstanbul, 2000, c. 22, s. 396.

[25] Mirza Bala, "İran (Tarihi Bakış)", **İA,** MEB, İstanbul, 1950, c. 5, s. 1017.

[26] Osman Gazi Özgüdenli, 2000, s. 396.

tın Çağı olarak adlandırılan Miladi 8-12. yüzyıllar arasındaki İslam Medeniyetinin zirve döneminin oluşmasında Türkler ve Araplar ile birlikte İranlılar da üçüncü unsuru teşkil etmişlerdir.

İran'da iki asır süren Arap hâkimiyeti etkisini birçok alanda olduğu gibi dilde de göstermiştir. 10. yüzyılda Arap hâkimiyetinden sonra artık eski Pers dili (Pehlevi dili) Arap alfabesi ile yazılmaya başlanmış ve resmi vesikalarda Arapça kullanılmaya başlanmıştır. Böylece dile birçok Arapça kelime ve deyim girmiş ve şimdi kullanılan Farsça oluşmuştur. Tabii Selçuklularla birlikte Türkçe de Farsça'ya etki edecek fakat en önemli tesir İlhanlılar ve Timurlular devrinde olacaktır. 19. ve 20. yüzyıllarda İran'a Rus taarruzu ve işgalleri neticesinde Rusça ile aynı dil grubundan olması itibariyle İngilizce de Farsça üzerinde etkili olan dillerdendir. Bu sebeple bugün konuşulan Farsça'da Arapça, Türkçe, Moğolca, Rusça, İngilizce kelime ve deyimler vardır.

İslâm İmparatorluklarına karşı İran'ın yerli halkı arasından Tâhiriler (821-873), Saffâriler (867-1003), Sâmaniler (874-999) ve Büveyhîler (945-1055), bulundukları bölgelerde kendi hanedanlarını oluşturma çabası içine girmişlerdi. Uzun zamandan beri Arapların dini ve politik üstün egemenlikleri altına girmiş olan İran'ın milli şuuru, Sâmani devrinde özellikle II. Nasır (913-942) ve I. Nuh (942-954) devrindeki parlak idareyle yeniden uyanmıştır.[27] Sâmaniler de tıpkı Abbasiler gibi Türkleri orduda kullanıyorlardı. Bunun bir neticesi olarak yetenekli Türk komutanları gönderildikleri bölgelerde önce hâkimiyet kurup, daha sonra bağımsız hareket ediyorlardı. Böylece 10. asırda Türklerin İran'da yayıldıkları, Türk birliklerinin birbirleri ile mücadele eden valilerin ve prenslerin ordularında mühim bir unsur teşkil ettiği görülmektedir.[28] Bunun güzel bir örneği,

---

[27] Carl Brockelmann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi,** Çev: N. Çağatay, TTK, Ankara, 2002, s. 137.

[28] Mirza Bala, 1950, s. 1019.

Samanilere bağlı olup daha sonra Gazne'de hâkimiyet kuran Alp Tekin ve onun ardılları olan Gaznelilerdir.

Sâmanilerden sonra bir süre Gazneliler (963-1187) İran'a hâkim olmuşlardır. Gazneliler, Irak-ı Acem'den Hindistan'a kadar uzanan geniş bir alanda hâkimiyet kurmuşlardı. Gaznelilerin en parlak dönemi Sultan Mahmut (997-1030) devri olmuştur. Gazneli Sultan'ı Mahmut, 1026 senesinde İran'a girip Rey şehrini almıştı. Yine Farsça'nın şâheseri sayılan Firdevsi'nin (934-1020) Şehnâmesi de bu dönemde kaleme alınmış ve Gazneli Sultan'ı Mahmut'a sunulmuştu. Sâsani mirasıyla İslam devlet geleneğinin birleşmesi Sâmânoğulları, Saffarî, Büveyhî ve Gazneli devletleri için bürokratik anlamda bir model teşkil etmişti.

11. yüzyılın ortalarında, Şii Büveyhi Hanedanı (925-1062) İran'a egemen olmaya çalışırken Gazneli Devleti'ni Dandanakan Savaşı'nda mağlup edip, onların elinden Horasan ve Sistan'ı alan Selçuklular ortaya çıkmış ve bütün İran, uzunca bir süre Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157) yönetimi altında kalmıştır. Aslında Oğuz grupları 1029 yılından itibaren doğu ve kuzey İran'a göç etmeye başlamışlardı.

Selçuklu hâkimiyetinin siyasi merkezi Nişabur, Rey, İsfahan, Merv ve Hemedan gibi eski İran şehirleriydi. Bu dönemde bürokratik kademelerde pek çok İranlı görev aldı. Selçuklu idaresi boyunca İran'da birçok bilim adamı yetişmiş, bu bilim adamları teknoloji, bilim ve tıbba katkı sağlayacak çok sayıda eser kaleme almışlardır. Selçuklu sarayı, İran dilini ve edebiyatını koruyup geliştirmede en az Sâmani ve Gazneli sarayları kadar önemli idi. Öyle ki resmi yazışmalarda ve bürokraside Nizamülmülk'ten itibaren Farsça kullanılmıştır.[29] Böylece Selçuklu dönemi, Farsça konuşan bürokratik kesimin ve Fars dilli bürokrasinin İran coğrafyasında kökleşmesinin ilk aşamasını oluşturmuştur.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Karahıtay İstila-

---

[29] Osman Gazi Özgüdenli, 2000, s. 398.

sı (1141) ve Oğuz İsyanı (1153) neticesinde sona erince İran'da siyasi hâkimiyet küçük hanedanların ve atabeglerin eline geçti. Daha sonra bu alanda yeni bir Türk devleti olarak Harzemşahlar İmparatorluğu (1097-1231) faaliyet göstermiştir. Harzemşah Muhammed, Horasan'dan sonra Mâzenderan, Mâveraünnehir, Kirman ve Irak-ı Acem'i topraklarına katarak yaklaşık yarım asırlık bir süreden beri kesintiye uğrayan İran coğrafyasının siyasi birliğini yeniden kurmuştur. Fakat çok geçmeden 13. yüzyılın ilk yarısında, Azerbaycan ve İran'a Moğol akınları başlamıştır. Moğollara karşı direnen Harzemşah Muhammed'in büyük oğlu Celaleddin Harzemşah'ın öldürülmesinden sonra dağılan Harzemşahlar Devleti yerine İlhanlı Devleti (1256-1335) kurulmuş ve yaklaşık bir asır boyunca İran'a hâkim olmuşlardır.

İlhanlılar, bürokratik ve idari alanda yavaş yavaş İran geleneklerini benimsemişlerdir. Özellikle Gazan Han'ın İslam'ı kabulü ve içtimai, idari ve iktisadi sahalarda yaptığı reformlarla bu süreç daha da hızlanmıştır. İran'daki Moğol hâkimiyeti kısa sürmesine rağmen önemli izler bırakmıştır. Moğol istilası sırasında başta Horasan şehirleri olmak üzere önemli yerleşim merkezleri büyük oranda zarar görmüştür. Moğol istilasının ortaya çıkardığı karanlık tablo, toplumda kendine güvensizlik ve dünyevi hayattan kaçış şeklinde tezahür etmiştir. Böylece İran'da dini-tasavvufi hareketlerin güçlenip gelişmesi için uygun bir zemin oluşmuştu. Fakat tüm bunlara rağmen İran'da İlhanlılar devrinde bazı yeni kentler kurulup (Sultaniye gibi), Tebriz ve Meraga gibi şehirlerde önemli imar faaliyetleri yapılmıştır.[30] İlhanlılar devrindeki yoğun göçler neticesinde İran coğrafyası Türkleşmeye devam etmiştir. Bu dönemde devlet kademesinde yine İranlı vezirlerden yararlanılmıştır.

İlhanlı hâkimiyetinden sonra İran, bir ara Celayirliler (1340-1431), Çobanoğulları (1337-1357) ve Muzafferîler (1314-1393) gibi bazı boy ve oymakların hâkimiyet müca-

---

[30] Osman Gazi Özgüdenli, 2000, s. 398.

delesine sahne olmuştur. Daha sonra Timur (1370-1405), yerel hanedanlara ve yönetimlere son verip İran'da bir süre siyasi birliği sağladıysa da onun ölümünden kısa bir süre sonra yaşanan taht mücadeleleri sırasında İran'ın siyasi birliği tekrar bozuldu. Özellikle Timur'un oğlu Şahruh'un ölümü (1447) üzerine başlayan taht mücadeleleri sırasında Horasan ve Doğu İran büyük tahribata uğramış ve devlet zayıflayarak toprakları bölünmüştür.

İlhanlılar ve Timurlular devrinde çok sayıda Moğolca ve Türkçe kelime Farsça'ya girmiştir.[31] Özellikle İlhanlılar çağında gerek Türkçe ve gerek Moğolca'nın edebi ve konuşma dili olarak İran'da ehemmiyet kazandığı ve edebi Farsça'ya birçok Türk ve Moğol kelimelerinin girdiği görülmektedir.[32]

Timur'un ölümünden ve tesis ettiği birliğin sarsılmasından sonra Doğu Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında Kara Koyunlular (1365-1469) ile Ak Koyunlular arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmıştır. Fakat Cihan Şah'ın 1467'de Uzun Hasan'a mağlup olup öldürülmesinden sonra Kara Koyunlu toprakları Ak Koyunluların eline geçmiştir. Böylece Doğu Anadolu'da bir Türkmen devleti kuran Ak Koyunlular (1403-1507), İran'ın yeni egemen gücü konumuna gelmişlerdir. Bu iki Türkmen devleti zamanında özellikle Doğu Anadolu'dan Azerbaycan ve İran'a yoğun Türkmen göçü yaşanmıştır.

16. yüzyılın başında İran'da yayılmakta olan Şii hareketinin önderi Şeyh İsmail, Ak Koyunlu Devleti'ne son vererek Tebriz'de Safevî Devleti (1501-1736) ve şahlığını ilan etmiştir.

---

[31] Ahmed Saffar Mukaddem, 1386, s. 171.

[32] Fuad Köprülü, 1944, s. 129.

SAFEVÎ DEVLETİ TARİHİ

a) Safevîye Tarikâtı

Safevîler, İran'da başlangıçta bir tarikat temsilcisi iken sonradan siyasi birlik kurmuş olan bir hânedandır. Hânedanı içinden çıkaran Safevî Tarikatı, İran'da Türkmen şeyhlerinin itibarının arttığı 13.yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Çünkü Moğollar, İslam dininin değerlerini yerleşik kültüre bağlı, anlaşılması zor felsefi ifadelerle anlatan Farslı âlimlerin yerine, kabileci karakterlerine uygun daha basit ve yalın sözcükler kullanan Türkmen dervişlerini tercih ediyorlardı.[33] Bu hanedan adını Safevîye Tarîkatı reisi Şeyh Safiyüddin-i Erdebîlî'den (1252-1334) almıştır. Onun yaşadığı dönem, İlhanlıların İslamiyet'e ve muhtelif veçhelerine karşı takındıkları mübhem tavırdan dolayı İslamiyet'in İran'da büyük bir buhran geçirdiği ve birbiri ile çarpışan muhtelif cereyanların ortaya çıktığı bir dönem idi.[34]

---

[33] İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Ankara, 2000, Sayı 31, c. 20, s. 27.

[34] Mirza Bala, 1950, s. 1021.

Kaynaklarda "Türk Pîrî"[35] diye adlandırılan Safiyüddin, 1252 tarihinde Hazar Denizi'nin güney batı kıyılarına yakın Erdebil civarında dünyaya gelmişti. Altı yaşında yetim kalan Safiyüddin, gençliğinin ilk devirlerinden itibaren dine karşı ilgi duyuyor ve kendi temayülüne uygun bir mürşit arıyordu. Uzun bir arayış döneminden sonra bir tavsiye üzerine İmâmü'l Halvetiyye Şeyh Taceddin İbrahim Zahid-i Gilânî'ye intisap etmiş ve daha sonra bu şeyhin kızı Bibi Fatıma ile evlenmiştir.[36] Burada düzgün bir hayat yaşayan Safiyüddin, diğer müritler arasında sivrilip şöhret kazanmıştır. Kayınpederinin ölümü üzerine Safiyüddin'in yeni şeyh olması ile Safevî tekkesi [Safevîye Tarikâtı[37]] de ortaya çıkmış olmaktadır. Böylece Safevî tarihi de başlamış oluyordu. Sünni[38] bir zât olan Safiyüddin, hayatı boyunca sadece "Şeyh" unvanını kullanmıştır.[39]

Safiyüddin, İlhanlılar devrinde tarikat merkezi olan Erdebil'de adeta bir evliya gibi büyük bir şöhret yapmış ve etrafına kalabalık bir mürit kitlesi toplamaya başlamıştır. Anadolu'da bilhassa Tekeoğulları, Hamidoğulları ve Karamanoğulları gibi güney beyliklerinde pek çok müridi bu-

---

[35] Safevilerin kökeni ve dolayısıyla Şeyh Safiyüddin'in nesebi meselesiyle ilgili ayrıntılı olarak bkz. Mirza Abbaslı, "Safevîlerin Kökenine Dair", **Belleten**, Sayı 158, c. XL, 1976, s. 287-239; Cihat Aydoğmuşoğlu, **Safevîye Tarikatı Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014.

[36] Franz Babinger, "Safiyeddin", **İA**, MEB, İstanbul, 1967, c. 10, s. 64; Abdülbâki Gölpınarlı, **Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 229-230.

[37] Gölpınarlı, Safeviye Tarikatının Halvetiyye ile Kalenderiyyenin birleştirilmesinden meydana geldiğini belirterek Erdebîliyyede kışın başlangıcında 40 gün, Zilhicce'nin ilk dokuz günüyle Ramazan'ın son on günü yalnız başına bir yere çekilip ibadette bulunma, kalbî ve çehar-darb usûliyle zikretme, sabah-akşam namazlarından önce Kur'an okuma vs. özelliklerin bulunduğunu yazmaktadır. Bkz. Bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, **a.g.e.,** s. 230.

[38] Merhum Gölpınarlı, Safiyüddin'in muhtemelen Şâfiî mezhebinden olduğunu söylemektedir. Bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, **a.g.e.,** s. 229.

[39] H. Mustafa Eravcı, "Safevî Hanedanı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c.6, s. 882-883.

lunan tarikat, İlhanlı hükümdarları tarafından saygı görmüş ve kısa sürede şöhret bulan Erdebil tekkesine gelirler tahsis olunmuştur.[40] Şeyh Safiyüddin, İlhanlıların veziri ve vakanüvisi olan Reşidüddin tarafından çok saygıdeğer bir kişi olarak kabul edilmekte ve hediyelere mazhar olmakta idi.[41] Ayrıca İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın nâibi ve baş veziri Emir Çoban ile de görüşmüş ve fevkalade bir nüfuz kazanmıştı.[42]

Faaliyetlerini Deşt-i Kıpçak ve Kırım gibi bölgelerde de sürdüren Şeyh Safiyüddin ile birlikte Safevîye Tarikâtı, çok geniş bir çevreye yayılmış, Azerbaycan başta olmak üzere Gilân, Mâzenderân, Horasan, Buhara, Türkistan, Hindistan, İran, Irak, Suriye, Lübnan, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde binlerce müride sahip olmuş ve bütün bu coğrafyalarda Erdebil'deki merkez tekkeye bağlı tekkeler kurulmuştur.[43]

1334 yılında 82 yaşındaki Şeyh Safiyüddin'in vefatından[44] sonra yerine sırası ile oğlu Sadreddin Musa (1334-

---

[40] İlyas Üzüm, "Kızılbaş", **DİA,** Ankara, 2002, c. 25, s . 549.

[41] John Andrew Boyle, "İran'ın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi", Çev: Berin U. Yurdadoğ, **Belleten,** TTK, 1975, c. 39, sayı 156, s. 653.

[42] Mirza Bala, "Erdebil", **İA**, MEB, İstanbul, 1945, c. 4, s. 291.

[43] Reşat Öngören, "Safevîyye", **DİA**, İstanbul, 2008, c. 35, s. 460.

[44] Safeviye Tarikatı'nın kurucusu ve Safevi Devleti'ne adını veren Şeyh Safiyüddin'in mezarı Erdebil kentinde olup tüm Safevi tarihi boyunca *atalar mezarlığı* olarak şahlar ve Kızılbaş Türkmenler tarafından saygı görüp ziyaretçi akına uğramıştır. Bu mezarı, 17. yüzyıl Fransız seyyahı Tavernier şöyle tasvir etmektedir: "Şeyh Safi [Safiyüddin]'in mezarına İran*'ın her yerinden insanlar ziyaret için geliyor. Şeyh Safi'nin gömülü olduğu caminin girişi güneyde büyük bir taçkapı aracılığyşla meydana açılıyor. Kapı demir zincirlerle iri halkalara bağlanmış. Boıyu eninden fazla büyük bir avlu burası. Meydana bakan cephesinde duvar boyunca tüccarlar ve zanaatkârlar için dükkânlar yapılmış. Büyük avludan sonra ortasından bir su akan küçük ikinci avluya geçiliyor. Daha ileri gidebilmek için kılıç ve sopanızı bırakmak zorundasınız. İçinde bir suyun aktığı bu ikinci avlunun bir yanında hamamlar, diğer yanında pirinç ve buğday ambarları var. Solda, aynı avlunun sonunda her sabah ve akşam Şah'ın yoksullara sadaka dağıttırdığı yere açılan küçük bir kapı bulunuyor. Küçük kapı, gümüş levhalarla kaplı ve mutfaklarda duvar ka-*

1392), torunu Hoca Ali (1392-1427 ya da 1429) ve torununun oğlu Şeyh İbrahim (1429-1447) geçmiştir. Tabii bu zâtların şöhretleri zamanla kendi ülkelerinin dışına taşmış idi. Bunda İlhanlıların, Altın Orda Hanlarının ve Celayirlilerin Türkmen şeyhlerine verdikleri desteğin rolü de vardı. Safiyüddin ve halefi Sadreddin döneminde tarikat Anadolu ve Suriye coğrafyasına kendi davasının propagandasını sevk eden bir dini hareket haline dönüşmüştü.

Hoca Ali'ye (Alâeddin-i Erdebîlî) gelinceye kadar tamamıyla sünni bir tarikat olarak tanınan bu teşekkül, adı geçen şeyh zamanında Şii unsurları bünyesine almaya başlayarak Şiiliğe eğilimli bir hal almıştır.[45] Fakat bu görüşü reddeden Shahı Ahmadov, Erdebil Tekkesi'nin Şiileşme sürecinin Şeyh Hoca Ali zamanında değil Şeyh Cüneyd zamanında başladığını iddia etmektedir.[46] Faruk Sümer dahi "tarikatı Şiiliğe doğru yönelten İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyt olmuştur" demektedir.[47] Yine Doğan Kaplan da delilleriyle birlikte tekkede Şiileşme sürecinin Şeyh Cüneyd ile başladığını belirtmektedir.[48]

Timur üzerinde büyük nüfuzu olan Hoca Ali'ye bu hükümdar tarafından köyleri ile birlikte Erdebil verilmiş ve kendisine bu arazi içinde her türlü serbestlik tanınmış-

lınlığının izin verdiği büyüklükte 25-30 fırın ve hem yoksullara hem de cami görevlilerine dağıtılan bol miktarda et ve pilavın pişirildiği kazanlar var... Şeyh Safi'nin sandukasının bulunduğu kısım ise sekizgen küçük bir kubbeyle örtülü ve tam ortada sanduka yer alıyor. Sanduka, bütünüyle ahşap olup üstüne kırmızı bir kumaş örtülüdür... Büyük bayramlarda burada bulunan altı büyük şamdanlardaki koca koca mumlar yakılıyor." Bkz. Jean Baptiste Tavernier, **a.g.e.**, s. 99.

[45] Walther Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd,** Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara, 1992, s. 15.

[46] Shahı Ahmadov, **Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 117.

[47] Faruk Sümer, "Safevî Tarihi İle İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 69, 1990, s. 9.

[48] Doğan Kaplan, **Safeviler ve Kızılbaşlık**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s. 85-88.

tı. Bu arada Hoca Ali'nin Timur üzerindeki siyasi nüfuzu, kendisinin Anadolu'da bulunan Bâtıni zümreler arasında geniş taraftar edinmesini sağlamıştı. Hatta Timur, Ankara Savaşı'ndan dönerken Erdebil'e uğramış ve Anadolu'dan beraberinde getirdiği önemli sayıda esiri onun isteği üzerine kendisine vermiş ve Hoca Ali'nin şefaati ile serbest bırakılan bu esirler tarikata bağlanmıştır.[49] Böylece bu Türkmenler, şeyhin tabii müridi ve fikirlerinin yayıcısı olmuşlardır. Bunların bir kısmı Erdebil'de kendilerine tahsis edilen bir mahalleye yerleştirilmişti. "Rumlu" ismiyle anılan bu zümre, sonraları ortaya çıkacak olan Kızılbaş kabilelerinin en kuvvetlisini teşkil etmiştir.[50] Anadolu'ya dönen diğer kısım ise Safevîliğin yayılması için gayret göstermiştir. Faruk Sümer, yukarıda anlatılan olayı Timurlular devri kaynaklarında söz edilmediği gerekçesiyle kabul etmemektedir. Hatta ona göre bu olay, İran'da uzun zaman unutulmayan Rum'dan yani Anadolu'dan geliş hatırasının yanlış izahından başka bir şey değildir.[51] İsmail Aka ise Timur'un Türkistan'a Anadolu'daki Kara Tatarların büyük bir kısmını zorla göçürdüğü gibi Azerbaycan'dan da 10.000 hanelik bir topluluğu götürdüğünü yazmaktadır.[52] Ayrıca Hoca Ali'nin Timurla görüşüp Şam'daki Yezîdî mezhebi mensuplarını kırdırdığı rivâyet edilmiştir.[53]

Musa Şamil Yüksel, Timurlu devri kaynaklarına dayanarak Timurlulardan Şahruh'un ziyaret ettiği din büyüklerine ait mezar ve türbeleri sayarken 1421 yılı için Erdebil'de bulunan Şeyh Safiyüddin'in mezarını da saymaktadır. Böylece Timurlular ile Erdebil'deki Safeviye dergâhı arasındaki temas kesinlik kazanmaktadır.[54]

---

[49] İlyas Üzüm, 2002, s. 549.

[50] Tahsin Yazıcı, "Safevîler", **İA,** MEB, İstanbul, 1967, c. X , s.53.

[51] Faruk Sümer, 1999, s. 6-7.

[52] İsmail Aka, "Anadolu'dan İran'a Göçler", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002, Konya),** TTK, Ankara, 2003, s. 59.

[53] Bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, **a.g.e.,** s. 231.

[54] Musa Şamil Yüksel, **Timurlularda Din-Devlet İlişkisi**, TTK, Ankara,

Hoca Ali, Hac vazifesini yerine getirmek ve kutsal toprakları görmek arzusuyla Erdebil'den ayrılmış ve Kudüs'e yerleşmiştir. Burada iken bölgenin önemli din adamlarıyla da tanışan Şeyh Ali, ünlü bir fıkıhçı ve sûfi lider olarak çevresinde ün salmıştır.[55] Şeyh (Hoca) Ali, 1427 ya da 1429 yılında Kudüs'te ölünce oğlu İbrahim (Şeyh Şah) tarikatın lideri olmuştu.

Şeyh İbrahim, babası gibi hürmet ve itibar kazanarak gerek İran gerekse Anadolu'da yayılmış olan tarikatı ilerletmeye ve kuvvetlendirmeye muvaffak olmuştur. 1447 senesinde vefatı üzerine ise kardeşi Cafer, Erdebil'de Şeyhlik postuna oturmuştur. Şeyh İbrahim'in oğullarından Ebû Yahya Muhammed, Halep'te kalmış, yıldız şeklinde demir mıhlar yaptığı için Kevâkibî lakabıyla anılmış ve onun nesli Haleb civarında Kevâkibîzâdeler adıyla devam etmiştir.[56]

Şeyh İbrahim'in ölümü, Safevîye liderlerin kendilerini müritleri ve takipçileri için öncelikli olarak manevi bir rehber olarak kabul ettikleri bir dönemin bittiğine işaret etmekteydi. Bu arada Safevî tarikatı sapasağlam bir şekilde gelişmiş, özellikle İran'ın kuzeybatısında, Anadolu'nun doğusunda ve Suriye'nin kuzeyinde yaşayan Türkmen kabileleri başta olmak üzere geniş bir bağlılar ve sadıklar topluluğu elde etmişti. Şeyh İbrahim'in vefatı, tarikatın rolü konusunda olduğu kadar konumu konusunu da etkileyen beklenmedik ve radikal değişikliklere yol açtı. Bazı mücadelelerden sonra onun yerine geçecek olan oğlu Cüneyt, siyasi hırslara sahipti ve bir zamanların saf manevi sûfi tarikatını hesaba katılması gereken siyasal ve askeri bir güce dönüştürme sürecine koyulacaktı.[57]

2009, s. 193-194.

[55] Adel Allouche, **Osmanlı-Safevî İlişkileri,** Çev: A. Emin Dağ, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 46.

[56] Bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, **a.g.e.,** s. 231.

[57] Adel Allouche, **a.g.e.**, s. 47-48.

Cafer'in Şeyh ilan edilmesinden bir müddet sonra Şeyh İbrahim'in altı oğlunun en büyüğü olan Şeyh Cüneyt (1447-1460), Şiilik ve Râfızilik fikirlerini ortaya atınca amcası ile arası açılmış ve babasının müritlerinden bir kısmını yanına alarak Arran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgelerinde yaylak ve kışlak kuran Türkmen oymak ve boyları arasında dolaşıp göçebeler ile köylüler arasında telkinlere başlamıştı.[58] Onun bu şekilde Erdebil'den bağımsız hareket ederek amcasına oranla daha faal bir rol oynaması ve her tarafta telkinler yoluyla müritlerini sürekli artırması ile Safevî hareketinin tarihi de yeni bir döneme girmiştir. Çünkü Şeyh Cüneyt yalnızca dini bir otoriteye sahip olmamış ayrıca maddi gücü yani saltanatı da aramıştır. Fakat çağdaşı olup İran'da çok güçlü bir yönetim kurmuş olan Kara Koyunlu hükümdarı Cihan Şah, kendisine rakip olabilecek bu yeni tehlikeyi sezerek yakın dostu Şeyh Cafer'in de uyarılarıyla Cüneyt'ten güçlerini dağıtmasını ve Kara Koyunlu ülkesinden ayrılmasını istemiştir. Cüneyt, bu baskı neticesinde ve amcası ile olan şeyhlik mücadelesi sebebiyle ata yurdundan ayrılıp Anadolu'ya gitmiştir. Sırasıyla Osmanlı Padişahı II. Murat'a ardından Karaman oğlu İbrahim Bey'e sonra Toros Dağları'nda yaşayan Varsak Türkleri arasına daha sonra da Memluk Sultan'ı Çakmak'a tâbi olan Suriye'ye sığınmak isteyen hatta bir ara Trabzon'u[59] bile kuşatmaya kalkan Şeyh Cüneyt, tüm bu hükümdar ve beylerden istediği desteği ve himayeyi göremeyince Kara Koyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın rakibi Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a sığınmıştır.[60]

---

[58] M. H. Yınanç, "Cüneyd" , **İA,** İstanbul, 1993, c. 3, s. 242.

[59] Şeyh Cüneyd, Haziran/Temmuz 1456 tarihinde IV. John [Joannes] (1446-1458) devrinde Trabzon şehrini üç günlük bir kuşatmaya tâbi tutmuş ve şehirde veba çıkınca geri çekilmiştir. Ele geçirdiği esirlerin ise öldürülmelerini emretmiştir. Bkz. George Finlay, **A History of Greece (Mediaeval Greece and the Empire of Trebizond)**, Edited by H. F. Tozer, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, Cilt 4, s. 405-408; Rustam Shukurov, "The Campaign of Shaykh Djunayd Safawi against Trebizond (1456 AD / 860 H)", **BMGS** 17 (1993), s. 127-140.

[60] H. Mustafa Eravcı, 2002, s. 883; İlyas Üzüm, 2002, s. 549.

Koyu bir sünni olan Uzun Hasan, en büyük rakibi Cihan Şah karşısında 20.000 silahlı sûfî mürit toplayabilen bu adamı elinden kaçırmak istememiş ve himayesine alıp kız kardeşi Hadice Begim'in Şeyh Cüneyd ile evlenmesine izin vermiştir (1458). Bu evlilik Şeyh Cüneyt'e Ak Koyunlu ülkesinde serbestçe faaliyet gösterme fırsatı vermiştir. Bu da Şiiliğin siyasi faaliyetlerine ve ileride bir devlet olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[61]

Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanında müritleri ile birçok sefere iştirak eden Şeyh Cüneyt, dört sene Diyarbakır bölgesinde serbestçe faaliyette bulunarak propaganda yapmış, müritlerini çoğaltmış ve büyük bir silahlı dervişler ordusu vücuda getirmiştir. Şiiliği tamamıyla benimseyen Şeyh Cüneyt, çevre bölgelerde de faaliyetlerini artırmış, 12.000 silahlı müridi ile Gürcü ve Çerkez memleketlerine bile akınlar düzenlemiştir. Ak Koyunlu ülkesinde geniş ölçüde yeni Safevî davasını işleyen Şeyh Cüneyt, Şirvan ve Dağıstan'ı ele geçirmeye çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda başkent Şamahı yakınlarında Şirvan Şah'ı Sultan Halilullah ile giriştiği savaşta bir ok darbesiyle öldürülmüştür (1460).[62]

Son derece dikkate değer bir şahsiyet olan Şeyh Cüneyd, inanmış ve boyun eğmiş bir dervişler heyetinin sınırsız yetkili reisi sıfatıyla aynı zamanda dünya hâkimiyeti ve hükümet iddiasında bulunmuştu.[63]

Tarikat reisliğinin babadan oğula geçmesi bu dini topluluğun sonradan siyasi bir birlik haline gelmesine yardım etmiştir. Tarikat, Hoca Ali'nin torunu Şeyh Cüneyt zamanında tamamıyla Şii mezhebine bağlanmış ve siyasi gayeler taşıyan bir teşekkül haline gelmiştir.

---

[61] Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri,** Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 19.

[62] M. H. Yınanç, 1993, s. 244.

[63] Walther Hinz, 1992, s. 14.

Safevîye Tarikatı'nın kurucusu Şeyh Safiyüddin'den itibaren bu tarikatın Anadolu'daki göçebe Türkmen kitleleri arasında taraftarlarının bulunduğu ve bilhassa Şeyh Cüneyt'in tarikatın başına geçmesiyle birlikte Anadolu'ya yönelik tarikat propagandasının yoğunlaştığı bilinmektedir. Bu dönemlerde tarikat kurucusu şeyh ailesi mensupları bizzat Anadolu'ya gelerek propaganda faaliyetinde bulunmuşlar, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Osmanlı ve Karaman topraklarında kendilerine yer edinmeye çalışmışlardır. Şeyh Cüneyt'ten itibaren tarikatın siyasi maksatlar gütmeye başlaması söz konusu devletleri tedirgin ederken Erdebil şehrinin de bir toplanma merkezi haline geldiği görünmektedir.[64]

Anadolu Türkleri'nden mühim bir kısmını Safevî tarikatına bağlayan Şeyh Cüneyt olmuştur. O, dolaştığı köylüler ve göçebeler arasında Şiiliğe eğilimli pek çok zümre ile karşılaşmış ve uzun yıllar kaldığı Anadolu'da birçok mürit toplamıştır. Safevîler, Şeyh Cüneyt'ten itibaren dini ve siyasi maksatlarla Anadolu'da bulunan Türkmenler üzerinde büyük bir propaganda faaliyetinde bulunmuşlardır. Safevî propagandacılarının faaliyetleri sonucu Anadolu'dan İran'a büyük kitleler halinde göçler olmuştur. Bu göçlerle İran'a giden Türkmenler, kuruluş ve gelişme döneminde Safevîlerin insan kaynağını teşkil edeceklerdir.[65]

Şeyh Cüneyt'in 1460 yılında ölümünden sonra faaliyetlerini, Uzun Hasan'ın kız kardeşinden doğan oğlu Haydar devam ettirmiştir. Şeyh Haydar'ın ilk yılları Anadolu'daki teşkilatı geliştirmek ve müritlerin sayısını artırmak faaliyetleriyle geçmiştir. Ayrıca Haydar, müritlerine

---

[64] Saim Savaş, "Osmanlı-Safevî Mücadelesinin Toplumsal Sonuçları", **Türkler,** Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 6, s. 907.

[65] Saim Savaş, "XVI. Asırda Safevîlerin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Tedbirler", **Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999) Bildirileri,** T.C. Selçuk Üniversitesi, Konya, 2000, s. 183.

on iki dilimli, üzerine beyaz bir tülbent sarılan sürahi biçiminde kızıl bir tâc giydirmiş ve bundan dolayı da mensuplarına "Kızılbaş" adı verilmiştir.[66] Zaten Selçuklular devrinden beri Anadolu'daki Türkmenler, beyleri de dâhil olmak üzere kızıl börk giymekteydiler. Halil İnalcık da Aydınoğlu Umur Bey'in (öl. 1348) kızıl börklü Türkmenlerinden Düsturnâme'de bahsedildiğini belirtmekteditr.[67] Yine C. Cahen, devrin tanığı keşiş Simon de Saint-Quentin'den naklen 13. asırda Türkmenlerin ürettiği kırmızı külâhlardan söz etmektedir.[68] Tüm bu veriler ışığında Safevî tarikatının Anadolulu müritlerinin de -Türk oymakları ve köylülerinden oldukları için- giydikleri börkün renginin kızıl olması tabii idi.[69] Böylece bu ad, Türkmenler arasında hiç yadırganmamış ve hatta benimsenmiştir.

Kitabımızın pek çok yerinde geçeceği için Kızılbaş terimini ve bu kelimeye yüklenen anlamı burada biraz daha açıklamak faydalı olacaktır. Kızılbaş terimi, başlangıçta sadece Şeyh Haydar'ın taraftarlarını içine alırken daha sonra onun ve oğlu Şah İsmail'in yoğun faaliyetleriyle zaman içinde taraftar kitlesinin çoğalmasına paralel olarak bütün Safevî taraftarlarını kapsayan çok geniş bir sosyal tabanı nitelemek üzere kullanılmıştır.[70]

Kızılbaş, Safevî Devleti'nin kuruluşuna katılan, onun asıl dayanağını teşkil eden ve devlet katında imtiyazlı unsur demektir. Dolayısıyla Kızılbaşlığın merkezinde Safevi taraftarlığı yer almaktadır.[71] Kızılbaşlar, ağırlıklı olarak

---

[66] Tahsin Yazıcı, 1967, s. 54.

[67] Halil İnalcık, **Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler**, NTV Yayınları, İstanbul, 2015, s. 10.

[68] Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Çev: Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 314.

[69] Faruk Sümer, **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları**, TDAV, İstanbul, 1999, c. I, s. 235.

[70] İlyas Üzüm, 2002, s. 547.

[71] Hasan Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", İslâm Mezhepleri Tarihi, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 566.

Oğuz grubu Türkmenleri olup hayvancılıkla geçinen göçebe boylar idiler. Bunlar zamanla Safevi askerî aristokrasisinin temelini oluşturmuşlardır.[72]

Safevî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Kızılbaş ismi, devlet bünyesinde kurucu unsuru teşkil etmesi bakımından "Türk yahut Türkmen" ve daha sonraları mülkî idarede ağırlıklı olarak muharip gücü teşkil etmesi bakımından "askeri aristokrasi" anlamında kullanılmıştır.[73] Böylece Kızılbaş oymakları, "tavâif-i Kızılbaş", emirler "ümerâ-yi Kızılbaş", ordu "leşker-i Kızılbaş", hükümdar "padişâh-ı Kızılbaş", devlet "devlet-i Kızılbaş", hâkim olunan ülke ise "ülke-i Kızılbaş" adlarıyla anılmıştır.[74]

Şeyh Haydar (d.1460- ö.1488), başlangıçta Ak Koyunlularla ittifaka devam etmiş ve Erdebil'de Uzun Hasan'ın katıldığı bir merasimle tarikat reisliği makamına oturmuştur (1469). Onun 9 yaşında rahatlıkla şeyhlik postuna oturması, Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın 1467 yılında Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ı mağlup ederek İran'a hâkim olması neticesinde vuku bulmuştur.[75] Onun Safevî tarikatının başına geçmesi ile Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki taraftarları Erdebil'e akın etti. Ak Koyunluların desteği altında tarikatına liderlik eden Şeyh Haydar, bir müddet sonra dayısı Uzun Hasan'ın bir Trabzon prensesinden olan kızı (Halime Begüm ya da Âlemşah Begüm) ile evlenmiştir. Tabii olarak bu evlilik, Haydar'ın Ak Koyunlu yönetimi ile bağlarını güçlendirmiştir. Bu evlilikten üç erkek çocuk (Sultan Ali, İsmail [d. 1487] ve İbrahim) meydana gelmiştir.

---

[72] Hans R. Roemer, "Kızılbaş Türkmenler: Safevî Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları", Çev: Harun Yıldız, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, Sayı 38, 2006, s. 3-4.

[73] İlyas Üzüm, 2002, s. 547.

[74] Faruk Sümer, 1999, s. 150.

[75] Adel Allouche, **The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (1500-1555)**, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1983, s. 49.

Şeyh Haydar, bilhassa Anadolu'da geniş bir propaganda faaliyetine girişerek bu bölgeye halifeler göndermiştir. Bu halifelerden biri, Osmanlı Padişahı II. Beyazıt (1481-1512) döneminde 1510 yılında Teke yöresinde isyan çıkaran Şah Kulu'nun babası olan Hasan Halife idi.[76] Daha sonraları Uzun Hasan vefat edince onun yerine geçen Sultan Yakup (1478-1490), büyüyen tehlikeyi görerek, Şeyh Haydar'dan mutlak bir itaat ve sadakat yemini istedi. Kadı huzurunda yemin eden Haydar tekrar Erdebil'e döndü. Fakat daha sonra Şeyh Haydar, Şirvanşahlar ile mücadeleye girişince, Şirvanşahlar hükümdarı Ak Koyunlu Sultan Yakup'tan yardım isteyecek ve o da bir komutanını Haydar'a karşı yollayacaktır.

Şeyh Haydar döneminde Erdebil tam bir karargâh halini almıştır. Haydar babasının yarım bıraktığı saltanat davasını tamamlamak ve babasını öldüren Şirvanşah'dan öcünü almak niyetindeydi. Tekkesini ve odalarını silah deposu haline getirmişti.[77] Ayrıca Anadolu, Suriye ve Azerbaycan'da bulunan Safevîye tarikatının takipçileri Şeyh Haydar'ı ziyaret için büyük kafileler halinde Erdebil'e geliyor ve tekkeye maddi destek sağlıyorlardı.[78]

Şeyh Haydar, 1486 yılında 10.000 kişilik müritler ordusuyla Demirkapı (Derbend) ötesindeki Kafkas kavimleri üzerine bir sefere çıkmış ve bu başarılı geçen seferin ardından bol ganimet ile geri dönmüştü. Altı bin Hıristiyan köle sağlayan bu başarılı Kafkas seferi, Haydar'ın ününü ve müritlerinin sayısını artırmıştır.

Şeyh Haydar, Ak Koyunlu hükümdarı Yakup'un izin vermesinin ardından Çerkesler üzerine bir akına çıkmıştır (1488). Bunun için Derbent geçidini kullanması gerekiyor-

---

[76] İsmail Aka, 2003, s. 59-60.

[77] Mehmet Çelenk, **16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şiiliği,** Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2005, s. 45.

[78] Tufan Gündüz, "Safevîler", **DİA**, İstanbul, 2008, c. 35, s. 451.

du. Buradan geçmek için bir adamını Şirvanşahlara gönderdi. Fakat bu adamı vasıtasıyla Şirvanşah hükümdarı Ferruh Yesar'ın askerlerinin dağılmış olduğunu öğrenince bu ülkenin başkenti Şamahı'ya saldırdı. Babasının intikamını da almak için karşılaştığı, Ak Koyunlu Sultan'ı Yakup'un bir komutanı tarafından desteklenen Şirvan şahlar hükümdarı Ferruh Yesâr ile yapılan savaşta (9 Temmuz 1488) ölmesi üzerine Safevî tekkesine bağlı müritler Erdebil'de onun oğlu Sultan Ali'nin etrafında toplanmışlardır. Bu tehlikeli gelişmeden haberdar olan Ak Koyunlu Sultan'ı Yakup, Ali, onun iki kardeşi İbrahim ve İsmail ile annelerini tutuklayıp Fars Eyaleti'ndeki İstahr Kalesi'ne hapsetmiştir.[79]

Ak Koyunlu hükümdarı Sultan Yakup'un 24 Aralık 1490'da ölümü üzerine halefleri arasında çıkan ihtilaf sonucunda Uzun Hasan'ın torunlarından Rüstem'in 28 Mayıs 1492 tarihinde saltanatı ele geçirmesinden kısa bir süre sonra 1493 yılında İsmail, annesi ve kardeşleri Fars eyaletindeki İstahr kalesinden çıkartılarak serbest bırakılmış ve Rüstem Bey, rakibi Yakup'un oğlu Bay Sungur'u bertaraf etmek için Safevîlerden yardım almıştır. Bu arada Safeviye tarikatının reisi olarak tanınan en büyük kardeş Sultan Ali (1488-1494), etrafına müritlerini toplamaya başlamıştır.[80]

Ak Koyunlu hükümdarı Rüstem Bey, Tebriz'de karşılayıp gönlünü aldığı Sultan Ali ve adamları Hüseyin Bek Şamlu ile Dede Bek Taliş'in yardımıyla Mirza Bay Sungur ve isyan eden İsfahan hâkimi Köse Hacı Bayındır'ı bertaraf ederek Azerbaycan, Kirman, Fars ve Irak'ın tamamını üzerinde tekrar mutlak suretle hâkimiyet tesis etmiştir.[81]

Ak Koyunlu hükümdarı Rüstem'in Sultan Ali'yi kul-

---

[79] Faruk Sümer, 1999, s. 14.

[80] Kazım Paydaş, "Baysungur Döneminden Şah İsmail'in Ortaya Çıkışına Kadar Ak-Koyunlular'ın Safevîler İle Olan Münasebetleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 164, Ekim 2006, s. 121-122.

[81] Kazım Paydaş, **a.g.m.**, s. 123.

lanmak istemesi üzerine nüfuzu ve kuvveti artan Sultan Ali ile Sultan Rüstem arasında bir süre sonra güç mücadelesi başlamış ve Safevîlerin kendi otoritesi için bir tehlike olduğunu anlayan Ak Koyunlu Rüstem Bey, Sultan Ali'nin yakalanması için asker göndermiş ve Tebriz'de Ali taraftarlarının öldürülmesini planlamıştır. Ak Koyunlu hükümdarı ile Safevî tarikatının arasının açılmasında Erdebil'in dini ve siyasi faaliyetlerin odağı haline gelmesi etkili olmuştur. İki taraf arasında yapılan savaşta Sultan Ali ölmüş ve kuvvetleri dağılmıştır (1494). Fakat Sultan Ali tarafından halef seçilen İsmail (d. 17 Temmuz 1487) yakalanamamıştır.[82] Askeri faaliyetlerine başlayacağı 1499 yılına kadar İsmail, Ak Koyunlu takibinden kaçmış ve Gilân eyâletinde (özellikle de Lahican mıntıkasında) sürekli gizlenmiştir.[83]

b) Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve İsmail Bahadır Han (1501-1524)

Ak Koyunlu takibinden kaçan İsmail'i Erdebil'de Mahalle-i Rûmiyân'da (Anadolulular Mahallesi) oturan Aba veya Ebe adlı bir kadın saklamış, daha sonra Şamlu boyundan Lala Hüseyin Bey, Dulkadirli boyundan Dede Abdal Bey ve Anadolulu Gök Ali'nin yardımı ile Gilân'a kaçırmışlardır.[84] 1494-1499 tarihleri arasında Gilân eyaletinde kalan İsmail, bu sürenin çoğunu Lahican şehrinde geçirmiştir.[85] Lahican'da iken İsmail, Şemseddin Lâhicî'den dini eğitim aldı. Şeyh İsmail, Lahican şehrinde saklı olarak kalmasına rağmen Anadolu'daki müritleriyle temas halinde olmuştu.

Ak Koyunlu hükümdarı Rüstem'in 1497'de öldürülmesinden iki yıl sonra müsait ortam oluşunca, henüz 12 yaşındayken büyük babası Uzun Hasan'ın bıraktığı dev-

---

[82] Tahsin Yazıcı, 1967, s. 54.

[83] Mehmet Çelenk, 2005, s. 51.

[84] İsmail Aka, 2003, s. 60.

[85] Faruk Sümer, 1999, s. 15.

letin başına geçmek üzere yedi seçilmiş adamı (Hüseyin Bek Lala, Dede Bek Taliş, Hadim Bek Halife, Rüstem Bek Karamanî, Bayram Bek Karamanî, İlyas Bek ve Kara Piri Bek Kaçar) ile Lahican'dan ayrılan İsmail, Erdebil'e doğru hareket etmiştir (22 Ağustos 1499).[86] O, Erdebil'e varıncaya kadar Suriye'den ve Anadolu'dan taraftarları gelip ona katıldılar.[87] İsmail'in harekete geçmesinde siyasi konjonktürün uygun olmasının büyük katkısı olmuştur. Zira Ak Koyunlular kendi iç düşmanlıkları ile uğraşırken Safevîler ve müritleri serbest olarak faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

Erdebil'de yapılan gizli hazırlıklardan sonra İsmail bir gece buradan ayrılarak Erivan üzerinden Çukur Sa'ad bölgesine gelmiştir. Burada onun birliklerine Karaca İlyas'ın buyruğundaki Anadolu Sûfileri de katılmıştır. Daha sonra Kağızman ve Erzurum'dan geçip Tercan'a ve nihayet Saru Kaya'ya ulaşan İsmail, burada iki ay kaldıktan sonra Erzincan'a vasıl olarak müritlerini toplamıştır. Tabii olarak Şeyh İsmail'in Anadolu'ya gelişi buradaki müritleri arasında derin bir sevinç yaratmıştır.

Şeyh İsmail, 1500 yılı yazında Ak Koyunlu ülkesindeki saltanat kavgalarından, dâhili karışıklıklardan ve Osmanlı Sultan'ı II Bayezid'in Modon ve Koron'un fethiyle uğraşmasından faydalanarak öteden beri Safevî ailesine bağlılıkları bilinen ve çoğu Anadolu'da sâkin olan Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Musullu, Hindli, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlı, Kara Dağlı, Karamanlı, Dulkadirli, Varsak, Avşar ve Kaçar gibi Türk oymaklarını etrafına topladıktan sonra kuvvetli bir ordu ile tekrar Erdebil'e geri dönmüş, burada ecdadının mezarlarını ziyaret ettikten sonra ilk iş olarak babasını ve dedesini öldüren Şirvan hâkimi Ferruh Yesar'a saldırmış ve onu mağlup edip cesedini yaktırmıştır (1501).

---

[86] Kazım Paydaş, **a.g.m.**, s. 127.

[87] Roger M. Savory, "The Consolidation of Safawid Power in Persia", **Studies on The History of Safawid Iran,** Variorum Reprints, London, 1987, s. 85.

Böylece Şirvanşahların zengin hazinesini de eline geçiren İsmail, elindeki kuvvetleri yeterli görerek Azerbaycan üzerine yürümüş ve Bakü'yü aldıktan sonra Mahmudabad'da kışı geçirmiştir. Bakü, Şirvanşahların ikinci payitahtı olup Şeyh İsmail buradaki hazineleri de almıştır. Böylece Şirvanşahlar artık Safevîlere bağımlı olmuşlardı. Sıra artık Ak Koyunlu Elvend Mirza'ya gelmişti. Elvend Mirza'nın ordusu da Nahcivan yakınlarındaki Şerûr'da yenilmiş (1501) ve böylece Ak Koyunlu Elvend Mirza, Diyarbakır'a kaçmaya mecbur olmuştur. Bu savaş hem alınan ganimet açısından hem de Tebriz yolunu Safevîlere açması bakımından önemlidir.

Zaferden sonra Şeyh İsmail, 1501 yılının ortalarında Ak Koyunlu başkenti Tebriz'de Heşt Beheşt Sarayı'nda tahta oturmuştur. Böylece Safevî Devleti resmen kurulmuş oluyordu. "Şah" unvanını alan Şeyh İsmail, On İki İmam Şiiliğini resmi mezhep ilan etmiş, ezana "Eşhedu enne Aliyyen veliyyullah" ve "Hayy a'la Hayri'l Amel" ifadelerini ekletmiş, sikke bastırmış ve devletin kuruluşuna destek veren Türkmen beylerine önemli görevler vermiştir.[88]

Şah İsmail'in Şiiliği resmi mezhep olarak ilan etmesi ile On İki İmam Şii doktrini İran'da devlet dini olarak benimsenmiştir. On İki İmam Şiiliği'nin tesis edilmesi Safevi çağının toplumsal, dinî ve kültürel tarihine damga vurmuştur.

İsmail Bahadır Han, devletini ilan ettikten sonra kendisini destekleyen Türkmen emirlerine[89] devlet kademe-

---

[88] Tufan Gündüz, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 45-73; Tahsin Yazıcı, 1967, s. 54; Hasan Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", İslâm Mezhepleri Tarihi, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 564; Mustafa Ekinci, **Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 232; Doğan Kaplan, **Safeviler ve Kızılbaşlık**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s. 115.

[89] Şah İsmail'i ve ardıllarını destekleyen Türkmen aşiretleri ve bu aşiretlere mensup emirler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Kızılbaşlı-**

sinde önemli görevler vermiştir. Şamlu Lala Hüseyin Bey "Beylerbeyi", Dulkadir Dede Abdal Bey "Korucu başı", Tekeli Sarı Ali Bey "Mühürdar", Şamlu Abdi Ali Bey "Tavacı başı", Helvacıoğlu İlyas Bey "Avcıbaşı", Rumlu Pir Ali Bey ve diğer birçokları da taşra valiliklerine tayin edilmişlerdir.[90] Bu yeni yapılanmadan sonra Şah İsmail, Safevî hâkimiyetini İran'ın diğer bölgelerini de içine alacak şekilde genişletmiştir.

Şah İsmail, 1503 yılının sonlarına kadar Azerbaycan, Fars ve Irak-ı Acem'in çoğu üzerinde hâkimiyet kurmuştur. 1504 yılında Mazenderan bölgesini zapt ettikten sonra bunu takip eden iki yıl içinde Diyarbakır üzerine yoğunlaşmış ve 1507 yılında Dulkadiroğlu Alâüddevle üzerine yürüyerek Elbistan yakınlarında bozguna uğratmıştır. Şah'ın bu seferi Dulkadirlilerin Ak Koyunlu mirzalarına destek vermeleri idi. Şah, bu seferi sırasında Osmanlı topraklarından da geçmiş ama herhangi bir tahribatta bulunmamıştır.[91]

Dulkadirliler üzerine yapılan sefer neticesinde stratejik Diyarbakır bölgesini topraklarına katmakla Safevîler, Anadolu ve Suriye'deki taraftarları ile yakın ilişki kurmuş oluyordu. Ayrıca ertesi yıl Bağdat da dahil olmak üzere Irak-ı Arap bölgesini zapt eden Şah İsmail, Fırat Havzası'na kadar bütün toprakları hakimiyeti altına almış oluyordu.[92]

Şah İsmail, 1510 yılına gelindiğinde Horasan hariç sırası ile Irak-ı Acem, Irak-ı Arap ile Diyarbakır'ı zaptetmiş ve bu arada Ak Koyunlu hanedanından kimi gördüyse öldürtmüştü. Hemedan yakınlarında Ak Koyunlu hükümdarı Murat'ın ordusunu yok eden Şah İsmail, hem Ak Ko-

---

ğın Tarihi (Târîh-i Kızılbâşiyye), Tercüme, Notlar ve Tıpkıbasım: Şefaattin Deniz-Hasan Asadi, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.

[90] İsmail Aka, 2003, s. 61; Faruk Sümer, 1999, s. 22.

[91] Rumlu Hasan, **a.g.e.,** s. 115.

[92] H. Mustafa Eravcı, 2002, s. 885.

yunlu Devletini ortadan kaldırmış oluyor hem de Şiraz'a kadar olan bölgeyi hâkimiyeti altına almaya muvaffak oluyordu. İran'da sükûneti ve birliği sağlayan Şah İsmail, daha sonra Şirvan üzerine yürüyerek Ferruh Yesar'ın oğlunun topladığı orduyu mağlup etmiştir (1509/1510).[93] Şah İsmail, Şirvan seferi sırasında babasının mezarını buldurmuş ve Şeyh Haydar'ın naaşını Erdebil'e naklettirmiştir.[94]

Batı bölgesindeki yakın tehditleri bir bir ortadan kaldıran Şah İsmail, Hicri 916 (M.1510/11) yılında doğuya -Horasan'da askerî faaliyetlerini artıran- Özbekler üzerine bir sefer düzenlemiştir. Bu bağlamda Özbek hanına gönderilen mektupta "idare yolu senin tarafından gözetilsin ve bu tarafta da karşılıklı ilişki bağları kurulacaktır" denmiş ama Özbekler cevap olarak gönderdikleri nâmede Şah İsmail'e "oğul babasının işini yapsın, kız anasının" şeklinde mukabelede bulunmuşlardır.[95]

Neticede H. 916 yılı Ramazan ayında Merv civarlarında yapılan savaşta Özbekler yenilmiş ve Şeybânî Han öldürülmüştür. Şah İsmail, -eski bir Orta Asya (Bozkır halkları) ritüeli olarak- düşmanının kafatasını kıymetli taşlarla süsleyerek kâse yerine kullanmıştır.[96] Kafatasın-

---

93 Nesib Nesibli, "Osmanlı-Safevî Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 6, s. 893.

94 Roger M. Savory, 1987, s. 77.

95 Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, İngilizceye Çeviri: E. D. Ross, Türkçe Çeviri: O. Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 405.

96 Joseph von Hammer, **Osmanlı Tarihi**, Çev. Mehmet Ata, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1997, c. 1, s. 369; Hasan-ı Rumlu, Şah'ın buyruğuyla Şeybânî Han'ın kafasını bedeninden ayırıp derisini soyduklarını ve saman doldurduktan sonra Osmanlı hükümdarı II. Bayezid'e gönderildiğini ve ayrıca kafatasının da altınla kaplanıp kadeh olarak kullanıldığını yazmaktadır. Bkz. Rumlu Hasan, **Ahsenü't Tevârih (Şah İsmail Tarihi)**, Çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2004, s. 150; 16. asır Osmanlı kroniği Künhü'l Ahbâr'da bu durum şöyle anlatılmaktadır: "*Horasan Padişahı Şeybek Han'ın üzerine varub kendüyi maktûl ve askerini mahzûl [perişan] itdikten ma'ada [başka] kellesini müzehheb [altınlanmış] ve murassa' [süslenmiş] bir kadeh işletdi. Nihâyet ömrine dek ânın içinden şerâb nûş*

dan içki kadehi yaptırma, Hun, Juan Juan ve Peçenek tarihinde de gözlemlenmektedir. Hun hükümdarı Mete'nin oğlu [Lao-shang] Yüeçi kralını öldürüp başından içki kabı yapmıştır.[97] 516 tarihinde babasının intikamını almak için Tölöslere saldıran Juan-juan kağanı Chou-nu, Tölös lideri Mi-o-t'u'yu yakaladı. Onu ayaklarından bir ata bağlayarak atı koşturmak suretiyle öldürdü ve kafasını kesip bardak olarak kullandı.[98] Peçenek başbuğu Küre ise -M. Yücel'in Rus yıllıklarından aktardığı bilgiye göre- 972 yılında vuku bulan bir çarpışmada Rus Knezi Svyatoslav'ı katledip kafatasından bir kadeh yaptırmıştır.[99]

Özbekler karşısında kazanılan askerî zaferi tamamlamak için Şah İsmail, belli başlı Kızılbaş beylerini Herat ve Belh gibi önemli şehirlerine atayarak Horasan'daki Safevî hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır.[100] İleri harekâtına devam ederek Maveraünnehir'e yürüyen Şah İsmail, emirlerin şefaati ve Özbeklerin yaptığı sulh teklifi neticesinde birkaç vilayetin hâkimiyet altına alınması ile iktifa etmiştir.[101] Fakat İran için Özbek tehlikesi bu zafer ve kazanımlara rağmen bitmeyecek ve Safevîler, 16. yüzyıl boyunca doğuda Özbeklerle; batıda ise Osmanlılarla savaşacaklardır.

İsmail Bahadır Han, ayaklanmaları bastırmış, kurduğu otoriter düzenle ve yaptığı fetihlerle 10 yıl içinde İran'da siyasi birliği kurmuş bulunuyordu. Fakat Anadolu'da adamları vasıtasıyla yapmış olduğu propaganda fa-

---

[içmek] itdi." Bkz. Mustafa ʻÂli, **Künhü'l Ahbâr**, Takvimhâne-yi ʻÂmire, 1277, c. 4, s. 9.

[97] Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, c. 1, s. 500; Saadettin Gömeç, **Türk-Hun Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, s. 99 n. 145.

[98] Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, s. 32.

[99] "*...Peçenekler Svyatoslav'ı öldürdüler. Onun başını alarak kafatasından kâse yaptılar ve daha sonra onu altınla kaplayarak içki içtiler..*" Bkz. Mualla Uydu Yücel, **Peçenek Türkleri**, Titiz Yayınları, İstanbul, 2011, s. 99

[100] Joseph von Hammer, **a.g.e.**, s. 369.

[101] Tahsin Yazıcı, "Şah İsmail", **İA,** MEB, İstanbul, 1970, c. 11, s. 276.

aliyetleri, Osmanlı Devleti'nin iç bütünlüğünü sarsmış ve bu Sultan Selim'i bir hayli endişeye sevk ederek, İran'a bir sefer yapmaya mecbur etmiştir.

Yavuz Ercan, Şah İsmail'in Karamanoğulları ve Turgutoğulları ile görüşmeler yaparak Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifak peşinde olduğunu belirterek Yavuz tahta çıktığında Şah'ın kutlama için elçi göndermerdiğini ve böylece Osmanlılara karşı niyetini açıkça gösterdiğini belirtmektedir. Böylece çatışmanın asıl nedenin mezhep ayrılığı değil siyasal iktidar ve egemenlik kavgası olduğu söylenebilir.[102]

Tüm bunlara ek olarak, Şah İsmail'in Elbistan, Maraş, Diyarbakır ve yöresini hâkimiyeti altına alması ve Dulkadir topraklarından Safevilere yaşanan yoğun göçler de Osmanlı Devleti'ni endişeye sevk etmiştir. Şah İsmail, 1507 yılında Dulkadiroğlu Alâüddevle üzerine giderken görünüşte Osmanlı Devleti'ni bilgilendirmiş ve Osmanlı vilâyetlerine zarar vermeyeceğini taahhüt etmiştir. Fakat Anadolu'da etkisini ve gücünü göstermek isteyen Şah İsmail, gözdağı vermek amacıyla Erzincan'da konaklayarak Kızılbaşların toplanmasını istemiştir.[103]

Neticede Yavuz Sultan Selim'in Safevîler üzerine sefer açmasının sebepleri arasında Şah İsmail'in halifeleri aracılığıyla Anadolu'da yürüttüğü faaliyetler, Safevîlerin Diyarbakır ve Bağdat kesimi üzerinde hâkimiyet tesis ederek Anadolu'ya yönelen uluslararası ticarî yollar üzerinde kurdukları denetim, Safevî-Babür ilişkisinin Hindistan'a uzanan ticarî seyrü sefer için tehlike oluşturması, Safevîlerin Osmanlıları devreden çıkarıp doğrudan Venedik ile irtibat tesis etme çabaları, Safevî-Memlük arasındaki Dul-

---

[102] Yavuz Ercan, "Yavuz Sultan Selim Dönemi", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 9, s. 427.

[103] Tufan Gündüz, **a.g.e.**, s. 84-86; Bilal Dedeyev, "Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2/6 (2009), s. 128.

kadiroğulları meselesi ve Şah İsmail'in ateşli silah temin etme girişimleri ile Osmanlılara karşı bir askerî ittifak peşinde olması sayılabilir.[104]

Sultan Selim, yukarıdaki gelişmeler üzerine 1514 yılında Şah İsmail'e Farsça bir mektup göndermiş ve şunları söylemiştir: "Sen ki İran'dan çıktın, dindar ve doğru kişileri yoldan çıkartıp, ol vilayete müstevli oldun. O ülkeleri harap ettin. Âlimler küfürde olduğuna ve katline fetva verdiler. Ben de buna binâen Müslümanlara yaptığın zulüm ve işkenceyi def etmek için atıma binip, senin üzerine yürüdüm... Bu kötü ve çirkin fiil ve davranışlarda ısrar eder, yaparsan aziz Allah'ın dilemesiyle zorla eline düşen o ülke toprağına en kısa zamanda muzaffer ordunun çadırı kurulacaktır... Tedbirini alasın, gâfil olmayasın, ben varmadan mülk ve saltanattan vazgeçip, tövbe edip, gelip eşiğimi öpesin. Sonra bilmedim, aldandım demek fayda vermez."[105] Böylece İran seferine başlayan Sultan Selim, Erzincan'a gelmiş ama Şah İsmail'den herhangi bir karşılık görememişti. Buradan, kendisine bir hokka ve bir kutu macun [afyon] gönderen Şah İsmail'e bir mektup daha yazmış ve şöyle söylemişti: "Davete uyup uzun yollar gelerek memleketine girdik. Fakat sen meydanda yoksun. Hükümdarların ellerindeki memleket onların nikâhlısı gibidir; erkek ve yiğit olanlar, ona, kendisinden başkasının elini dokundurtmazlar. Hâlbuki bunca gündür askerimle memleketine girip ilerliyorum. Hâlâ senden bir haber yok... Ölümden korkanlara ata binmek ve kılıç kuşanmak layık değildir... Seni korkutmamak için askerimden 40.000 kişiyi ayırıp Sivas-Kayseri arasında bıraktım. Hasma mü-

---

[104] Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2011, s. 101.

[105] İdrîs-i Bidlîsî, **Selim Şah-nâme**, Haz. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 150-151; Celâl-Zade Mustafa, **Selim-Nâme**, Haz. A. Uğur, M. Çuhadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 364-365; Ahmet Uğur, **Yavuz Sultan Selim'in Askeri ve Siyasi Hayatı**, MEB, İstanbul, 2001, s. 61.

rüvvet ancak bu kadar olur. Bundan sonra da saklanıp gözükmezsen erkeklik sana haramdır. Miğfer yerine yaşmak ve zırh yerine çadır (çarşaf)'ı yeğleyip serdarlık ve şahlık sevdasından vazgeçesin."[106]

Sultan Selim tarafından gönderilen mektuplara karşılık Şah İsmail'in cevabı ise şöyle olmuştur: "Sultan Selim Şah'; Üç Mektubun geldi... Münasebetsiz sözlere hiç lüzum yok. Bunların hepsi de münşîlerin uydurmalarıdır... Bu cevabı dostça hemen yazdık ve size karşı durmak üzere hazırlığa başladık. Artık istediğinizi yaparsınız... Ali evlatları ile savaşanlar kendileri yok olur gider. İş savaşla sonuçlanacak olursa onu geciktirmek doğru olmaz. Fakat sonunu da düşünmek gerek vesselâm."[107]

Nihayet iki ordu Van Gölü'nün kuzey doğusunda bulunan Çaldıran[108] Ovası'nda 23 Ağustos 1514 Çarşamba sabahı karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı ordusu, savaş alanına düzenli olarak bir plan doğrultusunda dizilmiş, topçu, tüfenkçi, süvari ve piyade kuvvetleri belli bir strateji doğrultusunda yerleşmişti. Ağırlığını hafif zırhlarla mücehhez Türkmen atlılarının oluşturduğu Safevî ordusunda ise ateşli silahlar bulunmuyordu. Safevîlerin ayrıca savaşı kalıcı şekilde sürdürebilecek piyade güçleri de yoktu. Ateş-

---

[106] İdrîs-i Bidlîsî, **a.g.e.**, s. 151-153; Hoca Sadeddin Efendi, **Tâcü't Tevârih**, Yalınlaştıran: İ. Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, c. 4, s. 190-191; Celâl-Zade Mustafa, **a.g.e.**, s. 368-369, 371; Yaşar Yücel–Ali Sevim, **Osmanlı Klâsik Döneminin Üç Hükümdarı: Fatih, Yavuz, Kanuni,** TTK, Ankara, 1991, s. 118-120. Karşılıklı Farsça ve Türkçe gönderilen mektuplar için 16. yüzyıl Osmanlı kronği Künhü'l Ahbâr'a da bakılabilir. Bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, **Kitâbü't-Târih-i Künhü'l Ahbâr**, Haz. A. Uğur, M. Çuhadar, A. Gül, İ. H. Çuhadar, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2006, c. 2, s. 578-589.

[107] **Haydar Çelebi Ruznâmesi**, Yayına Hazırlayan: Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi (No:73), s. 47.

[108] M. Ekinci, savaşın geçtiği Çaldıran ovasının Maku ile Hoy arasında bulunduğunu söylemektedir. Bkz. Mustafa Ekinci, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 9, s. 451.

li silahlarla mücehhez Osmanlı ordusunun Yeniçeri kuvvetleri çok düzenli, Şah İsmail'in de atlı birlikleri muntazam idi. Feridun Emecen, kaynaklara göre değerlendirdiği asker sayısı hakkındaki mülahazalarından sonra neticede "tarafların en iyimser tahminle 40.000 ila 60.000 dolayında askerle" karşı karşıya geldiklerini söylemektedir.[109]

Sol kanadını Diyarbakı Hâkimi Ustacalu Muhammed Han ve sağ kanadını da Şamlu Durmuş Han'ın komuta ettiği Safevî ordusu hemen saldırıya geçmeyip Osmanlı ordusuna yerleşme ve savaş düzeni alma imkânı verdiği için savaşın en kritik anında iyi yer tutan Osmanlı topçusunun atışları Safevî ordusunu perişan etmiştir. Neticede Osmanlı ordusunun ateş gücü karşısında yiğitçe çarpışmalarına rağmen Safevî ordusu çözülmüş ve ağır kayıplar vermiştir. Celâl-Zade Mustafa'nın "Çaldıran Ovası cesetlerle dolu, cenk sahası baştanbaşa ölü asker cesedi idi"[110] diye tarif ettiği ve oldukça çetin geçen savaşta her iki taraftan ölenlerin sayısı 5000'i buluyordu. Osmanlılar bir beylerbeyi ve on sancak beyi, Safeviler ise -Ustacalu Muhammed Han da dâhil- 20 kadar ünlü komutanını kaybetmişti.[111] Şah'ın seraskeri diye tasvir edilen Ustacalu Muhammed Han'ın ölümü Hadîdî Tarihi'ne de şu dizelerle yansımıştır: "Olarun Ustacıoğlu serveriydi

Kızılbaş şâhınun ser-askeriydi

Ol Ustacıoğlu'nun alup başını

Komuşlar kurd u kuş içün leşini".[112]

Böylece yapılan savaşta Şah İsmail Bahadır Han yenilmiş ve İran içlerine doğru geri çekilmiştir. Zaferden son-

---

[109] Feridun M. Emecen, **a.g.e.**, s. 120.

[110] Celâl-Zade Mustafa, **a.g.e.**, s. 378.

[111] Feridun M. Emecen, İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I, İsam Yayınları, İstanbul, 2011, s. 74-75.

[112] Hadîdî, **Hadîdî Tarihi [Manzum Osmanlı Tarihi] (1285-1523)**, Hazırlayan: Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, s. 361-362.

ra ileri harekâtına devam eden Yavuz Sultan Selim, 6 Eylül 1514'de Safevîlerin başkenti Tebriz'e girmiştir. Tebriz'de ancak sekiz gün kalan Sultan Selim, kışı "Acem şahlarının kışlağı" olan Karabağ'da geçirip, İran seferine devam ederek Şii Safevî hükümetini ortadan kaldırmak niyetinde olmasına rağmen bazı vezir, kumandanlar ve Yeniçeriler arasında baş gösteren huzursuzluklar sebebiyle geri dönmüştür.[113]

Çaldıran Zaferi, her ne kadar Safevîleri tamamen yıkmayı beraberinde getirecek bir çabayla desteklenmemiş olsa da bu galibiyet, Osmanlı Devleti'ni saldırıya karşı korunmaya hazır bir duruma getirmiş ve Anadolu içindeki Safevî etkinliğinin hızla düşüşüne neden olmuştur. Son on yıldır büyük bir kaos yaşayan, dinî-mezhebî belirsizlikler içinde sarsılmış olan Anadolu'da bu savaş neticesinde nispeten sakin bir ortam hâkim olduğu gibi Şah İsmail'in yol açtığı belirsizlik de tamamen yok olmuştur. Bu zafer, aslında Osmanlılara toprak kazancından çok dinî, siyasî ve sosyopsikolojik bir üstünlük sağlamıştır.[114]

1514 yılındaki Çaldıran Savaşı öncesi ve sonrasında Memlük-Safevi ittifakı gündeme gelmiş ama fiili olarak bir birleşme veya destek gerçekleşmemiştir.[115] Memlük hükümdarı Kansuh el Gavri, Osmanlıların muzaffer olması halinde sıranın kendisine geleceğine inandığından Safevi hükümdarı Şah İsmail ile ittifak kurmak istemiştir. Fakat sonuçta Yavuz Sultan Selim, Kansuh el Gavri'nin Şah İs-

---

113 Hoca Sadeddin Efendi, **a.g.e.**, s. 223; Yaşar Yücel–Ali Sevim, **a. g. e.**, s. 123; Mehmet Saray, 2006, s. 28-29.

114 Adel Allouche, 2001, s. 12; Feridun M. Emecen, **a.g.e.**, s. 146; Feridun M. Emecen, İmparatorluk Çağının..., s. 76.

115 Çaldıran öncesi Safevî-Memlûk ilişkileri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cüneyt Kanat, "Çaldıran Savaşı Esnasındaki Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Memlûk Devleti'nin Tutumu", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı IV, İzmir 2000, s. 65-74; W. W. Clifford, "Some Observations on the Course of Mamluk-Safavi Relations (1502-1516/908-922), **Der Islam**, Volume 70, Issue 2 (Jan 1993), Walter de Gruyter, Berlin-New York.

mail ile ittifak kurmasını ve ordusunun başında Şah'a yardım için Haleb'e gelmesini bahane ederek Çaldıran Zaferi sonrasında sefer açacak ve Dulkadiroğulları toprakları ile meşhur Mısır ve Suriye seferi neticesinde Memlük Devleti'ne de son verecektir.[116]

Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim Tebriz'i terk ettikten takriben bir ay sonra şehre geri dönmüştür. Fakat Çaldıran yenilgisinin ardından, yas tutarak siyah elbiseler giyen, taraftarları arasındaki prestiji sarsılan Şah İsmail, kendini içkiye vermiş ve bu tarihten sonra hiçbir savaş meydanında tekrar görülmeyerek ömrünü hemen her yıl ayrı bir şehirde yaşayarak tamamlamıştır.[117] Onun bu umursamaz tutumu sebebiyle Belh ve Kandahar Safevî hâkimiyetinden çıkmıştır. Şah İsmail'in son zamanlarında meydana gelen önemli olaylar arasında; Özbeklerin tekrar Horasan'ı ele geçirmesi, Şah İsmail ve Şirvan Hâkimi Şeyh Şah arasında yapılan sulh ile Şah İsmail'in Osmanlılara karşı Alman İmparatoru V. Karl yani Şarlken'den yardım talebinde bulunması sayılabilir.

Macaristan ve İsviçre kralları birer elçi göndererek Şah İsmail ile ittifak imzalayıp Osmanlılara karşı mücadele etmeye hazır olduklarını bildirmişlerdi. Fakat bu iki kralın müttefikliğini kâfi görmeyen Şah İsmail, Alman İmparatoru V. Karl'a 1518 Ekiminde bir mektup yazarak "müşterek düşman Osmanlı'ya karşı birlikte hücum etme" önerisinde bulunmuştur.[118] Fakat bu mektup Alman İmparatoruna geç ulaşacak ve onun cevabı da ancak Şah İsmail öldükten sonra İran'a gelecektir.

---

[116] İsmail Yiğit, **Memlûkler (1250-1517)**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 126-127. Çaldıran Savaşı öncesi Memlük-Safevi temasları, 16. yüzyıl Osmanlı kroniklerine de yansımıştır. Bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, **Kitâbü't-Târih-i Künhü'l Ahbâr**, Haz. A. Uğur, M. Çuhadar, A. Gül, İ. H. Çuhadar, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2006, c. 2, s. 612.

[117] Tahsin Yazıcı, 1970, s. 277; Roger M. Savory, 1987, s. 93.

[118] Mehmet Saray, 2006, s. 29.

Şah İsmail, 1524 yılının yazında yaban atı avlamak için gittiği Şeki'de hastalanmış ve Tebriz'e döndükten kısa süre sonra 23 Mayıs 1524'te 37 yaşında iken vefat etmiştir. Na'şı, Erdebil'e götürülüp ceddi Şeyh Safiyüddin'in yanına defnedilmiştir.[119]

Şeyh Cüneyt'in torunu ve Şeyh Haydar'ın oğlu olan Şah İsmail'in annesi Halime Begüm, Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kızı idi. Şah İsmail'in eşi de Ak Koyunlu elinin iki mühim oymağından biri olan Musullu oymağı beğlerinden birinin kızı Tâclu Hanım idi.[120] Ak Koyunlu Hanedanına mensup olduğu için Şah İsmail çocukluk yıllarında iyi bir eğitim ve terbiye görmüştü. Büyük bir kabiliyete ve zekâya sahipti. Karizmatik, kitleleri etkileyebilen[121], coşkulu ve çok cesur bir insan olan Şah İsmail aynı zamanda disiplin sever ve teşkilatçı bir hükümdar idi.[122]

İsmail Bahadır Han, kendisini destekleyen Türk boy ve aşiretlerine devlet işlerinde büyük mevkiler vermişti. Safevî ordusunun temelini Şah İsmail'i gönülden destekleyen Kızılbaş oymaklarının yetenekli süvarileri oluşturmaktaydı.

Şah İsmail'in devlet adamlığı yanında edebi bir yanı vardı. "Hatâi" mahlasını kullanan Şah İsmail, Türkçe, Far-

---

[119] Tufan Gündüz, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 155.

[120] Faruk Sümer, 1999, s. 101.

[121] Budak Münşî'nin anlattığı bir hikâye, bize Şah İsmail'in müritleri üzerindeki etkisini göstermektedir. Osmanlı elçisi Meraga'da iken halkın kendisine bağlılığını göstermek isteyen Şah, münâdiler vasıtasıyla "*beni seven minareden kendisini atsın*" diye bağırtmış ve bunun üzerine elçinin araya girip şefaat etmesi ricasına kadar yüz kişi kendini minareden atmıştır. Bkz. Budak Münşî-i Kazvinî, **Cevâhirü'l Ahbâr**, Yayına Hazırlayan: M.Behram Nejad, Mirâs Mektûb, Tahran, 1378, s. 115.

[122] Mehmet Saray, 2006, s. 31; Hans R. Roemer, "Kızılbaş Türkmenler: Safevî Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları", Çev: Harun Yıldız, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, Sayı 38, 2006, s. 7.

sça ve Arapça dillerinde şiir yazacak kadar yetenekli idi. Azerbaycan Türkçesi ile yazıp konuştuğunu bildiğimiz Şah İsmail, şiirlerinde eski Türklerin kullandığı uçmağ [Cennet] ve tamu [Cehennem] sözcüklerini kullanıyordu.[123] Bu durum, bazı Safevi müelliflerinin Orta Asya kökenli On İki Hayvanlı Türk Takvimini kullanması ile birlikte düşünüldüğünde Safevi hanedanının etnik kökeni hususunda şüpheleri ortadan kaldırmaktadır.

Şah İsmail, 24 senelik saltanatı sırasında son derece koyu bir Şii olarak[124], kan dökücülüğü ve merhametsizliği ile tanınmıştır. Özellikle Sünnilere karşı çok zalim davranmıştır. Saltanatını yeterli derecede kuvvetlendirdikten sonra Şah İsmail, ifrat derecesinde Şiiliğe bağlanmış, sünni mezheplere karşı şiddet kullanmış, ezanı değiştirmiş ve camilerde H.z. Ebubekir, H.z. Ömer ile H.z. Osman'ın lanetle anılmasını emretmiş idi. Şah İsmail Tebriz'e girdiğinde pek çok insan öldürülmüş, Şeyh Haydar ile savaşanlar araştırılıp katledilmiş ve daha sonra fethedilen Horasan eyaletinde de buna benzer katliamlar yapılmıştır. Şah İsmail, işgal ettiği vilayetlerin ahalisine zorla Şiiliği kabul ettirmiş, bundan imtina eden binlerce insanı çekinmeden kılıçtan geçirtmişti.[125]

Şah İsmail, 1505/1506 yılında uzun bir kuşatmanın ardından ele geçirdiği İsfahan şehrinde, Türkmenlerden mezhep değiştirenlerin dışındakileri katlettirmişti.[126] Ayrıca Yezd ve Kirman gibi bölgelerde toplu Sünni kıyımlarına girişmiş ve bazı âlimleri işkence ile öldürmekten çekinme-

---

[123] Mustafa Ekinci, Şah İsmail **ve İnanç Dünyası**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 74, 78.

[124] Şah İsmail'in sahip bulunduğu dinî inançları, ona tâbi olanların içinde bulundukları sosyal durum ve Safeviye tarikatı müritlerinin sahip oldukları dinî inançlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Ekinci, Şah İsmail ve İnanç Dünyası, Beyan Yayınları, İstanbul, 2010.

[125] Nesib Nesibli, 2002, s. 895.

[126] Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 478.

miştir.[127] Mukavemet gösterenler ise maiyetleriyle birlikte Osmanlı elçisine gözdağı vermek için bizzat onun önünde yakılmışlardır. Böylece Şah İsmail, Şii mezhebini İran'da yaşayan Türklere ve Farslara zorla kabul ettirmiştir.

Safevi Devleti'nin kurulması ve Şiiliğin Şah İsmail tarafından hâkim kılınmasıyla Müslümanlar arasında –özellikle Şii-Sünni ayrımı bağlamında- ayrımcılık ve husumet baş göstermiş, sonuçta temelde aynı dine mensup olan ancak farklı mezhebî yapıları dolayısıyla birbirine düşman olan iki kutuplu bir dünya meydana gelmiştir. Bu keskin kırılma ve kutuplaşmayla birlikte Safevi Devleti, Anadolu'daki Sünni muhit ile Asya'daki Sünni kesimler arasına girmiş bir engel olmuştur. Bunun bir neticesi olarak –başka nedenleri de olmakla birlikte- Orta Asya'da yaşayan Müslümanlar medeniyet noktasında gelişmenin gerisinde kalmışlardır.[128]

Sonuç olarak; İsmail Bahadır Han ile birlikte On İki İmam Şiiliği artık İran'ın resmi mezhebi olmuştu. Böylece sünni olan batıdaki Osmanlı ve doğudaki Özbek komşularından dinî yönden ayrılışı, İran'ın milliyetini muhafaza etmesine yaramıştır. Vecd karakteri taşıyan bu yeni inanış, merkezi kuvvetin güçlendirilmesine ve milli bir İran'ın oluşmasına da yardım etmiştir.[129] Bu açıdan bakıldığında İran, bugün bulunduğu mezhep birliğini Şah İsmail ve Safevilere borçludur. Fakat Türk milletinin menfaatleri açısından bir değerlendirme yapacak olursak; Türkistan Türkleri ile Türkiye Türkleri arasında engel teşkil eden bir Şii İran'ın oluşması, Türk Dünyasının birleşmesini önlemiştir.

---

[127] Faruk Sümer, 1999, s. 24, n. 37; İlyas Üzüm, 2002, s. 549.

[128] Sıtkı Uluerler, "Osmanlı-Safevi İlişkilerinde Temel Sorunlar Üzerine Bir Değerlendirme", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 197, Nisan 2012, s. 130

[129] John Andrew Boyle, 1975, s. 655.

c) Şah I. Tahmasb (1524-1576)

Şah İsmail'in vefatından sonra Safevî hanedanına destek veren Türkmen aşiretleri kendi aralarında bir güç mücadelesine girdikleri gibi devlet kademesindeki Fars unsurlarla da çekişmeye başlamışlardır. Hatta birbirlerine rakip olan Türkmen aşiretleri arasında 1526 yılında bir iç savaş bile çıkmıştır.[130]

Kendi tabiriyle "Türklerin it yılına denk gelen 26 Zilhicce 920 tarihinde [10 Şubat 1515]" dünyaya gelen Tahmasb, babasının ölümüne kadar onun yanından hiç ayrılmamıştı. 23 Mayıs 1524 tarihinde[131] Şah İsmail'in vefatı üzerine de -10 yaşında iken- tahta geçen Şah Tahmasb, rüşte erişinceye kadar Kızılbaş emirlerinin elinde kalmıştır.[132] Yeni Şah'ın yaşının küçük olmasından istifade eden Türkmen aşiretleri, Safevi yurdunun çeşitli yerlerini dirlik olarak ellerinde tutuyorlardı. Sayıca kalabalık olan Ustacalular Azerbaycan, kısmen Irak-ı Acem ve Kirman; Şamlular geleneksel yurtları olan Horasan (özellikle Herat ve çevresi); Tekelüler İsfahan, Hemedan ve Irak-ı Acem; Musullular Bağdat; Dulkadirliler Fars; Rumlular Azerbaycan ve Arran; Kaçarlar Gence; Afşarlar Kûh-ı Gilûye bölgelerinde bulunuyorlardı. Şirvan, Gilân, Mazenderân ve Lûristan bölgeleri ise eski yerel sülalelerin elinde idi.[133]

Türkmen aşiretlerinin hâkimiyet mücadelesi sonucunda Safevi ülkesinde merkezî idare sarsılmıştır. Bu dö-

---

[130] İsmail Safa Üstün, "İran (Safevîlerden Günümüze Kadar)", **DİA**, İstanbul, 2000, c. 22, s. 401; Babak Javanshir, İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî Dönemi I. Şah Tahmasb Hâkimiyetinin Sonuna Kadar 1576), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 211.

[131] H. 19 Recep 930 (23 Mayıs 1524 Pazartesi Biçi (Maymun) Yılı). Bkz. İskender Bey Türkmen, **a.g.e.**, c. 1, s. 45.

[132] Şah Tahmasb-ı Safevî, **Tezkire**, Çev. Hicabi Kırlangıç, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 19-21.

[133] Remzi Kılıç, **Kanuni Devri Osmanlı-İran** Münasebetleri (1520-1566), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 138.

nemde ayrıca Kızılbaş ümera arasında bozulmalar olmuş; önceleri bir mürit olarak itaat eden emirler mevki, servet ve makam görünce eskisi gibi itaat etmemeye başlayarak istedikleri olmayınca isyan edip Osmanlı Devleti'ne sığınmaya başlamışlardır. Ustacalu, Rumlu, Tekelü, Şamlu, Avşar ve Zülkadir aşiretleri arasındaki kanlı rekabet ve mücadele, Şah Tahmasb'ın kaynaklara "Âfet-i Tekelü" olarak geçen kıyımından sonra son bulmuştur (1531).[134]

Bu arada Osmanlılar, kendi memleketlerinde görülen Kızılbaş ayaklanmaları, Safevîlerin Azerbaycan Valisi Ulama Han ve daha sonra Elkas Mirza'nın İran'dan Osmanlı'ya iltica etmesi ve buna karşılık Osmanlılara tâbi Bitlis Han'ı Şeref Han'ın Safevîlere sığınması gibi sebeplerle Sultan Süleyman önderliğinde Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap'a üç defa sefer düzenleyerek buraların bir kısmını tahrip ve bir kısmını da ele geçirmişlerdir.[135]

Şah Tahmasb'a karşı isyan edip Kanuni Sultan Süleyman'a sığınan Ulama Han, İran seferinin açılmasına sebep olmuş[136] ve 1533 yılında Vezir-i Azam İbrahim Paşa komutasında yaklaşık 90.000 bin kişilik Osmanlı ordusu Safevî sınırlarını geçmiştir. Zira Sultan Süleyman, bu seferle babası zamanında Osmanlı Devleti için mühim bir mesele haline gelen ve yakın zamanlarda çıkan isyanlardan da sorumlu tutulan Safevileri kesin şekilde bertaraf etmek arzusundaydı.[137] İki seneden fazla sürecek bu harekâtı, Osmanlı-Avusturya muahedesini takiben 1533 yılının son baharında Sadrazam ve Serdar İbrahim Paşa İstanbul'dan

---

[134] Şah Tahmasb-ı Safevî, **a.g.e.**, s. 28-29.

[135] Joseph von Hammer, **a.g.e.**, s. 369; Tahsin Yazıcı, 1967, s. 55.

[136] Kanunî Sultan Süleyman'ın Safevilere karşı ilk seferi olan Irakeyn Seferi (1533-1535)'nin sebepleri olarak Şii-Sünni gerginliğine ircâ edilebilir ise de aslında Bağdad ve Bitlis meseleleri ile Ulama Han'ın ilticası olayı başat sebep olarak gösterilmektedir. Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatı", **Belleten**, Sayı 83, 1957, s. 449.

[137] Feridun M. Emecen, İmparatorluk Çağının..., s. 127-128.

başlatmış ve Padişah'ın Eylül 1534'te Tebriz'e vâsıl olmasına kadar sevk ve idare etmiştir.[138]

Kargaşalıklar ve iç çekişmelerle boğuşan Safevî Devleti'nde Şah Tahmasb, Osmanlı Devleti'nin bu muazzam gücüne karşılık, sadakatleri bile şüpheli olan 7.000 kişi toplayabilmiştir.[139] Hal böyle olunca Osmanlı ordusu 25 Eylül 1534 tarihinde Tebriz'i kolayca ele geçirmiş fakat kışın şiddetinden burada kalamamıştır. Ertesi sene Osmanlı ordusu yeniden bir dizi Azerbaycan şehrini ele geçirdikten sonra Bağdat'a doğru yürümüştür. Bu seferin neticesinde Bağdat Osmanlılara bağlanmış fakat Avrupa cephesinde yeni gelişmelerin olması üzerine Kanuni geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır.

Sultan Süleyman, ayrıca bu seferi (Irakeyn Seferi) sırasında Tebriz'de bulunan Sultan Hasan Camii'nde Cuma namazı kılmış, Şah İsmail'in tahrip ettirdiği Bağdat'taki İmam-ı Âzam'ın türbesini tamir ettirmiş ve Necef ile Kerbelâ'ya gidip Şiiler için önem arz eden Hz. Ali'nin makamını ziyaret ederek Safevilere karşı dinî bir mesaj da vermiştir.[140]

Kanuni Sultan Süleyman, Şah Tahmasb'ın Osmanlı sarayına iltica eden kardeşi Elkas Mirza'nın teşvikiyle 29 Mart 1548 tarihinde yeni bir İran [Acem] seferine çıkmıştır.[141] 1548-1549 harekâtı neticesinde Kanuni, Van ve çevresini Osmanlı idaresine katmış, Tebriz'i işgal etmiş ve Doğu Anadolu üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmıştır. Fakat Kanuni, asıl hedefine ulaşamamıştı. Zira onun hedefi, büyük bir meydan muharebesinde Şah Tahmasb'la karşılaşıp

---

[138] M. Tayyib Gökbilgin, a. g. m., s. 449-450.

[139] Roger M. Savory, 1987, s. 94.

[140] Feridun M. Emecen, İmparatorluk Çağının..., s. 130-131.

[141] M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, c. 11, s. 132; Jean Chesneau, **D'Aramon Seyahatnamesi**, Çev: Işıl Erverdi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 44.

onu ezerek Safevî sorununu kökünden çözmekti.[142] Bu seferin sonucunda Osmanlılar, Safevilerin tamamen ortadan kaldırılamayacağını ve onları sınır boylarında bir takım güçlü askerî önlemlerle durdurmanın daha kârlı bir iş olacağını anlamışlardır.[143]

Kanuni'nin başkenti işgal etmesi üzerine Tebriz'in Osmanlı akınlarına karşı savunmasız kaldığını gören Şah Tahmasb, Safevî başkentini Osmanlı sınırlarından uzaklaştırarak daha içerde korunaklı bir yere, İran'ın güney doğusundaki Kazvin'e taşımıştır (1548). Bu tarihten itibaren Osmanlı hücumlarını önlemek için Safevîler yeni bir taktik uygulamaya başlamışlardır. Osmanlı ordusunun ilerlemesini önlemek amacıyla Şah Tahmasb'ın emriyle Azerbaycan'da tarlalar yakılmış, gıda maddeleri yok edilmiş, yollar ve köprüler yıktırılmıştır. Ayrıca Osmanlı ordusunun çekilmesini fırsat bilen Safevîler, Osmanlı idaresi altındaki Kars, Erzurum, Ahlat, Bayburt gibi şehirleri yağmalamışlardır.[144] Hafif atlı birliklerden oluşan Safevî ordusu, Osmanlıların bu seferlerinde onlarla ovada bir meydan savaşına çıkmaya cesaret edememiş ve genelde Osmanlı ordusunun geçeceği yerleri tahrip ile vur-kaç taktiği uygulayarak Kanuni'nin seferlerini sonuçsuz bırakmaya çalışmışlardır. Yine bu politika gereğince, Osmanlı ordusu bölgeyi boşaltınca hemen Safevî kuvvetleri geliyordu.

Kanuni, 1554'de yeni bir İran [Acem] seferine çıktı. Osmanlı ordusu, Gürcistan üzerinden Nahçivan'a yöneldi. Daha önce Safevîlerin yaptığı tahribata karşılık Revan, Karabağ ve Nahçivan yağmalanıp tahrip edildi.[145] Kanuni, bizzat Nahçivan'ın işgaline katılmıştı. Fakat burada kalamadı. Çünkü karşısına çıkan Safevî ordusu Osmanlıları

---

142 Yaşar Yücel, **Muhteşem Türk Kanuni İle 46 Yıl**, TTK, Ankara, 1991, s. 78-80.

143 Feridun M. Emecen, İmparatorluk Çağının..., s. 140.

144 A. Salih Muhammedoğlu, "İran (Osmanlı-İran Münasebetleri)", **DİA,** İstanbul, 2000, c. 22, s. 407.

145 A. Salih Muhammedoğlu, **a.g. m.**, s. 407.

geri çekilmeye mecbur etmişti.[146] Osmanlılar bu seferde ayrıca Hoy'u işgal etmişlerdir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın İran'a yaptığı bu üç sefer, Safevîlerin mukaddes şehri Erdebil üzerine yürüyüp tahrip edeceği yolundaki tehdidi ve Osmanlı Padişahı'nın kışı sınır boylarına yakın Amasya'da geçirmesi neticesinde Şah I. Tahmasb, Kanuni'ye Eşik Ağası Ferruhzâd Bey'i elçi olarak gönderip barış istemiştir. Bunun sonucunda Safevî Devleti ile 1 Haziran 1555 tarihinde Amasya Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma sonucunda Osmanlılarla Safevîler arasında 37 yıldan beri aralıksız devam eden savaşa son verilmiştir. Bu antlaşmaya göre Tebriz dâhil olmak üzere Azerbaycan, Batı Gürcistan, Doğu Anadolu ve Irak-ı Arab Osmanlı sınırları içinde kalmıştır. Şah, ilave olarak Anadolu'daki yandaşlarının yağma ve talanları ile Şii propagandaya son vermeyi de taahhüt etmiştir. Ayrıca bu antlaşmaya, iki taraf ülkelerinden diğerine sığınacakların iade edileceğine dair bir madde de eklenmiştir.[147]

Osmanlılarla Safevîler arasında ilk kez yapılan Amasya Barışı, Şah I. Tahmasb'ın 1576 yılında ölümü dolayısıyla İran'da iç karışıklıkların baş gösterdiği zamana kadar 25 yıl yürürlükte kalmıştır.[148] Amasya Barışı, Osmanlı ve Safevî topraklarında iktisadi ve ticari gelişmeye yardım eden önemli bir etken olmuştur. Tahmasb'ın barışçı, akıllı ve âdil siyaseti sayesinde bu antlaşmadan sonra Safevi ülkesinde zirai ve iktisadi hayat canlanmıştır. Her iki hükümdar da barışın korunması için yoğun çaba harcamışlardır.

Şah Tahmasb, 1557 yılında başkenti Osmanlı taarruzlarına karşı daha korunaklı sayılabilecek Kazvin şehrine taşımıştır. Şah, Kazvin'i başkent yaptıktan sonra iç İran

---

[146] Nesib Nesibli, 2002, s. 896.

[147] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi,** TTK, Ankara, 1983, c. 2, s. 361; Yaşar Yücel, **a.g.e.**, s. 86-87; İsmail Aka, 2003, s. 61.

[148] Yaşar Yücel–Ali Sevim, 1991, s. 181.

bölgelerinde Şiileştirme politikasına hız vermiş, İmamzâde türbelerini onartmış, Şii ritüellerini yaymış ve ayrıca yeni başkentini mimarî yapılarla süslemiştir.[149] Oruç Bey Bayat (1560-1604?), Kazvin şehrini ve başkent oluşunu seyahatnamesinde şöyle anlatmaktadır: "Kazvin, İran'ın eski başkenti Tebriz'in harabeye dönmeye yüz tutmasından sonra başkent haline geldi. Kazvin şehri Fars'ın kuzey doğu tarafında yer alır. Toprakları çok verimli olup geniş koruluklara ve bağlara sahiptir. Nüfusu 100.000 aileyi aşkındır. Saltanat konakları ve saray son derece görkemlidir."[150]

Şah Tahmasb, saltanatının ilk yıllarını iç kargaşalıklar, Kızılbaş reislerinin devlet üzerindeki nüfuz rekabeti ile Özbek ve Osmanlı tehditlerine karşı mücadeleyle geçirmiştir. Ayrıca Şah Tahmasb'ın saltanatı devamınca Safevî hükümetine tâbi beyler ve eyalet valilerinin isyan ve muhalefetleri olmuş, bunlar ya üzerlerine kuvvet gönderilerek ya da bizzat Şah'ın sefere çıkması neticesinde bastırılmıştır. Şah Tahmasb, devlet yönetimindeki mutlak idareyi ancak Şamlu aşiretinin reisi Hüseyin Han Şamlu'yu idam ettirerek ele geçirebilmiştir.

Şah Tahmasb zamanında Safevîler, Şirvan ve Şeki'yi ele geçirmiş ve böylelikle Gürcü prensleriyle temas haline gelmişlerdir. Bazı Gürcü prensleri itaat etmişlerse de bazıları haraç vermeyi reddetmişlerdi. Gerek bu muhalefet gerekse de Gürcü beyleri arasındaki anlaşmazlıklar Safevî ordularının çeşitli vesilelerle Gürcistan'a girerek yağma ve tahriplerde bulunmalarına, geniş miktarda esir toplamalarına yol açmıştır.[151] Safevîler 1569 yılına kadar Şirvan ile sınır olan Gürcü prensliklerine aralıklarla yedi sefer düzenlemişlerdir. Tabii bu arada Osmanlı Devleti'nin de

[149] Stephen P. Blake, **Time in Early Modern Islam**, Cambridge University Press, 2013, s. 24.

[150] Oruç Bey Bayat [İranlı Don Juan], İlişkiler [Bir Şiî Katolik], Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 27.

[151] Bekir Kütükoğlu, "Tahmasb I", **İA**, MEB, İstanbul, 1970, c. 11, s. 641.

bölgede faaliyetlerde bulunması Osmanlı-Safevî mücadelesini Gürcistan'a taşımıştır. Gürcüler de bu mücadeleden faydalanarak menfaatleri icabı bazen Osmanlı Devleti'ne bazen de Safevî Devleti'ne sığınmışlardır. Yukarıda bahsedilen Amasya Antlaşması'na bu sorun için de bir madde konmuş ve Gürcistan, Osmanlı ve Safevî nüfuz bölgelerine ayrılmıştır. Fakat bu taksimat geçici bir çözüm olmuştur. Bölgede nüfuz mücadelesi ileride Rusya'nın katılmasıyla daha da çetin bir mahiyete bürünecektir.

Şah Tahmasb zamanında Safevîlerin batı sınırlarında Osmanlılarla uğraşmasını fırsat bilen Özbekler, Horasan'da Herat, Kandahar, Meşhed ve Nişabur gibi önemli Safevî şehirlerini ele geçirmişlerdir. Herat'ta Safevi geleneğine uygun olarak veliahd Sam Mirza bulunuyordu ve Şamlu Durmuş Han [vefatına müteakip Hüseyin Han] da onun lalası olarak şehrin savunmasında görev almıştı. Esterabad Hâkimi Zeynel Han Şamlu da Özbek taarruzları karşısında gerektiğinde Horasan taraflarına yardımcı kuvvet sevk ediyordu. Fakat Durmuş Han'ın vefatının ardından Özbekler -özellikle Ubeydullah Han komutasında- üst üste başarılar kazanarak önemli fetihlerde bulunmuşlardır. Özbekler, Safevi yönetiminde bir boşluk olduğunda ya da merkezî otoritenin zayıfladığını hissettiklerinde Safevi topraklarına -özellikle Horasan coğrafyası merkez olmak üzere- girip yağma ve talanda bulunuyorlardı.[152]

Netice itibariyle Batı sınırındaki tehlike ortadan kalktıktan ve merkezî otoriteyi sağladıktan hemen sonra Şah Tahmasb, doğuya Horasan'a yönelerek Şamlu, Ustacalu, Rumlu, Tekelü, Zülkadir [Dulkadir] ve Kaçar boylarından müteşekkil seçkin ordusuyla –bir miktar topçu ve tüfenkçi birlikleri de olduğu halde[153]- dört sefer gerçekleştirmiş ve

---

[152] Gülay Karadağ Çınar, **Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2011, s. 56-92.

[153] Babürnâme'de Özbeklere karşı sefere çıkan Safevi ordusunda Rûm usulü tüfenk, darbzen (kale döven toplar) ve arabalar olduğu kayıtlıdır.

Özbekler tarafından istila edilen şehirleri 1566 tarihine kadar tekrar ele geçirmiştir.[154] Şah, kendi yazdığı tezkiresinde Ubeydullah Han'a karşı gerçekleştirdiği Horasan seferini bazı ilahî (rüya vs.) motiflerle de süsleyerek anlatmıştır.[155]

Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında Amasya Antlaşmasından sonra oluşan dostluk havası Kanuni'nin küçük şehzadesi Bayezid'in babasına âsi olarak Safevilere sığınması neticesinde biraz nazik bir hal alsa da iki hükümet arasında gerçekleşen yoğun bir diplomatik faaliyet neticesinde şehzadenin 23 Temmuz 1562'de Kazvin'de boğdurulmasıyla[156] konu kapanmış ve Sultan II. Selim'in tahta çıkışı üzerine Şah Tahmasb, kıymetli hediyeler ve pek kalabalık bir maiyet ile Revan hâkimi Ustacalu Şah Kulu Sultan'ı elçilikle Sultan Selim'e göndererek cülusunu tebrik etmiştir. Şah Tahmasb, III. Murat'ın tahta çıkışını kutlamak için de yine bir elçi göndermiştir. [157] II. Selim ve III. Murat'ın tahta çıkışlarını tebrik eden Safevî diplomatik heyetine İstanbul'da en yüksek seviyede devlet elçilerine gösterilen merasim sergilenmiştir.[158]

Bkz. Gazi Zahireddin Muhammed Babur, **Baburnâme (Vekayi)**, Çev: R. R. Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 576, 583.

[154] H. Mustafa Eravcı, 2002, s. 887; Abbas Kulu Gaffarî-i Ferd, **Revâbıt-ı Safeviye ve Özbekân (H. 913-1031)**, Vezâret-i Umûr-ı Harici, Müessese-i Çâp ve İntişârât, Tahran, 1376, s. 155-198.

[155] Şah Tahmasb-ı Safevî, **Tezkire**, Çeviren Hicabi Kırlangıç, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s. 32-41.

[156] M. Tayyib Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 142-143; Şehzadenin Safevilere sığınması Osmanlı Devleti'ni elbette korkutmuştur. Fakat Şah I. Tahmasb da bir müddet sonra Şehzadenin gücünden ve maiyetinde bulunan kalabalık askerî birliğinden –kendi tahtı açısından- ürker olmuştu. Bkz. **Tezkire-i Şah Tahmasb-ı Safevî**, s. 86-89; Sıtkı Uluerler, **a.g.m.**, s. 132. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Babak Javanshir, **a.g.t.**, s. 258-261; İsa Şevik, Şah Tahmasb **(1524-1576) ile Osmanlı Sarayı Arasında Teati Edilen Mektupları İçeren "Münşe'ât-ı 'Atik"in Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008.

[157] Bekir Kütükoğlu, 1970, s. 645.

[158] H. Mustafa Eravcı, 2002, s. 887.

Şah Tahmasb zamanında, Osmanlı-Safevî düşmanlığından yararlanıp Safevîler'i Osmanlılar aleyhine kışkırtmak için Avrupalı devletler tarafından bazı çalışmalar yapılmıştır. Osmanlıların İnebahtı mağlubiyetinden sonra Papa V. Pius, Şah Tahmasb'a bir mektup gönderip Irak ve Suriye'yi Osmanlılardan geri almasını telkin etmiştir. Safevîlerle siyasi temaslar kurmak üzere Portekizliler de iki elçilik heyeti göndermişlerse de Tahmasb ve çevresinin Hıristiyanlara karşı tavrı ve özellikle de Müslümanların mukaddes saydıkları yerlere saldırılarda bulunan Portekizlilere karşı oluşan olumsuz düşünce bu temasları başarısız kılmıştır.

Şah Tahmasb zamanında Asya ticaretini Rusya üzerinden yapmak isteyen İngilizlerin bir teşebbüsü olmuştur. Kraliçe Elizabeth'in mektubu ile başkent Kazvin'e gelen Moskova Kumpanyası temsilcisini Şah Tahmasb, "münkirlerin yardımına muhtaç olmadığı" gerekçesiyle geri çevirmiş ve neticede bu teşebbüs de sonuçsuz kalmıştır. Fakat buna rağmen İngilizlerin Safevi Devleti ile iktisadî bağlar kurmak istekleri devam etmiş, Şah'a 1568 yılında iki temsilci daha göndermişler ve sonunda bazı imtiyazlar elde etmişlerdir.[159]

1571 yılında Degli Alessandri adlı bir Venedik elçisi İran'a gelmiş fakat Safevîler bu elçiye Osmanlılarla olan Amasya Antlaşması'nı bozmaya niyetli olmadıklarını söylemişlerdir.[160] 1539 yılında da Michele Membré adlı bir Venedik elçisi, Tebriz yakınlarında Şah Tahmasb'ın huzuruna kabul edilmiş ve huzurda iken Osmanlılar aleyhine ittifak arayışı içinde olduklarını belirtmişti.[161] Netice olarak; Ve-

---

[159] Bekir Kütükoğlu, 1970, s. 646.

[160] Giorgio Rota, "Safevî İranı ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış", **Türkler,** Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 6, s. 901.

[161] Michele Membré, **Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542)**, Translated by A. H. Morton, University of London, 1993, s. 21-22.

nediklilerle Safevîler arasında gerek Tahmasb gerekse daha sonraki dönemlerde bazı karşılıklı heyetler gönderildiyse de iki ülkede savaşa uygun şartlar hiçbir zaman aynı anda ortaya çıkmadığından fiilî bir ittifak oluşturulamamıştır.

Safevî tahtına geçişine müteakip 30 sene kadar İran'da sulh ve sükûnu tesise çalışan Tahmasb, iki cephede başarılı savunma savaşları yapmış, babasının aksine meydan savaşına çıkmaktan kaçınmış ve özellikle sınır boylarında düşmanlarına karşı yıpratma savaşı uygulayarak eski Fars topraklarının ana iskeletini korumayı başarmıştır. Ayrıca Osmanlı tehdidi üzerine hükümet merkezini Tebriz'den Kazvin'e taşımıştır.

Vincenzo D'Alessandri'ye göre orta boylu, sağlam cüsseli, esmer tenli, kalın dudaklı, kıvırcık sakallı, güzel yüzlü ve mahzun çehreli olan Tahmasb'ın paraya karşı hırsı ve hasisliği meşhurdu.[162] Ölümünde altın, gümüş ve mücevher olarak 80.000.000 dukalık serveti bulunmuştu. Şii taassubu ile perhizkâr yaşayan Tahmasb, İran'da sarhoşluk veren içkileri, boza ve esrar içilmesini yasaklamış ve eğlence yerlerini kapattırmıştı. Şii ulemasına tazim, seyyidler ve fakirlere ihtimam göstermesine karşılık babası gibi Sünnilere kötü davranma siyasetini devam ettirmiştir.[163]

Şah Tahmasb'ın düşkün olduğu iki şey vardı. Bunlardan biri para biriktirmek diğeri de kadınlar ile eğlenmekti. Kibirli ve gururlu olmayan aynı zamanda kendisini âdil, dindar ve halka karşı şefkatli bir hükümdar olarak göstermeye ehemmiyet veren Şah I.Tahmasb, damga resmini de kaldırtmıştı.[164]

Takriben 53 yıl saltanat süren Şah I. Tahmasb, 65 yaşında iken 14 Mayıs 1576 sabahı veliaht tayini hususunda

---

[162] Tufan Gündüz, **Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar,** Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 222.

[163] Bekir Kütükoğlu, 1970, s. 647.

[164] Faruk Sümer, 1999, s. 68-69.

Kızılbaş beyleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlık dolayısıyla zehirlenerek öldürülmüştür. Cenazesi geçici olarak Kazvin'de toprağa verilmiş sonra vasiyeti gereğince Meşhed'e naklolunmuştur.[165]

d) Şah II. İsmail (1576-1577)

Şah Tahmasb'ın 1576 yılında ölümünden sonra Safevi ülkesi tekrar iç karışıklıklarla sarsılmıştır. Şah'ın vefatını müteakip devlet içinde hâkim pozisyonda kalabilmek için Türkmen, Tacik ve Kafkas menşeli gruplar arasında mücadele başlamıştır. Bu mücadele, Harem'in de katılımıyla fazlasıyla karışık bir hal almıştır. Sarayda Çerkez ve Gürcü menşeli Tahmasb'ın hanımları kendi oğullarını iktidara taşımak için kıyasıya bir mücadeleye girmişlerdir.[166]

Veliaht tayin etmeden ölen Şah Tahmasb'ın 45 yaşındaki oğlu Muhammed Hüdabende âmâ olduğu için saltanat, diğer oğulları Haydar Mirza ve İsmail Mirza (d. 1535) taraftarları arasında ihtilaf konusu olmuştu. Ustacalu oymağı ileri gelenleri ve Gürcü beyleri Haydar Mirza'nın; Rumlu, Avşar, Türkmen ve Tekeli ileri gelenler ile Çerkezler ise İsmail Mirza'nın saltanata geçmesini istiyorlardı.[167] İsmail Mirza'nın Türkmen aşiretlerinin desteğiyle tahta geçişi Osmanlı arşiv belgelerine de yansımıştır. H. Koç, mühimme[168] kayıtlarından naklen "Şah Tahmasb ve-

---

[165] Bekir Kütükoğlu, 1970, s. 646; Babak Javanshir, **a.g.t.**, s. 269. Merhum Faruk Sümer, Şah Tahmasb'ın eceli ile öldüğü kanaatindedir. Bkz. Faruk Sümer, 1999, s. 111, n. 5. Kadı Ahmed Kumî ise Şah'ın vefatına yakın hastalandığını ve güçten düşüp zayıfladığını buna çare bulmak için ilaçlar hazırlayan hekimler Mevlana Gıyaseddin Ali Kâşî ile Ebu Nasr Gilânî'nin tedavilerinin sonuçsuz kalıp Şah Tahmasb'ın 15 Safer 984 (14 Mayıs 1576)'da gece yarısı vefat ettiğini yazmaktadır. Bkz. Kadı Ahmed bin Şerefeddin el Hüseyn el Hüseynî el Kumî, **Hülasatü't Tevârih**, Yayına Hazırlayan İhsan İşrâki, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1383, c. 1, s. 592.

[166] H. Mustafa Eravcı, 2002, s. 887.

[167] Tahsin Yazıcı, 1967, s. 55; Babak Javanshir, **a.g.t.**, s. 269.

[168] Mühimme Defterleri, Divan-ı Hümâyun'da müzakere edilen siyasî,

fat etmiş, oğlu İsmail Mirza Avşar, Tekelü ve Dulkadirlü taifelerinin yardımıyla Kazvin'e gelerek Rebiülaher ayının gurresinde [başında] babasının yerine geçmiştir" bilgisini vermektedir.[169] Zira Osmanlı Devleti, Safevilerle ilgili gelişmeleri sınır valileri vasıtasıyla başkente yazılan raporlar ile öğreniyordu.

Şah I. Tahmasb'ın ardından tahta çıkarılan Haydar Mirza, daha saltanatın ilk günlerinde muhalifleri tarafından kuşatılmış ve kaçmasına bile fırsat verilmeden yakalanarak öldürülmüştür. Böylece duruma hâkim olan İsmail Mirza'nın taraftarları (emir, seyyid, yönetici ve ulemadan oluşan yaklaşık 5000 kişilik bir grup) onu, uzun süredir mahpus bulunduğu Kahkaha'dan getirtip Kazvin'deki Çehel Sütun Sarayı'nda Şah II. İsmail unvanı ile Safevî tahtına iclâs etmişlerdir (22 Ağustos 1576). Yeni şah tahta geçtiğinde 41 yaşında idi.[170]

Şah II. İsmail'in ilk icraatı bazı Kızılbaş ileri gelenleri ile şehzadelerin çoğunu ortadan kaldırmak olmuştur. II. İsmail, önemli mevkiler işgal etmiş olan Kızılbaş reislerinden çekindiği için onları azledip yerlerine kendisine bağlı tecrübesiz kimseleri getirmiştir. Ayrıca kendisi Şafiliğe eğilimli olduğundan Şii ulemayı saraydan uzaklaştırmış ve onların yerine Sünni âlimleri getirmiş idi. Şah II. İsmail, Şiiliği daha mutedil bir hale getirmek ve Sünniliği müsamaha ile karşılamak görüşündeydi. Oruç Bey Bayat da Şah II. İsmail'in Ali Şiasını terk etme niyetinde olduğunu vurgulamaktadır.[171]

---

içtimaî, malî, örfî ve idarî kararların kaydının tutulduğu defterlerdir. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, TTK, Ankara, 1988, s. 79.

169 Hasan Koç, **Osmanlı Yönetiminde Şehrizor'un Tarihi Coğrafyası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014, s. 134.

170 Bekir Kütükoğlu, 1970, s. 646; Colin P. Mitchell, **The Practice of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric**, I. B. Tauris, London, 2009, s. 145-147.

171 Oruç Bey Bayat [İranlı Don Juan], İlişkiler [Bir Şiî Katolik], Tercüme

Tüm bunlara rağmen Şah'ın Anadolu Kızılbaşları arasında tahriklere meydan vermesi ve Doğu Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne bağlı emirleri kendi tarafına çekmesi ile ölümünden sonra Osmanlıların Safevîlere savaş açmalarına sebep olacaktır.[172]

Şah II. İsmail'in ilk aylarındaki tasfiyelerin ardından Türkmen aşiretleri arasında iki büyük grup ortaya çıkmış ve sonrasında devleti domine etmiştir. Bu gruplar Türkmen ile Tekelü ittifakına karşı Ustacalu-Şamlu koalisyonudur.[173]

Netice olarak; Şah II. İsmail, bir buçuk yıllık saltanat süresi içinde radikal değişiklikler uygulamaya koymuştur. O, öncelikli olarak birer birer rakiplerini ortadan kaldırmış daha sonra saraydan ve başkentten Haydar taraftarlarını temizlemiştir. Şii ulemayı ve Kızılbaş aşiretlerini saraydan uzaklaştıran II. İsmail, onların yerine Sünni bürokrat ve âlimleri iş başına getirmiştir.[174] Ayrıca İran sınırlarını tehdit eden Sünni Osmanlı ve Özbek saldırılarının önüne geçmek için On İki İmam'ın ihtilaflı doktrinlerini yasaklamıştır. Bu bağlamda Şah İsmail zamanında başlayan ilk üç halifeye, ashâbdan bazı kişilere ve özellikle Hz. Aişe'ye lanet edilmesini yasaklamıştır.[175] Böylece İran'da Sünnilikle Şiiliği kuşatıcı ve bütünleştirici yapısal reformlar yapmak istemiştir. Bir yandan bu faaliyetlerini uygularken bir yandan da Anadolu'da unutulmaya başlanan Safevî davasını tekrar alevlendirmiştir. Bu, onun ölümünden sonra Osmanlı Devleti ile Safevîlerin savaşmalarına sebep teşkil edecektir. II. İsmail bu politikaları çerçevesinde Doğu Anadolu'daki Sünni halkı kendine çekmek için Sünni Şeref Han liderliğinde bazı diplomatik manevralara girişmiştir.[176]

---

ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 108.

[172] Tahsin Yazıcı, 1967, s. 55. Doğan Kaplan, **a.g.e.**, s. 155.

[173] Faruk Sümer, 1999, s. 116.

[174] Colin P. Mitchell, **a.g.e.**, s. 45.

[175] Tufan Gündüz, **Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 86.

[176] H. Mustafa Eravcı, 2002, s. 888.

Şah II. İsmail'in her ne pahasına olursa olsun iktidarını sağlamlaştırma siyaseti kendine olan nefreti artırmıştır. Özellikle Sünnilere olan toleranslı tavrı Kızılbaş oymaklarının kendisine olan nefretini artırmıştır. Böylece kısa zamanda en yakınlarının bile nefretini kazanmış olan II. İsmail, 14 aylık bir saltanat evresinin ardından 24 Kasım 1577'de Helvacı Oğlu Hasan Bey'in evinde ölü bulunmuştur. Zehirlenerek mi öldürüldüğü yoksa fazla afyondan mı öldüğü şüphelidir.[177] Gelibolulu Mustafa Âlî, "zümre-i surh-serân [Kızılbaş taifesi] şâhları nâmındaki Şâh İsmail bin Tahmasb Hân'ı öldürdüler" demekle Şah II. İsmail'in katledildiğine işaret etmektedir.[178] Oruç Bey de Şah'ın planlı bir suikast ile katledildiğine vurgu yapmaktadır.[179]

Babası ve kardeşi zamanında uzun süre hapiste kaldığı için oldukça asabi ve şüpheci bir mizaca bürünen II. İsmail, ülkesinde iç istikrarı sağlamaya bir türlü muvaffak olamamıştır. Beylerin ve valilerin mücadelesi neticesinde ülke kısa zamanda bir keşmekeşe sürüklenmiştir.[180]

e) Şah Muhammed Hüdabende (1578-1587)

Şah II. İsmail'in öldürülmesinden sonra uzun müzakereler yapılmış ve sonunda Kızılbaş reisleri tarafından Şah Tahmasb'ın Sultan Begüm'den 1531'de Tebriz'de doğan büyük oğlu Muhammed Hüdabende saltanata geti-

---

[177] Edward G. Browne, **A Literary History Of Persia,** Cambridge University Press, Cambridge, 1953, c. IV, s. 99; Douglas E. Streusand, **Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler**, Çev: Bahar Fırat, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2013, s. 155.

[178] Faris Çerçi, **Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2000, c. II, s. 262.

[179] Oruç Bey Bayat [İranlı Don Juan], İlişkiler [Bir Şiî Katolik], Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 108.

[180] Mehmet Saray, 2006, s. 41.

rilmiştir (13 Şubat 1578).[181] Ancak hasta ve âmâ[182] olan bu hükümdar idareden âciz olduğundan memleketi kardeşi Perihan Hanum, zevcesi Mehd-i Ulya ve Kızılbaş reisleri idare etmeye başlamıştır. Bu arada 11 yaşında olan oğlu Hamza Mirza veliaht olarak seçilmişse de hükümet işleri tamamıyla annesinin elinde olmuştur.[183]

Hamza Mirza'nın annesinin sert hareketleri ve kendi yakınlarını bazı memuriyetlere tayini Kızılbaş reislerinin memnuniyetsizliğini artırmıştır. Ayrıca Tacik unsurları devletin üst makamlarına atamış ve buna karşılık Kızılbaş liderlerini de husumeti artırmamak için taşradaki görevlere atamıştır. Fakat devlet yönetimindeki Türk ve Fars unsuru dengelemek için yapılan bu teşebbüsler düşünülenin aksine düşmanlığı ve kargaşayı daha da artırmıştır. Bu arada Osmanlı hükümdarı III. Murat, Şah II. İsmail tarafından sebebiyet verilen bazı olaylar yüzünden aralarındaki mevcut antlaşmanın ihlal edilmiş olduğunu ileri sürmüş ve aynı zamanda II. İsmail'in ölümü üzerine Muhammed Hüdabende'nin devlet üzerindeki cılız ve ihtilaflı idaresinden de istifade etmek amacıyla serhat boylarındaki kuvvetlere Safevî Devleti topraklarının istilası yönünde hareket edilmesini emretmiştir. Arkasından üçüncü vezir Lala Kara Mustafa Paşa, Erzurum üzerinden Gürcistan, Şirvan ve Azerbaycan'ın fethi için görevlendirilmiştir (1578).

---

[181] Colin P. Mitchell, **a.g.e.**, s. 158, 160.

[182] 16. asır Osmanlı müverrihi Gelibolulu Mustafa Âlî de Muhammed Hudâbende'nin "â'mâ ve nâ-binâ [gözü görmez]" olduğunu belirtmektedir. Bkz. Faris Çerçi, **Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2000, c. II, s. 262; Oruç Bey Bayat ise "*Muhammed Hüdabende'nin gözleri çocukluğundan beri iyi göremediğinden bu kusur onu zaman zaman işlerinden alıkoyuyor, memleket ve vilayet işleri hususunda acze düşürüyordu*" demektedir. Bkz. Oruç Bey Bayat [İranlı Don Juan], İlişkiler [Bir Şiî Katolik], Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 106.

[183] Tahsin Yazıcı, 1967, s. 55.

9 Ağustos 1578 Cumartesi günü Çıldır üzerinde karşılaşan iki ordudan Tokmak Han komutasındaki Safevî ordusu yenilmiştir.[184] Böylece ilk olarak Tiflis daha sonra Osmanlı ordusunun harekâtına devam etmesi neticesinde Şirvan ve havalisi de Osmanlıların eline geçmiştir. Safevîler, Şirvan ve Gürcistan'ı tekrar ele geçirmek için birçok teşebbüslerde bulunmuşlardır. Fakat Muhammed Hüdabende'nin eşi Ulya Hatun ile Kızılbaş reisleri arasındaki mücadele ve Özdemiroğlu Osman Paşa'nın gayretleri ile bu teşebbüslerin birçoğu sonuçsuz bırakılmıştır. Bir ara Safevî Şah'ının oğlu, Özdemiroğlu'na yardım için gelen Kırım Kalgay'ı Adil Giray'ı mağlup ve esir etmeyi başarmıştır. Fakat bunun duyulması üzerine Osmanlılar, Koca Sinan Paşa takviyeli bir orduyu Erzurum'a göndermişlerdir.

1579 yılında, Şah Muhammed Hüdabende'nin eşi Mehdi Ulya Hayrunnisa Begüm, Türkmen emirlerinin muhalefeti, Kırım Hanı ile dostane ilişkiler içine girmesi, devlet işlerine gereğinden fazla müdahalede bulunması ve Safevi Devleti'nin içine düştüğü kargaşa ortamı bahane edilerek (26 Temmuz 1579'da) boğularak öldürülmüş ve muhâlif Türkmen beyleri de merhumenin oğlu Şah I. Abbas'ın saltanatına kadar yeniden yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Safevi sarayındaki bu kalkışma sırasında Mehdi Ulya ile birlikte Adil Giray da katledilmiştir.[185]

H. Koç'ın Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Mühimme kayıtlarından verdiği bilgiye göre Osmanlı-Safevi savaşları devam ederken, 26 Ocak 1582 tarihli Bağdat Beylerbeyi ve Kadısı ile Şehrizor Beylerbeyine gönderilen hükümde Diyâr-ı Acem'e gümüş, altın, bakır ile harp aletlerinin geçişi yasaklanmış ve tüccarların bu duruma riayet etmesinin sağlanması istenmiştir.[186]

---

[184] Gelibolulu Mustafa 'Âlî, **Nusret-Nâme**, Haz. H. Mustafa Eravcı, TTK, Ankara, 2014, s. 94-97.

[185] Gülay Karadağ Çınar, "Safevî Devleti'nin Güçlü Melikesi Hayrünnisa Begüm (985-987/1578-1579)", **Türkiyat Mecmuası**, 2011, c. 21, s. 100-101.

[186] Hasan Koç, **a.g.t.**, s. 139.

Osmanlı Devleti'nin yeni kuvvetlerle üzerine geleceğini anlayan Safevîler, hemen taktik değiştirerek bir elçi gönderip sulh talebinde bulunmuşlardır. Taraflar arasında yapılan görüşmelerde Safevîler, Sünni Şirvan Hanlığı'nın kendi hâkimiyetlerinde kalmasını istemişler ve karşılığında senelik vergi vermeyi kabul etmişlerdir. Fakat daha sonra Safevîler, Gürcü beylerinin yardımı ile başta Şirvan olmak üzere Tiflis'e kadar olan bölgeyi yeniden işgale kalkınca Özdemiroğlu Osman Paşa, emrindeki kuvvetlere takviye alarak geceleri de devam eden bir muharebe sonunda Safevîleri mağlup etmeye muvaffak olmuştur (1583).[187] Daha sonra Sinan Paşa'nın yerine Osmanlı ordusu başkumandanlığına Ferhat Paşa getirilmiş ve onun emrindeki kuvvetlerle Revan ele geçirilmiş, böylece Gürcistan'daki vaziyet kuvvetlendirilmiştir. Tam bu sıralarda Azerbaycan'da bazı Şii Türkmen beylerinin Safevî hükümeti tarafından öldürülmesi üzerine bölgede huzursuzluklar çıkınca bundan istifade eden Özdemiroğlu Osman Paşa, 1585 yılında Azerbaycan'ın kalbi sayılan Tebriz şehrini işgal etmiştir.[188]

1578-1590 Osmanlı-Safevî Savaşı'nın çıkmasından kısa bir süre sonra 1580 yılında tüccar Hace Muhammed, Şah Muhammed Hüdabende'nin özel temsilcisi olarak Venedik'e gitmiştir. Fakat Venedik'in Kutsal Ligi terk ederek Osmanlılarla barış yapmış olması Şah'ın önerisini yine sonuçsuz bırakmıştır.[189]

Osmanlıların eline geçen Tebriz'i geri alma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanan Hamza Mirza'nın barış teşebbüsünde bulunduğu sırada 10 Aralık 1586'da öldürülmesi ile yerine tayin edilecek veliaht hususunda Kızılbaş emirleri arasında muhalefet çıkmıştır. Bu iç karışıklıklar sebebiyle Osmanlı Devleti ile sulh yapılması düşünüldüğü anda Abbas Mirza'nın cülûsu (1587) ile barış yapılmasına taraftar

---

187 Mehmet Saray, 2006, s. 44.

188 Tahsin Yazıcı, 1967, s. 55-56; Mehmet Saray, 2006, s. 44.

189 Giorgio Rota, 2002, s. 901.

olan emirler öldürülmüş ve sulh antlaşmasından da vazgeçilmiştir.[190] Fakat daha sonra Ferhat Paşa kumandasındaki Türk kuvvetlerinin Gence'ye girmesi ve Osmanlıların burada hâkimiyet tesis etmesi; doğudan Özbeklerin taarruzları neticesinde iki taraftan sıkıştığını gören Safevîlerin genç Şah'ı Abbas, Osmanlılara barış teklif edecek ve 1590 yılında Osmanlı-Safevî Barış Antlaşması imzalanacaktır.

Hamza Mirza'nın öldürülmesi ile karışan siyasi durum, batıdan Osmanlılar ve doğudan Özbekler olmak üzere dış saldırıların artmasıyla iyice vahim bir hal almıştı. Bu nedenle Safevî hükümdarı Şah Muhammed Hüdabende, tahttan Abbas Mirza lehine feragat etmiştir. Böylece 1587 tarihinde Abbas Mirza, Safevî tahtına "Şah Abbas" olarak oturmuştur.[191]

f) Şah I. Abbas (1587-1629)

Abbas Mirza, H. 3 Ramazan 978 (M. 29 Ocak 1571) tarihinde Pazartesi gecesi Herat şehrinde dünyaya gelmiştir.[192] Annesi, Mâzenderan eyaletinin valisi Mir Abdullah Han'ın kızı Seyyide Hayrünnisa Bigem[193] (Mehdi Ulya), babası ise Şah I. Tahmasb'ın oğlu Muhammed Mirza idi. Abbas Mirza'nın soyu annesi tarafından Şiilerin dördüncü İmam'ı Zeynelabidin'e gidiyordu. Zira annesi Mazenderan bölgesinin Maraşi seyyidlerinden idi.[194] Abbas Mirza doğ-

---

[190] Tahsin Yazıcı, 1967, s. 56.

[191] H. Mustafa Eravcı, 2002, s. 888.

[192] Ebu'l-Hasan Kazvinî, **Fevâidü's-Safevîyye,** Müessese-i Mütâla'at ve Tahkikât-ı Ferhengi, Tahran, 1367, s. 38; Mirza Muhammed Ma'sûm, **Târih-i Selâtin-i Safevîyye,** İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, s. 19; Faruk Sümer, "Abbas I", **DİA,** İstanbul, 1988, c.1, s. 17; Nasrullah Felsefi, **Zendegâni-yi Şah Abbas-ı Evvel**, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1375, c. 1-2, s. 17.

[193] Şah I. Abbas'ın validesi ve Safevi tarihindeki etkili kadınlardan olan Hayrunnisa Begüm'ün hayatı hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Karadağ Çınar, "Safevî Devleti'nin Güçlü Melikesi Hayrünnisa Begüm (985-987/1578-1579)", **Türkiyat Mecmuası**, 2011, c. 21, s. 87-103.

[194] İskender Bey Türkmen, **Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbasi,** Haz. İrec Avşar, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran, 1387, s. 128.

duğunda babası Herat Valisi idi. Kazvin'de bulunan Şah Tahmasb, torununun doğum haberi kendisine ulaştığında son derece sevinmiş, okumakta olduğu bir şiir içinde geçen "Abbas (Ar. Arslan)" isminin torununa verilmesini emretmiş ve yeni doğan şehzade için halı, keçe ile beşik göndermiştir.[195]

Abbas Mirza, annesinden ve babasından ayrı olarak Şamlu taifesinin reisi Ali Kulu Han'ın himâyesinde Herat'ta büyümüş ve ilk gençlik yıllarını Horasan'ın bu önemli şehrinde geçirmiştir.[196]

Abbas Mirza'nın Herat ikameti sırasında Safevî Devleti'nde Şah Muhammed Hüdabende'nin pasif idaresi sebebiyle hem Kızılbaş oymakları arasında mücadele bitmemiş hem de Şah'ın mirzalarından birini tahta geçirme teşebbüsleri sürüp gitmiştir. Böylece devlet de Horasan emirleri ve başkent Kazvin'e hâkim merkez emirleri olarak iki taraflı yönetilmeye başlanmıştır.

1581 yılında Ustacalu ve Şamlulardan oluşan doğudaki Horasan emirleri tarafından Abbas Mirza'nın tahta geçirildiği ilan edilmiştir. Tabii bu gelişme yaşanırken batıda Veliaht Şehzade Hamza Mirza, hem rakip Türkmen oymakları hem de Osmanlı Devleti ile fiilen mücadelesini sürdürmeye devam ediyordu. 1586 yılında Hamza Mirza'nın Osmanlılarla mücadele ettiği bir dönemde öldürülmesinin ardından bazı Türkmen aşiretleri Şah Muhammed'in oğullarından Ebu Talip Mirza'yı saltanat nâibi ve veliaht şehzade ilan etmişlerdir.[197] Buna rağmen bazı Kızılbaş reisleri itiraz ederek Abbas Mirza'yı hükümdar tanıdıklarını ilan edeceklerdir.

---

[195] Veli Kulu Bek Şamlu, **Kısasü'l-Hâkânî**, Haz. Seyyid Hasan Sâdât-ı Nâsırî, Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî, Tahran, 1374, s. 119.

[196] Cihat Aydoğmuşoğlu, Şah Abbas **ve Zamanı**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 82-87.

[197] Muhammed Yusuf Vâle-i İsfehânî, **Hold-i Berîn**, Çaphâne-i Şirin, Tahran, 1372, s. 797-818.

Neticede itaatsizlik gösteren Horasan emirlerini tedip için İsmail Kulu Han, Ali Kulu Han, Şah Muhammed ve Ebu Talip Mirza 1586 yılında Kazvin'den hareket ettilerse de aralarındaki nifak ve anlaşmazlık yüzünden hiçbir iş göremediler. Onlar İsfahan'da iken Özbek hükümdarı Abdullah Han'ın harp ilan ederek Herat'ı kuşattığı (Haziran 1587) ve aynı zamanda Mürşit Kulu Han'ın Abbas Mirza ile birlikte Kazvin üzerine yürüdüğü (Ağustos 1587) haberi alınmıştır.[198]

Horasan ve Herat mıntıkasının bütün işleri, şehzade Abbas Mirza'nın lalası Mürşit Kulu Han eliyle idare olunmakta idi. Abbas Mirza'nın büyük kardeşi Hamza Mirza, 1586 yılının son aylarında Kızılbaş emirlerinin suikastı neticesinde öldürüldükten sonra batı İran karışmış ve bu kargaşalık memleketin her yerine sirayet etmiş idi. Şah Muhammed Hüdabende ise yaşlı ve âmâ olduğundan devlet işlerinden uzak İsfahan'da hayatına devam ediyordu. Bu durum en çok sınır valileri tarafından siyasi gelişmeleri yakından takip edilen Osmanlı Devleti ve Özbekler açısından memnuniyet verici idi. İki devlet de Safevi ülkesinin bu karışık durumunda faydalanarak sınırlarını kendileri lehine genişletiyorlardı. Hal böyle olunca durumu müzakere eden emirler, Meşhed'de bulunan Abbas Mirza'ya haber ulaştırıp, derhal başkent Kazvin'e gelmesini istediler. Zaten Abbas Mirza ile Mürşit Kulu Han da bu haberi bekliyorlardı.[199]

1587 yılında Özbekler Horasan'a girerek Haziran ayında Herat'a saldırmışlardı. Bunun üzerine Ağustos ayının sonlarında Mürşit Kulu Han ve Abbas Mirza, 300 Kızılbaş süvarisiyle görünüşte Özbeklere karşı savunma yapmak fakat gerçekte süratle başkent Kazvin'e gidip tahtı ele geçirmek amacıyla harekete geçtiler.[200] Mürşit Kulu

[198] Faruk Sümer, 1999, s. 142.

[199] Şapur Ensari, 1962, s. 26.

[200] Hafez F. Farmayan, 1969, s. 8

Han, tahtı ele geçirmek için bu durumdan daha uygun bir durumun olamayacağını anlamış ve daha çok kuvvete ihtiyaç duyduğundan hemen diğer Türkmen emirlerine mektuplar yazarak İran'ın içinde bulunduğu durumdan kurtulması için destek istemiştir. O, yazdığı mektuplarda zayıf ve otoritesi sağlam olmayan Şah Muhammed Hüdabende'nin en büyük oğlu Abbas Mirza'nın Safevi tahtı için en uygun isim olduğu vurgusunu yapmıştı. Ayrıca tüm Kızılbaşları, Şiilik ve Safevî tacının kurtarılması için birleşmeye çağırıyordu. Bu manevrası tutan Murşit Kulu Han ve Abbas Mirza, sonunda Türk ve Tacik yeni katılımlarla[201] güçlenerek başkent Kazvin'e yaklaşık 2000 kişilik bir kuvvetle dayanmış ve şehir kapılarını açmıştır. Ekim 1587'de Abbas Mirza ve Mürşit Kulu Han, Veliaht Ebu Talip Mirza'yı bertaraf ederek Kazvin'e girdiklerinde halk şehzadeyi sıcak bir hüsnü kabûl ve tezahüratla karşılayıp ona bağlılık yemini etmiştir.[202] Bu sırada Safevî hükümdarı Hüdabende, Fars bölgesindeki bir isyanı bastırmakla meşguldü. Fakat onun bu yokluğu kendisi için pahalıya mal olacaktı. Şehzadenin Kazvin'e girişi Şah Muhammed Hüdabende'nin en güvendiği iki isim olan İsmail Kuli Han-ı Şamlu ve Ali Kuli Han-ı Istaclu'yu çok tedirgin etti. Şah, hemen başkente geri dönüş için yola koyuldu. Fakat Kum Hâkimi, Abbas Mirza yanlısı olduğunu ilan edip şehrin kapılarını onlara açmadı.[203] Ayrıca Kazvin'e hâkim olan Murşit Kulu Han, bir emir yayınlayıp başkentte evi ve arazisi olan askerlerin bir an önce dönmelerini, yoksa mallarının müsadere edileceğini ilan edince, o sırada Sâve'de olan Şah Muhammed Hüdabende'nin yanındaki askerler dağılmış-

---

[201] Tahran'da 1000 süvari, Melek Behmen-i Mazenderânî komutasında 300 topçu piyade, Rey, Şehriyar ve Savuçbulak'tan Kurçiler ve tiyul sahipleri Abbas Mirza'ya intisap etmişlerdi. Bkz. Mirza Bek, **Ravzatü's-Safevîyye**, Yay. Haz. Gulam Mirza Tabatabai, İntişârât ve Çâp-ı Danişgâh-ı Tahran, 1378, s. 667.

[202] Kadı Ahmed Kumî, **Hülasatü't-Tevârih**, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1383, c. 2, s. 861.

[203] Nasrullah Felsefi, 1334, s. 130.

tı.[204] Böylece Safevî hükümdarının herhangi bir dayanağı kalmamış oldu.

Şah Muhammed Hüdabende başkent Kazvin'e yaklaştığında maiyetinde kalan askerlerin de savaşmak istemediği anlaşıldı. Böylece iki taraf arasında yazışmalar başladı. Murşit Kulu Han, batıdan Osmanlı ve doğudan Özbek tehdidi altında kalan devletin birliği ve dirliği için tüm emirleri Abbas Mirza'ya itaat etmeye çağırdı. Ayrıca kimsenin canına dokunulmayacağını açıkladı. Böylece emirler ve Şah Muhammed Hüdabende, Abbas Mirza'nın tahta geçmesine râzı oldular. Bu gelişme üzerine Abbas Mirza, babasına haber göndererek, ağabeyinin katlinden dolayı teessürlerini ve kendisini görmeyi arzuladığını bildirmiş ve onu başkente getirtmiştir. Abbas Mirza, başkent Kazvin'e gelen babasını Devlethâne'de karşıladı. Kardeşlerini ve ailesini Harem'in bulunduğu saraya götürdü. Herhangi bir dayanağı, gücü ve otoritesi kalmayan Şah Muhammed Hüdabende, bu durum karşısında tahtından feragat edip, 1 Zilkâde 995 (3 Ekim 1587) tarihinde Kazvin'deki Çehel Sütun Sarayı eyvanında düzenlenen ve tüm devlet erkanı ile ümeranın hazır bulunduğu bir cülus töreninde[205] kendi eliyle Safevî tacını oğlunun başına koydu.[206] Böylece Abbas Mirza, 17 yaşında Safevî tahtına oturmuş ve "Şah Abbas" lakabını almıştır. Mürşit Kulu Han ise "Vekil-i Saltanat" olarak tüm güçleri elinde toplamıştır.

---

[204] P. M. Sykes, **A History Of Persia,** London, 1915, c. 2, s. 257.

[205] Tac giyme töreninde Abbas Mirza saltanat tahtına oturmuştu. Altından yapılmış Şahlık asası elinde idi. Bir yanında babası, diğer yanında Murşit Kulu Han yer almaktaydı. Horasan'dan gelen Istaclu taifesinin ileri gelen 300 komutanı Şahlık tahtının etrafında saf tutmuşlardı. Bir çok sûfi de hançer ve kılıçla kuşanmış, omuzlarında teber törende hazır idiler. Bkz. Nasrullah Felsefi, 1334, s. 135.

[206] Rıza Pâzuki, **Tarih-i İran (Ez Moğol Tâ Afşâriyye),** Şirket-i Çaphâne-i Ferheng, Tahran, 1317, s. 311; Edward G. Browne, 1953, s. 101; Rıza Kulu Han, **Târih-i Ravzatü's-Safâ-yı Nâsırî**, İntişârât-ı Esâtir, Tahran, 1380, c. 12, s. 6616.

Şah Abbas, tahta geçtikten sonra her gün komutanlar ve hanlar, grup grup kendisine gelmeye, ona itaatlerini sunmaya, bağlılık ve sadakatlerini belirtmeye, saltanata geçtiği için tebrik etmeye ve onun yüce emirleri ile isabetli tedbirleri altında çalışmaya hazır olduklarını arz etmeye başladılar.[207]

Şah Abbas, hükümdar olduktan sonra ülkesini içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için üç çare düşünmüştür. İlki, kanun ve nizamları uygulanır kılarak iç huzuru ve güvenliği sağlamak; ikincisi, ordu teşkilatını yenilemek ve mali düzeni ıslah etmek; üçüncüsü ise Özbekleri Horasan'dan çıkarmak ve Osmanlıların elinden kaybedilen toprakları geri almak.[208]

Kızılbaş serdarlarının nüfuzundan hoşlanmayan ve devleti kendi yönetimi altına almak isteyen yeni ve genç Şah, şahsi ordusunu oluşturup, içte ve dışta zaferler elde edip güç kazandıkça devlet kademesinde önemli yerlerde olan bu nüfuzlu Kızılbaş reislerini ya öldürtmüş ya da yönetimden uzaklaştırmıştır. Böylece devlet yönetiminde Türkmen emirlerinin etkinliği azaltılmış ve Türkmen aşiretlerinin kendi aralarındaki çekişmeler de son bulmuştu. Bunu Osmanlı müverrihi Naîmâ şu şekilde ifade etmektedir: "Babası âmâ [kör] olmakla ümera-i Kızılbaş umûra [devlet işlerine] müstevli [ele geçiren] olup devleti hisseleşmek [paylaşmak] murad etmişler idi. Abbas, Şah olduktan sonra mezburları [Kızılbaş emirlerini] cümle kırıp memleketi müstakil zapt eyledi. Bâkileri [kalanları] umûra [devlet işlerine] müdahaleden el çektiler."[209]

Şah Abbas devrinde Osmanlı-Safevî mücadeleleri daha çok Güney Azerbaycan, Doğu Anadolu ve onun devamında yer alan Batı İran (Irak-ı Acem) üzerinde yo-

---

[207] Şeref Han, **a.g.e.**, s. 285.

[208] Cihat Aydoğmuşoğlu, **a.g.e.**, s. 94.

[209] Naîmâ Mustafa Efendi, **a. g.e.**, s. 643.

ğunlaşmıştır. Güney Azerbaycan'ın en önemli şehri, nüfusunun neredeyse tamamı Türk olan Tebriz, tarihte Irak-ı Acem denilen Batı İran'ın ise en önemli şehri Hemedan'dır. Özellikle Tebriz, Safevî Devleti'nin kurulmasıyla başlayan Osmanlı-Safevî rekabetinde sık sık el değiştirmiştir. Bu rekabete zaman zaman Gürcistan, Ermenistan, Kafkasya ve Şiilerin kutsal saydıkları yerleri barındıran Irak-ı Arab da dâhil olmuştur.

Osmanlılar ile Safevîler arasında ihtilafa sebep olan hususları, Safevîlerin Osmanlı aleyhine Batılı devletlerle ittifak yapması veya ittifak arayışında olması ve bu ittifak teşebbüslerinin Osmanlı istihbaratı tarafından öğrenilmesi,[210] ilk üç halife ile H.z. Aişe'ye karşı takınılan menfi tavır, doğuda Osmanlı-Safevî hududunda vur-kaç usulüyle sınır ihlallerinin yapılması, Safevî tarafından yıllık olarak gönderilmesi gereken ipeğin az gönderilmesi veya zamanında gönderilmemesi, Şah Abbas'ın özellikle Azerbaycan bölgesini ata toprağı sayıp hak iddia etmesi, Gürcü ve Kürt beylerinin fitne çıkarmaları ve arabozucu faaliyetleri ile ikili oynamaları ve bazı yerel hâkimlerin karşı tarafa sığınıp, diğer devlet aleyhine faaliyetlerde bulunmaları olarak sayabiliriz.

Safevî Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan faydalanmak isteyen Osmanlı Sultan'ı III. Murat, Şah II. İsmail'in faaliyetlerini bahane ile vezirlerin de ihtiraslarına kanarak H. 985 (M. 1577/1578) yılında 12 yıl sürecek olan Osmanlı-Safevî mücadelesini başlatmış, Lala Mustafa Paşa'yı İran seferi için Serdar tayin ederek Gürcistan ve Şirvan'ın istilasına memur etmişti.[211] Şah Abbas'ın tahta

[210] Yetkili makamlarca verilen fetvalara göre Müslüman bir devlet diğer bir Müslüman devlet aleyhine gizli veya aşikâr olarak gayri müslim devletlerle antlaşma ve ittifak yapamazdı. Bu fetvaları dayanak alan Osmanlı Devleti, batı ile ittifak arayışında olan Safevi Devleti'ne saldırmakla aykırı bir iş yapmadığını söylüyordu.

[211] Uzunçarşılı, 1983, s. 58.

oturduğu 1587 yılında ise Osmanlılar Tebriz, Gürcistan, Nahçivan, Şirvan, Şamahı ve Bakü'yü almıştı. Bunun üzerine Safevîler, Osmanlı Devleti ile sulh yapmak için uğraşıyorlardı. Fakat sulh görüşmelerinin yapıldığı esnada Veliaht Hamza Mirza'nın vefatı, ardından ülkede çıkan kargaşalık ve bunun sonunda 1587 yılında Şah Muhammed Hüdabende'nin oğlu Abbas Mirza'nın Kazvin'de babasından tahtı devralıp, "Şah Abbas" unvanı ile başa geçmesiyle sulh taraftarı ümera katledilip müsâlaha yolu bir müddet için kapanmıştır.[212] Hatta Şah Abbas, 1587-1588 kışını Tebriz civarına taarruz için Erdebil havalisinde geçirmişti.[213]

Ferhat Paşa'nın üst üste kazandığı zaferlerden sonra mukavemet gücü kalmayan ayrıca Özbek saldırıları karşısında çift taraflı sıkışan Şah Abbas sulha mecburen yanaşmıştır. Nihayetinde Safevî Devleti ile 12 yıldır devam eden harbe son veren İstanbul Barışı (Ferhat Paşa Antlaşması) 21 Mart 1590 tarihinde imzalandı. Bu antlaşmaya göre Batı Azerbaycan ile birlikte Tebriz, Ermenistan, Karacadağ, Gence, Şeki, Karabağ, Şirvan [Şamahı], Kars, Tiflis ve Nihavend Osmanlılarda kaldı. Bu yerlerin terkinden başka İran uleması tarafından ilk üç İslam halifesi Ebubekir, Ömer, Osman ile H.z Peygamber'in zevcesi H.z. Aişe hakkında söylenen ve halka telkin edilen fena sözlerin bundan sonra men edileceğini Safevî Şahı temin ediyordu. Haydar Mirza da rehin olarak İstanbul'da alıkonuldu.[214] Ayrıca bu antlaşma ile iki tarafın aldığı esirleri serbest bırakmaları ile iki tarafa sığının eşkıya ve âsilerin korunmaması kararlaştırılmıştır.[215]

Temmuz 1599 tarihinde Şah Abbas'ın elçisi Eşik Ağası Arabgirlü Muhammed Kulu Bey [Kara Han] İstanbul'a

---

[212] Bekir Kütükoğlu, "Murad III", **İA,** İstanbul, 1993, c. 8, s. 620.
[213] Remzi Kılıç, 2001, s. 117.
[214] Uzunçarşılı, 1983, s. 63.
[215] Bekir Kütükoğlu,1962, s. 196.

gelmiştir.[216] Elçinin getirdiği nâmede Şah Abbas'ın Özbeklere karşı kazandığı zafer haber verilmekte ve aynı zamanda Abdullah Han'ın vefatı sebebiyle Özbek Hanlığında çıkan kargaşadan istifade ile Safevîlerin Horasan'ı işgal etmiş olduğu bildirilmekteydi. Ayrıca Şah Abbas, gönderdiği elçisi ile Özbeklerden zaptettiği 24 şehir ve kalenin anahtarlarını da Padişah'a yollamıştır.[217] Bu başarı yani Horasan'ın fethi, Şah Abbas'ın o ana kadar gizli tuttuğu ihtiraslarını alevlendirmeye ve Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca hislerini su yüzüne çıkarmaya yetmişti.[218]

Şah Abbas dönemindeki Osmanlı-Safevî mücadelesinin ikinci safhasını 1603-1612 yılları arasındaki dönem oluşturmaktadır. Bu dönem, Osmanlı Devleti'ne bağlı Gazi Bey'in Tebriz Beylerbeyi Ali Paşa ile bozuşarak Şah Abbas'tan yardım istemesi ile başlamıştır. Uzun Avusturya harpleri ve Celali isyanları ile uğraşan Osmanlı Devleti'nin bu zayıf anını değerlendirmek isteyen Şah Abbas, hemen bu yardım talebini kabul edip Tebriz üzerine yürümüştür (1603). Zaten ordusunu başarıyla ıslah eden, Horasan'ı Özbeklerden geri alan Şah Abbas, Osmanlılardan Azerbaycan, Gürcistan ile Şirvan'ı geri almak istiyor ve fırsat kolluyordu. Gazi Bey'in yardım talebi tam böyle kritik bir anda gelmişti ki Şah Abbas gibi kurnaz bir hükümdarın ayağına kadar gelen bu fırsatı kaçırması düşünülemezdi. Böylece 9 yıl sürecek Osmanlı-Safevî harpleri tekrar başlamıştır.[219]

İran (Acem) harbinin başladığı sıralarda Avusturya seferi ve Celali isyanlarıyla uğraşan Osmanlı Devleti'nde, 22 Aralık 1603'de Padişah III. Mehmet vefat etmiş ve yerine henüz 14 yaşında bulunan büyük oğlu I. Ahmet (1603-1617) tahta geçmiştir. Şah Abbas, bu haberi Erivan kuşatması esnasında duymuştu. Osmanlı Devleti, Şah'ın

---

[216] Selânikî Mustafa Efendi, **a.g.e.**, s. 814.

[217] Uzunçarşılı, 1995, s. 246.

[218] Mehmet Saray, 2006, s. 47.

[219] Uzunçarşılı, 1983, s. 64.

taarruzu ile İran muharebesinin başlaması üzerine Cağalazâde Sinan Paşa'yı doğu sınırına göndermiştir.[220] Tabii Osmanlı Devleti bölgeye kuvvetlerini gönderesiye kadar Şah I. Abbas önemli fetihlerde bulunmuştu.

Osmanlı-Safevî muharebeleri sonucunda Şah Abbas amacına ulaşmış, 1590 İstanbul Antlaşması ile kaybettiği toprakları geri almış ve Osmanlı birliklerini gerisin geri Anadolu'ya atmıştır. Tabii Şah Abbas'ın bu başarılarında, Celali olarak bilinen eşkıya çetelerinin Anadolu'da çıkardığı kargaşalık ve bu yüzden Osmanlı Devleti'nin bu süre (1603-1610) zarfında Safevilerin karşı taarruzu esnasında felce uğramış durumda olması önemli bir etmen olmuştur.

Dokuz senelik mücadeleden sonra OsmanlıDevleti ile Safevî Devleti arasında barış yapıldı (20 Kasım 1612). Bu antlaşmaya göre Safevî Şah'ı, I. İstanbul Antlaşması (Ferhat Paşa Antlaşması) ile elinden çıkarak şimdi tekrar fethetmiş olduğu yerler mukabilinde her sene 200 yük ipek göndermeyi kabul etmekte ve bu II. İstanbul Antlaşması (Nasuh Paşa Antlaşması) ile de dokuz sene süren Osmanlı-Safevî harplerinin ikinci safhası son bulmuş oluyordu.[221] Ayrıca bu antlaşma ile Safevî Devleti, Şemhal ve diğer Dağıstan hâkimleri üzerindeki Osmanlı hakimiyetini tanıyor, kendi hacıları için Halep-Şam güzergâhını onaylıyor ve Ashâb-ı Kirâm'a kötü sözler söylenmeyeceğini taahhüt ediyordu.[222]

Safevîlerle ile yapılan Nasuh Paşa Antlaşması, yaklaşık olarak üç sene sürmüş ve 1615 yılında Osmanlı-Safevî harplerinin üçüncü safhası başlamıştır. Buna sebep olan olaylar Şah Abbas'ın taahhüt etmiş olduğu vergiyi 1612 yılından sonra Osmanlı başkentine göndermemesi, bazı sınır anlaşmazlıkları[223] ve Osmanlı elçisi İncili Mustafa Ça-

---

[220] Uzunçarşılı, 1983, s. 65

[221] Uzunçarşılı, 1983, s. 67.

[222] Bekir Kütükoğlu, 1993, s. 278.

[223] Şah Abbas, 1612 yılında Nasuh Paşa sulh antlaşmasını imzalamasına rağmen Gürcistan'da kendi idaresini kabul etmeyen Kaheti Hâkimi

vuş'tan bir haber çıkmamasıdır. Şah Abbas, 200 yük ipeği "men harâca mı kesilsem gerek" diye göndermemişti.[224] Aynı zamanda Şah, Sherley kardeşler vasıtasıyla Avrupa ile temas halinde olup bazı ittifak antlaşmaları yapıyordu. Tabii Şah'ın ordusunu güçlendirip, ülkesindeki düzeni sağlaması da Osmanlılara kafa tutmasındaki önemli etkenlerden biriydi. Taahhüt ettiği vergiyi göndermeyen Şah, Osmanlı temsilcisi Divan-ı Hümayun çavuşlarından İncili Mustafa Çavuş'u da geri göndermeyip İran'da tutmuştu. Bunun üzerine Osmanlı Padişahı I. Ahmet, zaten Nasuh Paşa'nın ısrarlarıyla imzaladığı antlaşmayı bozmuş ve kaybedilen yerleri geri almak maksadıyla Safevî Devleti'ne harp ilan etmiştir.

Neticede iki devlet arasında yapılan muharebelerden sonra Safevîlerce mukaddes sayılan Erdebil şehrinin Osmanlıların eline geçme ihtimali üzerine Şah Abbas, acele olarak elçilerini göndererek barış istemiş ve iki taraf arasında Serav Barış Antlaşması yapılmıştır (26 Eylül 1618).[225] Daha sonra Şah, iyi niyet ve dostluk göstermek için Osmanlı ordusuna 500 deve yükü zahire (meyve, limon, nar, un, yağ, pirinç ve şeker) göndermiştir.[226] Tabii bu zahire gelir gelmez Osmanlı askerine dağıtılmıştır. Antlaşmanın kararlaştırılmasından sonra Şah Abbas, Azerbaycan tarafından ordusuyla Kazvin'e geri dönmüş, bir müddet Kazvin'de oyalandıktan sonra Ferahabad'a gitmiştir. Antlaşmanın İstanbul'da tasdik olup yazılması ise aşağıda anlatılacak olan

---

Tehmurs Han gibi bazı yerel hakimleri ve bölgeleri itaat altına almak için H. 1022 [M.1613/1614] tarihinde ordusuyla Gürcistan seferine çıkmıştı. Tehmurs Han'ın kaçmaya zorlayan Şah Abbas, Kaheti bölgesi hâkimliğine İsa Han'ı getirmişti. Fakat Osmanlı Devleti'nin protestosu üzerine, Gürcistan kilisesinden aldığı murassa tacı ve 200 deve yükü ipeği Osmanlı devlet ricalinin kızgınlığını gidermek için aşağıda da anlatılacağı üzere elçisi ile İstanbul'a göndermiştir. Bkz. Mehmet Saray, 2006, s. 53.

[224] Uzunçarşılı, 1983, s. 67.

[225] Uzunçarşılı, 1983, s. 68.

[226] İskender Bey Türkmen, **a.g.e.**, s. 937.

Safevi elçisinin gelmesinden sonraya kalacaktır. Bu antlaşmaya göre Safevî hükümdarı her yıl haraç olarak 100 yük ipek[227], 100 yük de kumaş ve sair kıymetli eşya gönderecek, esirler karşılıklı olarak serbest bırakılacak, Ashab-ı Kirâm'a ve H.z. Peygamber'in zevcesine küfür edilmeyecek, Şemhal ve diğer Dağıstan hâkimlerinin memleketlerine zarar verilmeyecek[228], Osmanlı tarafına dönmek isteyen hanlar ve hâkimlere engel olunmayacak, Bağdat şehri ile Safevi hududu arasında bulunup evvelce Safevilere ait iken Osmanlılara geçen Vehmin, Derne ve Dertenk sancaklarına ilave edilen arazi ve köyler yine Safevilere bırakılacak, Kars ve Ahıska ise Osmanlılarda kalacaktı.[229]

Serav Barışı'nın tasdiki için Safevî elçisi Yadigâr Ali Sultan-ı Taliş [Burun Kasım Sultan], Nisan/Mayıs 1619 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Safevî elçisi beraberinde 100 yük ipek haracından başka dört fil, bir gergedan ve daha birçok hediyeler getirmiştir.[230] Yukarıda maddeleri sayılan antlaşma 29 Eylül 1619 tarihinde İstanbul'da tahrir olunmuştur.[231] Bunun üzerine Safevi elçisi Ali Sultan, Serav Barışı'nı tasdik mahiyetinde bir Nâme-i Hümâyun alıp İbrahim Aka ismindeki Osmanlı elçisi ile birlikte memleketine doğru yola koyulmuştur.[232] Serav Antlaşması ile Şah Abbas dönemi Osmanlı-Safevî mücadelesinin üçüncü dönemi kapanıyor ve iki taraf arasında beş yıl sürecek bir barış dönemi başlamış oluyordu.

---

227 Peçevi İbrahim Efendi, *"Bundan sonra her yıl iki yüz yük ipek ve yüz yük bazı nadir eşya gönderilmek üzere kesin barış anlaşması imzalandı ve Osmanlı ordusu da o konaktan ayrılıp yurduna döndü."* demektedir. Bkz. Peçevi İbrahim Efendi, **a. g. e.**, s. 345; Naîmâ Mustafa Efendi, *"Tarafeyn [iki taraf] temessükleşip[anlaşıp] bundan sonra beher sene iki yüz yük harîr[ipek] ve yüz yük bazı tefârik [hediyeler] gönderilmek şartıyla sulh-nâmeler yazılıp…"* demektedir. Bkz. Naîmâ Mustafa Efendi, **a.g.e.**, s. 445.

228 Feridun Bey, **Mecmua-i Münşeat-ı Feridun Bek**, İstanbul, 1275, c. II, s. 264.

229 Uzunçarşılı, 1995, s. 248.

230 Naîmâ Mustafa Efendi, **a.g.e.**, s. 448.

231 Feridun Bey, **a.g.e.**, s. 265.

232 Remzi Kılıç, 2001, s. 173.

1620 yılına gelindiğinde Şah Abbas'ın hedefine ulaşmış ve Osmanlılardan istediği tüm eyaletleri geri almış olduğunu görmekteyiz. Bu tarihte Eyalet-i Şirvân, Şeki, Demürkapu, Ereş, Gence, Tiflis, Gori, Tebriz, Nahcivân, Nihavend ile Karabağ, Badkube [Bakü], Revân, Ordubâd ve Şehrizor kaleleri Kızılbaş elinde idi.[233]

Serav Barışı beş sene sürmüş ve Şah Abbas zamanındaki Safevî-Osmanlı mücadelesinin dördüncü yani son safhası 1623 yılında Bağdat subaşısı Bekir'in isyan edip Bağdat'ı Safevîlere teslim etmek istemesiyle başlamıştır. Zaten bahane arayan Şah Abbas, hâkimiyetini Azerbaycan ve Gürcistan'dan sonra güneye Bağdat, Musul, Basra gibi büyük vilayetlere doğru genişletmek arzusundaydı. Zira Kanuni devrinden beri 89 yıldır Osmanlı idaresinde olan Bağdat, İran ve Basra üzerinde kontrolü sağlayan Irak bölgesinin en önemli merkezi ve milletlerarası ticaret yollarının da kavşak noktasıydı.

Şah Abbas, içinde Zeynel Han-ı Şamlu ve Kurçibaşı İsa Han gibi değerli komutanların olduğu kendi ordusuyla Bağdat'a ulaşıp, yaklaşık 30.000 kişilik bir kuvvetle bu şehri kuvvetli bir muhasara altına almıştır (Temmuz/Ağustos 1623). Uzun bir kuşatmadan sonra 28 Kasım 1623'te Bağdat Safevî kontrolüne geçmiştir. Şah Abbas, Bağdat'ı ele geçirdikten sonra şehirdeki Sünni halktan birçoğu büyük işkencelerle öldürüldü. Bağdat Kadısı, Büyük Camii Hatibi ve şeyhi katledilmiş, İmam-ı Azam Ebu Hanife ve Pir Abdulkâdir Geylani türbeleri hem soyulmuş hem de yıktırılmış, Bağdat şehri ve halkı baştanbaşa soyguna ve zulme uğramıştır.[234]

17. yüzyıl Osmanlı müverrihlerinden Mehmet Halife de Bağdat şehrinde bulunan Sünnî mezhebindeki müslü-

---

[233] Yaşar Yücel, **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb**, TTK, Ankara, 1988, s. 12.

[234] Remzi Kılıç, 2001, s. 179; Mehmet Saray, 2006, s. 55.

manların esir edilip bazılarının kılıçtan geçirildiğini yazmaktadır.[235] 17. Yüzyılda yazılmış anonim bir İbranîce kroniğe göre ise Bağdat Hâkimi, Sultan'a isyan edip şehri Şah'a teslim etmiş fakat Şah daha sonra "sultanına isyan eden Bağdat Hâkimi"nin gözlerine mil çektirip darağacında sallandırarak katletmiştir.[236]

Şah Abbas, Bağdat seferinin ardından Şiiler için kutsal sayılan mekânları ziyaret edip 1626 yılında başkenti İsfahan'a dönmüştür. Daha sonra ise Gürcistan'daki isyan hareketlerini bastırmış ve Kazvin'e geri dönmüştür. Kısa bir süre sonra da başkent İsfahan'a dönmeyerek H.1037 [M.1627/1628] kışını Mâzenderan'da geçirmeye karar vererek adı geçen bölgeye hareket etmiştir. Fakat dinlenmek ve kışı geçirmek için gittiği Mâzenderan'da sağlığı iyice bozulmuştur. Zaten Irak-ı Arap'taki ikameti esnasında bölgenin havası Şah'ı hastalandırmıştı. Sağlığının düzelmesi için favori mekânı olan Mâzenderan bölgesinin Eşref şehrindeki Ferahâbad Sarayı'nda ikamete başladı.[237] Fakat hekimlerin söylediği gibi Mâzenderan'ın rutubetli ve sıcak havası Şah'ın sağlığına iyi gelmedi. Gördüğü bir rüya üzerine iyileşemeyeceğini ve ölümümün yaklaştığını anlayınca yerine 17 yaşındaki torunu Sam Mirza'nın (Muhammed Sâfi Mirza'nın oğlu) geçirilmesini vasiyet etti.[238] Tüm ümeranın da ona biat etmesini sağladı. Bunun ardından da çok geçmeden 19 Ocak 1629 tarihinde (Perşembeyi Cumaya bağlayan gece) Cuma günü seher vakti vefat etti.[239]

---

[235] Mehmet Halife, **Târih-i Gılmânî**, Hazırlayan: Kâmil Su, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 8.

[236] **Anonim Bir İbranîce Kroniğe Göre 1622-1624 Yıllarında Osmanlı Devleti ve İstanbul**, Neşir-Tercüme: Nuh Arslantaş-Yaron Ben Naeh, TTK, Ankara, 2013, s. 66.

[237] Rıza Pâzuki, 1317, s. 337.

[238] İskender Bey Türkmen, **a.g.e.**, s. 1075.

[239] Faruk Sümer, 1988, s. 19; Mirza Muhammed Ma'sûm, **Târih-i Selâtin-i Safevîyye,** İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, s. 23; Edward G. Browne, 1953, s. 103; İbrahim Fâikî, 1375, s. 820; Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, s. 9867.

Şah Abbas, Mâzenderan'daki Ferahâbad sarayında vefat ettiğinde 58 yaşında idi. 10 gün daha yaşasa 59. yaşına girecekti. 1587-1629 tarihleri arasında 42 yıl gibi uzun bir müddetle Safevî Devleti'ni yönetmişti.

Şah Abbas, Mâzenderan'da vefat ettiğinde Kızılbaş ümera ve vezirler hazır idiler. Şah'ın cenazesi yıkandıktan ve kefenlendikten sonra Kâşan'a götürüldü. Geçici olarak buraya gömülen cenaze daha sonra başka bir yere nakledilemeyince -ki büyük bir ihtimalle tantanalı bir törenle başkent İsfahan'a gömülmesi düşünülüyordu- Safevî tarihinin en büyük hükümdarı Şah I. Abbas'ın kabri Kâşan'da kalmıştır.[240]

Şah I. Abbas, muhalif Kızılbaş emirler, otorite tanımayan mahalli liderler, doğu sınırlarını mütemadiyen rahatsız eden Özbekler, batıda fırsat buldukça toprak kazanımı politikası güden Osmanlı Devleti ve Kandahar[241] şehri için Babürlülerle giriştiği yoğun mücadelelerden sonra Safevî ülkesini içte ve dışta saygın, modern silahlarla mücehhez düzenli bir ordusu olan, Batılı heyet ve misyonların sık sık başkent İsfahan'ı ziyaret ettiği, dâhili ve hârici ticareti gelişmiş refah bir ülke haline getirmişti.[242]

Safevîlere en parlak çağını yaşatan Şah I. Abbas, Tebriz ve Bağdat'ı Osmanlılardan almakla batı sınırının

---

240 Rıza Pâzuki, 1317, s. 338.

241 Şah Abbas, Afganistan coğrafyasının en mühim ticaret ve idare merkezlerinden olup Safevi şahlarının ata toprağı saydığı Horasan bölgesinin emniyeti için kilit bir konumda bulunan Kandahar şehrini, 1622 yılında Babürlülerin elinden almıştır. Daha sonra şehir ve civarında bulunan Afgan kabilelerinin her hangi bir menfi hareketine ve olası Babürlü taarruzuna karşı "*Kandahar Kal'asına istihkâm virüb tevâyif-i Acem'den kifâyet mikdarı muhafız nasb ve tayin*" etmiştir. Bkz. Juda Tadeusz Krusinski, **a.g.e.**, s. 17. Şah Abbas'ın Kandahar seferi ve Babürlü-Safevi diplomatik ilişkileri için bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, **a.g.e.**, s. 132-142.

242 Şah I. Abbas'ın hayatı ve faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, Şah Abbas **ve Zamanı**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

güvenliğini, Özbeklerden Herat ve Babürlülerden Kandahar'ı almakla da doğu sınırını güvence altına almıştı. Ayrıca Bahreyn, Keşm ve Hürmüz adasının Safevî hâkimiyetine geçmesi ile İran [Fars] körfezindeki ticaret tamamen Safevî kontrolüne alınmış oluyordu.

Safevi rejimini bir kabile konfederasyonundan bürokratik bir yapılanmaya dönüştüren Büyük Şah Abbas (1587-1629) devri, Safevîlerin her bakımdan zirveye çıktıkları bir çağ olmuştur. İçte ve dışta birliği sağlayan Şah Abbas, Özbekler, Babürler ve Osmanlılarla başarılı savaşlar yapıp kaybedilen toprakları geri almıştır. Aynı zamanda Batıyla temas sağlayan Şah Abbas, ticareti geliştirerek sosyal bir refah devri yaşatmış ve ülkesinde geniş çaplı imar faaliyetlerine girişmişti. Şah Abbas, azîm ve irade sahibi, faâl ve akıllı bir hükümdar idi. O, bir taraftan dâhili karışıklıklar diğer taraftan hâricî tehditler karşısındaki Safevî Devleti'ni yıkılmak tehlikesinden kurtardığı gibi ona en parlak ve kudretli devrini de yaşatmıştır.[243]

g) Şah Safi (1629-1642)

Şah Safi, Şah I. Abbas'ın oğlu Muhammed Bakır [Safi] Mirza'nın oğludur. Şah I. Abbas vefat ettiğinde hayatta hiç oğlu kalmadığından Kızılbaş ümera (Kullar Ağası Hüsrev Han ve Ebu'l Kâsım Bek İva 'Yıva' Oğlu) tarafından H. 1021 (1612/1613)'de doğan torunu Sam Mirza [babasının ismine izâfeten Safi], başkent İsfahan'da Âli Kapu Sarayı'nda düzenlenen törenle tahta geçirilmiştir (17 Şubat 1629).[244]

Ağustos 1629'da Sadrazam Hüsrev Paşa, Anadolu'da

---

[243] Faruk Sümer, "Safevî Tarihi İle İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Ankara, 1990, Sayı 69, s. 21.

[244] Sam Mirza [Şah Safi]'nin doğum tarihi aynı olmakla birlikte tahta geçiş tarihi, Safevi kroniklerinde farklı farklı zamanlarda gösterilmektedir. Örneğin Seyyid Hasan Esterâbâdî, H. 4 C. Aher 1038 (29 Ocak 1629) tarihini vermektedir. Bkz. Seyyid Hasan bin Murtaza Hüseynî-i Esterâbâdî, **Târih-i Sultânî (Ez Şeyh Safi** tâ Şah Safi), Yayına Hazırlayan: İhsan İşrâki, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1366, s. 236.

bulunan Celâli eşkiyasını ortadan kaldırarak Musul'a varmış ve burada ikamet ederken Şah Safi'nin Hemedan'da bulunduğunu ve çok sayıda seçkin askerle Zeynel Han-ı Şamlu'yu ülkesinin sınırlarını korumak için batıya doğru yola çıkardığını öğrenmiştir. Bunun üzerine Hüsrev Paşa, Haleb Beylerbeyi Nogay Paşa'yı komutan atayıp yanına birkaç beylerbeyi ve 3000 yeniçeri ile Kul Kethüdası Mustafa Ağa'yı katarak Safevi ordusuna karşı koymak için göndermiştir. Bir süre sonra Nogay Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile Zeynel Han yönetimindeki Safevi ordusu Mihriban Kalesi yakınlarında karşılaşmış ve savaşta çok sayıda Safevi askeri öldürülmüştür. Hezimete uğrayan Zeynel Han, geri çekilmiş ve Şah'ın yanına sığınmıştır. Şah Safi de bozguna uğrayan Sipehsalar Zeynel Han'ı hemen katlettirmiştir.[245] Osmanlı öncü kuvvetlerinin kazandığı bu başarıdan sonra Sadrazam Hüsrev Paşa, Şah I. Abbas'ın Bağdad seferi sırasında yaptığı kırım ve talana karşılık Hemedan, Nihavend ve çevresini talan ettirmiştir.[246]

Şah Safi, tahta geçer geçmez önünde engel teşkil edebilecek hanedana mensup şehzadeleri ve dedesi devrinin komutanlarını katlettirerek hükümranlığını sağlamlaştırmıştır. Onun katlettirdiği simalar arasında en göze çarpanı, Gürcü bir gulâm olup daha sonraları Şah I. Abbas'ın seçkin emirleri arasına giren Allahverdi Han'ın oğlu Fars Hâkimi İmam Kulu Han idi. İmam Kulu, Fars Hâkimi [Vali, Beylerbeyi] sıfatıyla tüm güney İran'ın fiili hâkimi olup Safevi ülkesindeki Şah'tan sonra ikinci güçlü sima idi. Zaten öldürülmesi de bu gücünden dolayı olmuştur. Neticede Fars Beylerbeyi İmam Kulu Han ve oğlu Safi Kulu Bek katledildikten sonra onlara ait olan emlak Eşik Ağası Başı Uğurlu Han'a verilmiştir.[247]

---

[245] Rıza Kulu Han, **Târih-i Ravzatü's Safa-yı Nâsırî**, Kum, 1339, c. 8, s. 442.

[246] Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül Vukuat (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)**, Sadeleştiren: N. Çağatay, TTK, Ankara, 1992, c. I-II, s. 231-232.

[247] Veli Kulu Bek Şamlu, **a.g.e.**, s. 213; Douglas E. Streusand, **a.g.e.**, s. 160.

Fars Valisi İmam Kulu Han'ın Haziran 1630 tarihindeki katlinden sonra Şah Safi, hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Gürcistan üzerine yürüdü. Herhangi bir zorlukla karşılaşılmadan kaleler işgal edildi ve içlerine Kızılbaş muhafızlar yerleştirildi.[248]

1633 yılında Holstein Dükü Frederick tarafından Hazar Denizi yoluyla ticaret yapılmasını temin amacıyla Şah Safi nezdine gönderdiği kalabalık elçilik heyeti, bazı zorluklardan sonra kuzey yoluyla Safevi ülkesine gelmiştir. Hazar kıyısı eyaletlerindeki ipek üretimi bizzat gören heyet, kayda değer bir başarı elde edemeden memleketlerine geri dönmüştür.[249]

Osmanlı hükümdarı IV. Murad, bir süredir Bağdat'ı Safevî elinden almak niyetinde olup bu amaçla Vezir-i Azam Mehmed Paşa'yı Anadolu'ya göndermişti (1633). Kendisinin de bir süre sonra bizzat sefere iştirak edeceği bekleniyordu. Fakat Lehistan ile ortaya çıkan sorunlar iki devlet arasında gerilimi tırmandırmış ve hükümdar önceliği batı sınırına vermiştir.[250]

Ağustos 1634 tarihinde Mâzenderân Hâkimi Saru Taki, 22 yaşındaki Şah tarafından Vezir-i Âzam tayin edilerek devlette önemli bir konuma getirilmiştir.[251] 1645 yılında kendisini çekemeyen rakipleri tarafından düzenlenen bir suikast neticesinde ortadan kaldırılana kadar Mirza Muhammed Taki [Saru Taki], Safevi devlet yönetiminde dürüst bir idare sergilemiştir.[252]

---

[248] P. M. Sykes, **A History of Persia**, Macmillan and Co., Limited, London, 1915, s. 297; Özer Küpeli, **Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612-1639)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s. 136.

[249] Jonas Hanway, **An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea**, London, 1753, c. 1, s. 10-11.

[250] Özer Küpeli, **a.g.t.**, s. 141.

[251] Andrew J. Newman, **Safavid Iran: Rebirth of A Persian Empire**, I. B. Tauris, London, 2006, s. 74.

[252] Stephen P. Blake, **Time in Early Modern Islam**, Cambridge Univer-

Lehistan ile yaşanan sorunun sulh yoluyla hallinden sonra Padişah IV. Murad, Kanuni'den beri Şark seferine ordunun başında çıkan ilk hükümdar olarak Revan [Erivan] Seferi'ne başladı (1635). Osmanlı hükümdarının sefere çıktığını öğrenen Şah'ın taktiği ise –klâsik Safevî taktiği olan- ekili arazinin ve mahsulâtın imhası olmuştur.[253]

Neticede büyük toplarla dövülen ve kuşatılan Revan Kalesi teslime mecbur olmuştur. Şah'ın tüfenkçiler Ağası olan Mir Abdülfettah gelip Padişah'ın önünde yere yüz sürdü. Ardından Safevîlerin Revan Hâkimi Emir Gûne Han kaleyi resmen teslim etti. Revan'ın fethinden sonra Osmanlı ordusu, Şah'a gözdağı vermek maksadıyla Tebriz ve yöresinde tahribatta bulunmuştur.[254] IV. Murad, Tebriz'den sonra Erdebil-Kazvin yoluyla İsfahan'a kadar giderek meselenin tamamen halledilmesinden yanaydı. Fakat ordunun iaşe sorunu, kış mevsiminin yaklaşması ve hükümdarın nikris (gut)[255] hastalığı gibi nedenlerle İstanbul'a geri dönüldü.[256]

Osmanlı ordusunun geri dönmesinin ardından harap haldeki Tebriz'e giren Şah Safi, Azerbaycan bölgesinde tekrar hâkimiyet kurmak istiyordu. Bu amaçla hem Azerbaycan için önem arz eden hem de Gürcistan'a düzenlenen seferlerde üs olarak kullanılan Revan Kalesi'ni içinde topların da bulunduğu yaklaşık 15.000 kişilik bir kuvvetle kuşattı. Şiddetli soğuk ve kapanan yollar nedeniyle yardım ümidi kalmayan Zülfikar Ağa, kaleyi aman yoluyla Safevî-

---

sity Press, 2013, s. 26.

[253] Özer Küpeli, **a.g.t.**, s. 143, 145.

[254] Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi**, Haz. B. Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, c. II, s. 410-411.

[255] Gut (Nikris), bazı eklemlerde ani ve şiddetli gelişen ağrı, hassasiyet, kızarıklık, şişme ve sıcaklık artışı nöbetlerine neden olan bir hastalıktır. Böbreklerden atılan ürik asit kristallerinin eklemlerde ve böbreklerde birikmesiyle meydana gelir.

[256] Özer Küpeli, **a.g.t.**, s. 152.

lere teslim etmiştir.[257] Fransız seyyah ve tüccar Tavernier, Safevilerin Revan kuşatması hakkında "Daha önce herhangi bir kahramanlık ünü kazanmamış olan Şah Safi, küçük bir hisara yerleştirdiği sekiz adet topla şehri aralıksız top ateşine tutturmuş ve bir süre sonra içinde çok sayıda Türk askerinin bulunduğu Revan şehri surlarda gedikler açılarak alınmıştır. Şah, daha önce Türklerden kenti kendisine teslim etmelerini istemiş fakat buna razı olmadıkları için canlarını bağışlamamış ve hepsini kılıçtan geçirmiştir" demektedir.[258]

Osmanlı ordusu, Revan'ın geri alınması ve Erdelan'da Safevî kuvvetleri karşısında bozguna uğranılması üzerine 1638 yılının Mayıs ayında Üsküdar'dan çıkıp yola koyulmuştur.[259] Şah I. Abbas devrinde Safevî hâkimiyetine giren Bağdat şehrini almak isteyen Osmanlı hükümdarı IV. Murad, ordusunun başında bizzat çıktığı Bağdat seferi neticesinde şehri Safevîlerin elinden almıştır (25 Aralık 1638 Cuma).[260] IV. Murad, huzuruna getirilen Safevîlerin Bağdat Hâkimi Bektaş Han'a "Kal'aya var. İçerde olan hanlar ve Kızılbaş askeri hemen bu gün kal'adan çıksınlar. Sonra isteyen Şah'a gitsin isteyen bize tâbi' olsun. Kimesneye cebrimiz yoktur" demiştir.[261]

---

[257] Özer Küpeli, **a.g.t.**, s. 154-158.

[258] Jean Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi**, Editör: Stefanos Yerasimos, Çev: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 77.

[259] Peçevi İbrahim Efendi, **a.g.e.**, s. 413.

[260] Mehmet Halife, **Târih-i Gılmânî**, Haz. Kâmil Su, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, İstanbul, 1976, s. 18; Joseph von Hammer, **a.g.e.**, c. II, s. 420.

[261] Naîmâ Mustafa Efendi, **Târih-i Na'îmâ**, Haz. M. İpşirli, TTK, Ankara, 2007, c. 2, s. 890; Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi, Bağdat Hâkimi Bektaş Han'ın huzura çıktığında "*Pâdişâhım sağ olsun. [Ben] Bağdâd Hâkimi olan Bektâş Hân kulunuzum. Pâdişâhıma Bağdâd'ı ve Bağdâd Kal'asın vermeğe geldim ve hem emâna geldim*" dediğini ve buna cevaben IV. Murad'ın da "*Ahşama değin Bağdâd Kal'asın boşadup içinde olan sâyir hanlar ale'l acele çıkarlar ise emân virdüm, dahi emânım emândır. Biz bunda Kızılbaş* kırmağa

Bağdat'ın Osmanlı eline geçmesinin ardından bir süre karşılıklı elçiler gidip gelmiş ve nihayetinde Osmanlı Devlet ile Safevî Devleti arasında 17 Mayıs 1639 tarihinde Kasr-ı Şirin Muahedesi imzalanmıştır. Bu muahede ile Revan'ın Safevî hâkimiyetine bırakılmasına karşılık Bağdat, Basra, Van, Ahıska, Kars ve Şehrizor Osmanlı Devleti'nde kalmıştır. Barışı takiben her iki hükümdar birbirlerine kıymetli hediyeler göndermişlerdir. Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan 18. asrın ilk yarısında Afganlıların Safevî ülkesini istilaya başlamasına kadar Safevî-Osmanlı ilişkileri dostâne gidecektir.[262]

Safevi hükümdarları, Şii dünyası için önem arz eden kabir ve yerlerin [Atabât-ı Âliyye] bulunduğu Necef, Bağdat ve Irak-ı Arap'ın Osmanlı hâkimiyetine geçişinin ardından kendi topraklarında bulunan Kum ve Meşhed gibi Şiiler için değeri olup bazı İmam ve İmamzâdelerin kabirlerinin bulunduğu şehirlerin imarına daha fazla dikkat etmişlerdir.[263] Bunda gönlü kırılan Şii ulema ve Şii tebaayı teskin etmek istemeleri mühim rol oynamıştır.

Şah Safi, Osmanlı tahtına oturan Sultan İbrahim'i tebrik için Mugan Hâkimi İbrahim Han adlı elçisini İstanbul'a göndermiştir. 16 Haziran 1641'de Safevî elçisi başkent İstanbul'a ulaşmış ve bir aylık bir beklemeden sonra 14 Temmuz 1641 tarihinde beraberinde getirdiği kıymetli hediyeleri [atlar, ipek halılar vs.] Sultan'a sunmuş ve Yedikule'de tutulan Kızılbaş esirleri affettirerek ülkesine götürmüştür.[264]

---

gelmedim. Bu Kal'a-i Bağdâd bize ecdâdımızdan mîrâsdır, bunun için geldim" diye mukabelede bulunduğunu yazmaktadır. Bkz. Abdülkâdir Efendi, **Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlîl)**, Yayına Hazırlayan: Ziya Yılmazer, TTK, Ankara, 2003, c. 2, s. 1101.

[262] İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. III, s. 249; Özer Küpeli, **a.g.t.**, s. 197, 199, 202.

[263] Rudi Matthee, **Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan**, I. B. Tauris, London, 2012, s. 15.

[264] Naîmâ Mustafa Efendi, **Târih-i Na'îmâ**, Haz. M. İpşirli, TTK, Ankara,

Şah Safi'nin saltanatı sırasında doğuda Horasan bölgesinde alışılmış Özbek saldırıları görülmüşse de bunlar yağma ve talan dışında etkisiz kalmıştır. Safevî-Babür ilişkisi ise Şah'ın saltanatının sonlarına doğru bozulma eğilimi göstermiştir. Zira Şah Safî'nin hükümdarlığının son yıllarında Kandahar Beylerbeyi Ali Merdân Han-ı Zîk, bir takım gizli diplomatik görüşmelerin ardından şehri Babür hükümdarı Şah Cihân'a teslim etmişti (1638).[265] Böylece Kandahar ve havalisi Safevî hâkimiyetinden çıkmış oluyordu. Bu mesele, ileriki yıllarda Şah II. Abbas devrinde iki devleti karşı karşıya getirecektir.

Sonuç olarak; 1629 yılında tahta oturan Şah Safi, devlet işlerini vezirlerine bırakmış ve şahsi arzuları peşinde hareket etmişti. Bu sebeple 1630'da Hemedan, 1635'de Erivan [Revan] ve ardından Tebriz şehri Osmanlı eline geçmiş, 1638'de Osmanlı Devleti ile yapılan muharebe kaybedilmiş ve Bağdat Safevîlerin elinden çıkmıştır. Osmanlıların Bağdat kuşatmasında Şah Safi sadece 12.000 kişi ile Kasr-ı Şirin'de aciz bir şekilde beklemekle iktifa edebilmiştir.[266]

Şah Safi, saltanatı sırasında pekçok önemli devlet adamını idam ettirmiş[267], mülk topraklarını hassa arazilerine katarak mali ve askeri düzensizliğin artmasına sebep olmuştur. Tüm bunlara rağmen Şah I. Abbas'ın ipeği tekelleştirme politikasını değiştirmiş ve bu hamlesi neticesinde Avrupa devletleri ile yapılan ticaretin hacmi de artış göstermiştir. Ayrıca Şah'ın Şiiliği yayma gayretleri de dikkate şayandır.[268] Şah Safi'nin gayr-i Müslimlere tavrı konusun-

---

2007, c. 3, s. 951; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. III, s. 249.

[265] Faruk Sümer, **a.g.m.**, s. 27; Riazul Islam, **Indo-Persian Relations**, Iranian Culture Foundation, Teheran, 1970, s. 102-104; Bununla ilgili kroniklerde yer alan mufassal bilgi için bkz. Veli Kulu Bek Şamlu, **a.g.e.**, s. 241-254.

[266] P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 300.

[267] Tufan Gündüz, "Safevîler", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2008, c. 35, s. 455.

[268] Stephen P. Blake, **Time in Early Modern Islam**, Cambridge Univer-

da Yahudilere düşmanlık sergilemediğini ve onların serbestliğine önem verdiğini söyleyebiliriz.[269]

Şah Safi, 13 yıl ve 6 aylık saltanatın ardından Kandahar'ı tekrar almak amacıyla Babürlülere karşı sefer hazırlığında olduğu bir sırada Kâşân şehrinde iken aşırı alkol ve afyon nedeniyle rahatsızlanmış, ateşi yükselmiş ve sonunda 30 yaşındayken 12 Mayıs 1642'de vefat etmiştir.[270] Na'şı, Kum şehrine götürülüp Meşhed-i Ma'sume[271] civarına defnedilmiştir. Şah Safi'nin vefatına müteakip ise oğlu Abbas Mirza, Şah II. Abbas unvanıyla Safevi tahtına geçecektir. Bugün de ziyaret edilen meşhur İmâret-i Fin-i Kâşân, Şah Safi devri yapılarındandır.[272]

h) Şah II. Abbas (1642-1666)

Şah Safi'nin oğlu olup 31 Aralık 1632 Cuma günü Kazvin'de doğmuştur.[273] Şah Safî'nin Kâşân şehrinde vefatı üzerine 9/10 yaşlarında iken 16 Mayıs 1642 Cuma günü

---

sity Press, 2013, s. 26.

269 Vera B. Moreen, "The Status of Religious Minorities in Safavid Iran 1617-61", **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 40, No. 2 (Apr., 1981), s. 124.

270 Roger Savory, **a.g.e.**, s. 231.

271 Şiiler için önem arz eden Yedinci İmam Musa el Kâzım'ın kızı Hz. Fatime-i Ma'sume (H. 173-201), Kum şehrinde *Meşhed-i Ma'sume*'de medfundur. Bu mezarı, 17. asır Fransız seyyahı Tavernier görmüş ve şöyle tasvir etmiştir: "*Caminin planı sekizgen; her köşede gri ya da sarı cilalı, küçük bir ceviz kapı bulunuyor. [Hz.] Fatima'nın sandukası, caminin sonunda ve sanduka ile duvar arasında ancak tek insanın geçeceği kadar yer var. Mezar, köşeleri sekiz ayak uzunluğunda, kare biçimli, büyük bir gümüş parmaklıkla çevrili; parmaklığın çubukları yuvarlak, birbirleriyle kesiştikleri yerlerde top biçimini almış; birçok altın ve gümüş şamdandan çıkan ışıkla birleşince bütün bunlar güzel bir etki oluşturuyor.*" Bkz. Jean Baptiste Tavernier, **a.g.e.**, s. 107.

272 Veli Kulu Bek Şamlu, **a.g.e.**, s. 260, 262; Seyyid Hasan bin Murtaza Hüseynî-i Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 260; Rıza Kulu Han, **Târih-i Ravzatü's Safa-yı Nâsırî**, Kum, 1339, c. 8, s. 463; Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 42; Riazul Islam, **a.g.e.**, s. 105.

273 Veli Kulu Bek Şamlu, **a.g.e.**, s. 214.

yine Kâşân şehrinde Safevî tahtına oturmuştur.[274] Yeni hükümdarın tahta geçişi sebebiyle halkın üzerinde toplanmamış bulunan bazı vergiler bağışlanmıştır. Aynı yıl yeni Şah'ın cülûsu, Maksud Han adındaki elçi ve kıymetli hediyelerle Osmanlı Devleti'ne de bildirilmiştir.

Şah II. Abbas, devlet yönetiminde etkisi giderek artan erbâb-ı kalemden Vezir-i A'zam Mirza Takiyüddin [Mirza Taki] Muhammed'i 22 Ekim 1644 tarihinde katlettirerek yönetimi tamamen eline almıştır. Şah'ın vezirini katlettirmesinde Kurçi Başı[275] Cani Han, Kûh-ı Gilûye Beylerbeyi Nakdi Han, eski Şirvan Beylerbeyi Arab Han, Yesavul-ı Sohbet[276] Ali Mirza Bek ve Cebedârbaşı (Silahdar) Ebu'l Feth Bey'in şikâyetleri elbette etkili olmuştu.[277]

Şah II. Abbas çağında tahtından edilen Özbek hükümdarı Nedir (Nezr) Muhammed Han, Babürlü emirlerin tasallutundan kaçarak başkent İsfahan'a gelip Safevîlere sığınmıştır (17 Ekim 1645). Eşik Ağası Başı Mehdi Kulu Han ve Muhammed Ali Bek'i karşılamaya gönderen Şah, ona görülmemiş bir konukseverlik göstermiş, şerefine ziyafetler vermiş ve eğlenceler (ateş oyunları vs.) tertip ettirmiştir.[278] Daha sonra Safevî yardımcı kuvvetleri ile ülkesine gönderilmiştir. Muhammed Han, bu sayede Belh bölgesini geri alıp orada hükümdarlığını devam ettirmiştir. Sonraları Muhammed Han'ın oğlu "Türkistan Pâdişahı" Abdü-

---

[274] Rıza Kulu Han, **Târih-i Ravzatü's Safa-yı Nâsırî**, Kum, 1339, c. 8, s. 463; Cl. Huart, "Abbas II", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, c. 1, s. 10; Faruk Sümer, **a.g.m.**, s. 25.

[275] Safevi devletindeki tüm ümeranın başı idi. Bkz. Anonim, **Tadhkirat al-Mulûk**, Translated by V. Minorsky, London, 1943, s. 46.

[276] Saray görevlilerinden olup Eşik Ağası Başı'nın emrinde çalışırlardı. Önemli emirlerin çocukları arasından seçilirlerdi. Saraydaki işleyişte görev alıp ayrıca elçi ve ulakları da karşılarlardı. Bkz. **Tadhkirat al-Mulûk**, s. 64; Zülfiye Veliyeva, **Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l Mülük'a Göre)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 230.

[277] Veli Kulu Bek Şamlu, **a.g.e.**, s. 284-285.

[278] Veli Kulu Bek Şamlu, **a.g.e.**, s. 297-301.

laziz Han ile de samimi bir dostluk kurulmuş ve bu ilişki Şah'ın halefleri zamanında da devam etmiştir. Ayrıca Harezm hükümdarı Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın dostluk haberleri getiren elçileri de sık sık İsfahan'da görünmüşlerdir.[279]

Şah Safî'nin saltanatının son yıllarında Babür hâkimiyetine giren Kandahar ve havalisini yeniden Safevî hâkimiyetine almak için 1648 yılının Nisan ayında ümeranın teşvikiyle Şah II. Abbas sefer açmıştır. Zira bu sırada Safevî ordusu güçlü ve devlet hazînesi de dolu idi. Sefere Şah da bizzat katılmıştı. Neticede kalabalık ve mühimmat bakımından yeterli bir seviyede olan Safevi ordusu sayesinde başarı sağlanmış ve Kandahar ile havalisi (Zemindâver, Büst vs.) tekrar Safevî toprağı olmuştur (Şubat 1649).[280]

Babürlü hükümdarı Şah Cihân, ileriki yıllarda Kandahar ve diğer yerleri ülkesine katmak için üç defa teşebbüste bulunduysa da başarılı olamamıştır. İki ülke arasındaki dostluk, Şah Cihân'ın 1658 yılındaki vefatının ardından Âlemgir (Evrengzîb)'in hükümdarlığının ilk yıllarında yeniden tesis edilecektir.[281]

Kandahar'ın alınmasında ticarî gayeler elbette etkili olmuştur. Zira Kandahar, Hindistan ticaret yolu üzerinde son derece önemli bir noktada bulunuyordu. Şah II. Abbas çağında Safevilerin ipek ve baharat ticaretinde Ermeniler, Yahudiler ve Banyan denilen Hint tüccarı ağırlığını korumuşlardır. Ayrıca bu kârlı işte ticaret şirketlerinin (Hollanda ve İngiltere Kumpanyaları) ilgileri de devam etmiştir. Bender Abbas'ta konuşlanan İngiliz ve Hollandalı tacirler, ilave olarak Kirman seramiklerine de talip olmuşlardır. Bunun nedeni de Ming Hanedanı'nın 1644 yılında çökmesi ile 17. asrın ikinci yarısında Çin porseleni ihtiyacının ortaya çıkması idi.[282]

---

279 Faruk Sümer, **a.g.m.**, s. 27-28.

280 Riazul Islam, **a.g.e.**, s. 111-112.

281 Faruk Sümer, **a.g.m.**, s. 27.

282 Andrew J. Newman, **a.g.e.**, s. 82-83, 91.

Safevî Devleti, 1649 yılında IV. Mehmed'in cülûsunu tebrik için Mahmud Han adlı elçisini göndererek iki hediye fil ile yeni hükümdarı kutlamıştır.[283]

1656 yılında Şah, bir elçisini Osmanlı Devleti başkentine göndermiştir. 22 Kasım 1656'da başkent İstanbul'a gelen Safevî elçisi Pir Ali, 20 Kasım'da Dîvân-ı Hümâyûn'a götürülüp hil'at[284] giydirilmiş ve cevabî bir nâme kendisine verilmiştir.[285] Böylece iki devlet arasında muahede yenilendikten başka İsmail Ağa adında bir Osmanlı elçisi de bir takım ağır hediyelerle Şah'a gönderilmiştir.[286]

Şah II. Abbas devri Safevîlerin sonbaharı olarak nitelendirilmektedir. Şah, kendisine sığınan Özbeklere iyi muamelede bulunmuştur. Şubat 1649'de Babürlerden Kandahar'ı almıştır. 1659 yılında kendisine savaş açan Gürcistan hükümdarını serbest bırakmıştır. Ayrıca Basra Körfezi'ndeki etkinliklerini artıran Hollandalılar bazı imtiyazlar almaya muvaffak olmuşlardır. Şah II. Abbas, saltanatı sırasında sert uygulamalar sergilemiş, selefleri devrinde yaygın bir adet olan şarap içimini yasaklamış[287] ve devleti bir düzen içine almak istemiştir.

Şah II. Abbas çağında 1664 yılında iki elçi ve yaklaşık 800 kişilik maiyetle bir Rus sefaret heyeti İsfahan'a ulaşıp Rus Çarı'nın mektup ve hediyerini Şah'a takdim etmişlerdir. Bir süre sonra bu heyetin amacının diplomasi yoluyla gümrük vergisi muafiyeti temin etmek olduğu anlaşılınca

---

283 İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. III, s. 249.

284 Hil'at, üste giyilen elbiselerden birinin adıdır. Türkçesi "kaftan" idi. Hil'at aslında İslâm devletlerinde hükümdar tarafından giydirilen veya hediye edilen resmî elbise idi. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1993, c. 1, s. 53.

285 Naîmâ Mustafa Efendi, **a.g.e.**, c. 4, s. 1719.

286 İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. III, s. 250.

287 Vezirliğe getirdiği Halife Sultan'ın telkini ile içki içilmesini yasaklayan II. Abbas, Kandahar'ın fethinden sonra bu yasağı kaldırmıştı. Zira kendisi de içkiye alıştırılmıştı. Bkz. Faruk Sümer, **a.g.m.**, s. 26-27.

Şah tarafından menfi bir muameleye tâbi tutulup ülkelerine geri gönderilmişlerdir.[288]

Şah II. Abbas devrinde bazı eyaletlerin statüsü değiştirilmiştir. Bu bağlamda Kazvin, Gilân, Mazenderân, Yezd, Kirman, Horasan ve Azerbaycan eyaletleri, gelirleri doğrudan Şah'ın hazinesine aktarılan Has arazi haline getirilmiştir. Bu uygulama Savory'e göre 18. yüzyılın ilk yarısında adı geçen bölgelerin Afgan, Özbek, Türkmen, Osmanlı ve Rus istilasına zayıf ve hazırlıksız yakalanmalarına sebep olmuştur.[289]

Şah II. Abbas'ın saltanatı boyunca komşu devletler ile olan münasebetler –Kandahar istisnası dışında- dostça sürdürülmüştür. Sadece gümrük vergisi ödemeden Safevî topraklarında ticaret yapmak isteyen Ruslara olumsuz cevap verilince Çar I. Aleksey (1645-1676) tarafından gönderilen 500 kişilik Rus [Don] Kazakları tarafından Hazar Denizi kıyısındaki Mazenderan eyaleti yağmaya maruz kalmıştır. Rus Kazaklarının akınları ve Rusların Terek Irmağı boylarında kaleler inşa etmelerine rağmen Şah II. Abbas'ın dostâne tutumu nedeniyle Safevî-Rus münasebetleri bozulmamıştır.[290]

Şah II. Abbas devrinde Osmanlı Devleti ile yapılan sulh bozulmamış ve ilişkiler dostâne devam etmiştir. Safevîler bu arada Dağıstan beylerine hâkimiyetlerini tanıtmışlar ve böylece Türkçe, Kafkasya'da umûmî bir konuşma dili haline gelmiştir. Şah II. Abbas devri aynı zamanda Safevî mimarisi için de bir parlama çağı olmuş ve özellikle İsfahan ile Meşhed şehrinde önemli eserler (saray ve köprüler) yapılmıştır. Başkent İsfahan'da eski Mescid-i Cuma'yı tamir ettirmiş, Mescid-i Şah'ın eksikliklerini tamamlattırmış ve meşhur Çehel Sütûn Sarayı'nı inşa ettirmiştir.[291]

---

[288] Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 57-58.

[289] Roger Savory, **Iran Under the Safavids**, Cambridge University Press, 1980, s. 228.

[290] P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 300-301; Faruk Sümer, **a.g.m.**, s. 28.

[291] P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 300; Faruk Sümer, **a.g.m.**, s. 29; Roger Savory,

Şah II. Abbas devrinde ipek ticareti büyük bir gelişme göstermiştir. Zira ülkenin tam bir sükûnet içinde olması ve Şah'ın bütün komşuları ile dostça münasebetler sürdürmesi ticârî faaliyetleri geliştirmiştir. Safevî Devleti'nin başlıca ihraç malı olan ipek, başlıca Gilân, Mâzenderân, Horasan ve Şirvan ile Azerbaycan eyâletlerinde yetiştiriliyordu. Avrupalılardan en fazla imtiyaza sahip kavim Hollandalılar olup onları İngilizler takip etmişlerdir. Bu iki ülkeye mensup şirketler, ipeği İran'dan satın alıyor ve bunu kendi gemileri ile Avrupa'ya taşıyorlardı. Aynı madde, kervanlar ile Halep, İzmir, Bursa ve İstanbul'a götürülüyordu. Fransız, İtalyan ve diğer Avrupalı tacirler, ipeği başlıca Halep ve İzmir'den alıyorlardı. Kervanlar, İran'a dönüşlerinde ise işlenmiş bakır, cam mâmûlleri, kumaş, saat, tabanca ve tüfek getiriyorlardı. Safevîler çağında İran'da ticâretin mühim bir kısmı Türkiye'de olduğu gibi Gayr-i Müslimlerin elinde idi.[292]

Ticâri münasebetler kültür alış verişine sebep oluyordu. Türkiye'de meydana gelmiş Köroğlu Destanı'nın İran'a gitmesi, oradan da Kerem ile Aslı, Arzu ile Kanber ve Âşık Garip gibi halk hikâyelerinin Türkiye'ye gelmesi, yapılan barış ve ticârî münasebetler ile meydana gelmiştir.[293]

Şah II. Abbas devri gayr-i Müslimlerin durumuna bakacak olursak, Şah Safi devrindeki rahatlığın değiştiği ve özellikle 1656-1661 yılları arasında Vezir Muhammed Bey'in kışkırtmasıyla Yahudi, Ermeni ve Hıristiyanların bazı eziyetlere maruz bırakıldıklarını görmekteyiz. Moreen, bu konuda -bazı misyonerlerin raporlarına dayanarak- başta başkent İsfahan olmak üzere Yahudi cemaatinin zulüm ve işkence gördüğünü yazmaktadır.[294]

---

a.g.e., s. 232.

[292] Faruk Sümer, **a.g.m.**, s. 31.

[293] Faruk Sümer, **a.g.m.**, s. 31.

[294] Vera B. Moreen, **a.g.m.**, s. 124-125, 131.

Safevi kaynaklarındaki tam künyesi ile ifade edecek olursak, Ebu'l Muzaffer ve'l Mansûr Şah Abbas el Musevî es Safevî es Sâni, 25 Eylül 1666 tarihinde sefahat (içkiye karşı aşırı düşkünlük vs.) ve suistimallerden dolayı kuvvetten düşmek sebebiyle[295] 34 yaşında iken vefat etmiş ve na'şı Kum şehrine getirilerek 14 Ekim'de Mezâr-ı Hazret-i Ma'sûme'nin yakınına defnedilmiştir. Şah'ın vefatı, bozulan sağlığına iyi geleceği düşünülerek gittiği Mâzenderân'dan başkent İsfahan'a dönüşünde Damgan şehrine bağlı Hüsrevâbâd nâm mahalde durakladıklarında vuku bulmuştur.[296]

Şah II. Abbas, büyük dedesi gibi güçlü ve kudretli bir hükümdar idi. Aynı zamanda adalete düşkün olup özellikle Katolik Hristiyan ve Yahudilere karşı tolerans sahibi idi. Haftanın üç günü Divân-ı Adâlet'te sivil veya asker olsun şikâyetleri dinlerdi.[297] Şah II. Abbas, çağdaşı Osmanlı hükümdarı IV. Mehmed gibi avcılığa meraklı ve şâir olup bazı şiirleri de vardır. Aynı zamanda resme meraklı olup resim tahsili için Muhammed Zaman'ı Avrupa'ya göndermiştir. II. Abbas, sağlığında annesine Türkçe "Ana Hanum" diye hitap ediyordu. Safevilerin son güçlü hükümdarı olarak gösterilen Şah II. Abbas'tan sonra Safevî Devleti'nin gerileme devri de başlamıştır.[298]

i) Şah Süleyman (1666-1694)

Vefat eden Şah II. Abbas'ın en büyük oğlu ve halefi olan Safi Mirza, 1647 veya 1648 tarihinde dünyaya gelmiş

---

[295] İngiliz seyyah Jonas Hanway (1712-1786), Şah'ın zührevi bir hastalık sebebiyle dört ay içinde kuvvetten düşüp aşırı zayıflayarak vefat ettiğini yazmaktadır. Bkz. Jonas Hanway, **The Revolutions of Persia**, London, 1762, c. II, s. 96.

[296] Veli Kulu Bek Şamlu, **a.g.e.**, c. 2, s. 16-30.

[297] Roger Savory, **a.g.e.**, s. 231.

[298] Faruk Sümer, **a.g.m.**, s. 25, 32; Yılmaz Karadeniz, İran **Tarihi (1700-1925)**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 54-55; Rudi Matthee, **Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan**, I. B. Tauris, London, 2012, s. XXV.

olup annesi Çerkes kökenli Nükhet Hanım'dır.[299] 1 Kasım 1666'da da yaklaşık 20 yaşında iken II. Safi adıyla tahta oturdu.[300] Safevi tarihçileri, Şah Süleymanla birlikte devletin hızla bir gerileme ve çöküş periyoduna girdiği hususunda hem fikirdirler.[301] Zira o, yöneticilik, ileri görüşlülük ve yiğitlikten uzak büyümüştü.[302]

1667 yılında Kazaklar, İran'ın Hazar Denizi sahillerinde bulunan Safevi topraklarına saldırmışlar ve ancak Rusların aracılığı ile bertaraf edilebilmişlerdir.[303]

II. Safi adıyla tahta oturduktan sonra bazı endişelerle etrafındaki görevlilerin pek çoğunu öldürttü. Sarayda müneccimlere ve ehil olmayan kişilere itibar gösterdi. Sefahat hayatına bağlı olarak ağır bir hastalık geçirdi. Ülkede de bu sırada bazı olumsuz olaylar (saldırılar, kıtlık, deprem, hastalık vs.) vuku bulunca müneccimlerin teşvikiyle adını değiştirerek "Şah Süleyman" [304] adıyla tekrar Safevi tahtına iclâs etmiştir (20 Mart 1668).[305]

Şah Süleyman'ın tahta cülusundan bir müddet sonra babası Evrengzîb ile araları açılan Babürlü şehzadesi Âlemgîr, Umman Körfezi yoluyla Bender-i Fars'a geldi ve

---

[299] Tufan Gündüz, **Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 131.

[300] P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 301.

[301] Roger Savory, **a.g.e.**, s. 232.

[302] Tufan Gündüz, **Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 131.

[303] Tufan Gündüz, **Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 132.

[304] Şah II. Safi, tahta geçtikten bir müddet sonra gördüğü bir rüya üzerine telaşa kapılarak ismini *Süleyman* olarak değiştirmiştir. Bunu, ismini değiştirirse kaderinin de değişeceği zannıyla yapmıştı. Bu tarihten sonra Şah Süleyman diye anılmıştır. Bkz. Juda Tadeusz Krusinski, **Târih-i Seyyah-ı der Beyân-ı Zuhûr-ı Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidâm-ı Benâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safeviyân**, Latince'den Tercüme Eden: İbrahim min Müteferrikân, Dergâh-ı Âli, Safer 1142, s. 4.

[305] Tufan Gündüz, **Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 131-132.

mümkün olursa hükümdarla görüşmek istediğini iletti. Bunun üzerine kendisine lâyık bir karşılama ile huzuruna yollanmasını isteyen Şah Süleyman, Fars Hâkimi'ne emir gönderip şehzâde için muteber adamların gönderilmesini istedi. Mirza İbrahim adlı bir şahıs tarafından karşılanan şehzâde, başkent İsfahan'a getirilip Çehel Sütûn Sarayı'nda misafir edildi. Şehzâde, dedeleri ile Safevi hanedanı arasındaki dostkluğa binaen babasına karşı askerî yardım talep edince Şah olumsuz cevap verip bunun uygun bir iş olmadığını söyledi. Bunun üzerine şehzâde, Meşhed ziyareti için izin isteyip kıymetli elbiseler de hediye edilerek gitmesine izin verildi.[306]

Şah Süleyman devrinde 1676 yılında Hazar ötesi [Yaka-Sayın Han] Türkmenlerinden bir grup Adine Han önderliğinde Safevi topraklarına girerek Esterâbad, Damgan ve Simnan taraflarında yağmalarda bulunmuşlardır. Bunlara karşı Şah, Kelb Ali Han Şamlu'yu bir miktar askerle müdafaya göndermiştir. Göklen ve Yomut boylarının da içinde olduğu Türkmenler ile Esterâbad Hâkimi Kılıç Han, Kelb Ali Han Şamlu, Bestam Hâkimi Cemşid Han, Mâzenderan tüfenkçileri ile Afşar, Kaçar ve Gerâyili boylarının desteğindeki Safevi ordusu arasında Gürgen ırmağı yakınlarında meydana gelen savaşta Sayın Han Türkmenleri mağlup olmuş ve serdarları olan Adine Han'ın kafası kesilerek Kelb Ali Han Şamlu'ya getirilmiştir.[307]

Şah Süleyman devrinde Hristiyanlara olan tolerens -eskiden de bazı zamanlarda yaşandığı üzere- bir kenara bırakılmış ve 1672 yılında başkent İsfahan'da yaşayan Ermeni başrahipleri zindanlara atılmış ve Culfa'da bulunan kiliseler yıllık 400 tuman vergi vermeye zorlanmıştır. Yine 1678 yılında bazı Yahudi din adamları ölüm cezasına çarptırılmışlardır.[308]

---

[306] Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 484.

[307] Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 485-487.

[308] Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 32.

Safevi ülkesinde 1660 ve 1670'li yıllarda kaldırılan hasatın az olmasına bağlı olarak bölgesel kıtlıklar yaşanmıştır. 1678/1679 yılındaki açlıkta başkent İsfahan'da çok sayıda kişi ölmüş ve halk arasında huzursuzluk çıkmıştı.[309] Ayrıca 1685 tarihinde Safevi ülkesinde veba salgını çıkmış ve Erdebil havalisinde 80.000'e yakın kişi vefat etmiştir. Ertesi yıl salgın Hemedan ve daha sonraki yıl da Mazenderan, Esterabad ve İsfahan taraflarına yayılmıştır. 1689'da ise Şiraz'a kadar ilerleyerek binlerce kişinin ölümüne sebep olmuştur.[310]

Şah Süleyman, 1683 tarihinde devlet gelirlerinin azalmasına binâen Ermeni kilisesinden ve Kirman'da yaşayan Zerdüştlerden alınan vergilerin gözden geçirilmesini ve yeniden ayarlanmasını istemiştir.[311]

Osmanlı Devleti, kendi bünyesindeki taht değişikliğini ve yeni hükümdar II. Süleyman'ın cülûsunu bildirmek üzere 27 Eylül 1688'de Safevî Şahına bir nâme göndermiştir.[312]

Şubat-Mart 1692 tarihinde Şah Süleyman tarafından gönderilen Kelb-i Ali Han adında Safevi elçisi, tehniye-i cülûs-ı humâyûn (yeni hükümdarın tahta geçişini tebrik) için bir nâme ile başkent İstanbul'a gelmiştir. Ayrıca Şah tarafından elçisi vasıtasıyla Padişah'a tabak, kâse, kadife, şal, atlas, kumaş, halı, yedi renkli mendil, bir adet büyük fil, kılıç, kalkan vs. kıymetli hediyeler de gönderilmiştir. Kelb-i Ali Han, "iki def'a rikâb-ı humâyûna yüz sürüp, okur-yazar ve maârif-âşinâ ve târih-şinâs kimesne olmağla Devlet-i Aliyye'nin zurefâsiyle" görüşüp sohbet eylemiş ve kendisine bazı hediyeler (kürk, on kese akçe, at vs.) verilerek dönüşüne müsaade edilmiştir.[313]

---

[309] Andrew J. Newman, **a.g.e.**, s. 94.

[310] Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 215; Douglas E. Streusand, **a.g.e.**, s. 161.

[311] Andrew J. Newman, **a.g.e.**, s. 95.

[312] İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. III, s. 250.

[313] **Anonim Osmanlı Tarihi (1688-1704)**, Yayına Hazırlayan: A. Özcan,

Şah Süleyman devrinde Senendec Hâkimi Süleyman Han isyan bayrağı açmış ve Osmanlı Devleti nezdinde Safevi aleyhtarlığı yapmaya başlamıştı. Şah Süleyman bunun üzerine Sipehsalâr-ı İran Rüstem Han'ı göndermiştir. Rüstem Han öncelikle meselenin sulh yoluyla çözülmesine gayret etmişse de nasihat dinlemeyen âsi Süleyman Han harp yoluyla dize getirilmiş ve çıkan çarpışmada kendisi de katledilmiştir. Nihayetinde bölgede tekrar Safevi hâkimiyetini sağlayan Rüstem Han, Şah Süleyman'ın yanına muzaffer bir komutan edasıyla geri dönmüştür.[314]

Pâdişâh-ı Türkistan ve Mâveraünnehir Abdülaziz Han, saltanatı kardeşi Sübhan Kulu Han-ı Özbek'e devrederek Hac vazifesi için yola çıkmış ve Safevi topraklarına girmiştir. Bunu haber alan Şah Süleyman, ecdâdları zamanından gelen dostluğa binâen Horasan Hâkimi'ne emir göndererek misafir hükümdarın kıymeti mucebince ağırlanarak başkent İsfahan'a getirilmesini istemiştir. Nevruz'a rastladığı için başkentte Çehel Sütun Sarayı'nda bir süre ağırlanan Abdülaziz Han, kıymetli hediyeler verilerek gönderilmiş ve ayrıca ilgili görevlilere Safevi topraklarını terk edene kadar Han'a nezâret edilmesi emredilmiştir.[315]

Şah Süleyman çağında Viyana muhasarası ile meşgul olduğundan Osmanlı Devleti ile sulh antlaşması yapılmıştır. Osmanlıların batıda Avusturya, Lehistan ve Venedik ile savaş halinde olması bir fırsat olarak değerlendirilmemiş ve Osmanlılara karşı herhangi bir ittifak içine girilmemiştir. Bu bağlamda Papa XI. İnnocent'in Osmanlılara karşı birlikte hareket etme teklifi de kabul görmemiştir.[316]

Şah, vaktinin çoğunu devlet işlerinden uzak haremde geçirdiğinden Hollandalıların 14 Ağustos 1684'te Keşm

TTK, Ankara, 2000, s. 33-34.

[314] Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 487-488.

[315] Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 489.

[316] Tufan Gündüz, **Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 133-134.

Adası[317] ve Özbeklerin de Horasan istilasına kayıtsız kalmıştır. Uzun saltanatı sırasaında birçok batılı elçilik heyetini ağırlayan Şah, bir gelenek haline gelen Meşhed'deki İmam Rıza Türbesi'nin deprem sebebiyle tahrip olan altın kubbesini tamir ettirmiş ve adı geçen bölgede bir takım imar faaliyetlerinde bulunmuştur.[318]

Karmelit rahip Pere Sanson'un raporuna dayanarak Şah Süleyman'ı tasvir eden Sovory, Şah'ın uzun boylu, güçlü, mavi gözlü, siyah sakallı, nazik tavırlı ve etkileyici bir ses tonu olan bir hükümdar olduğunu belirtmektedir.[319]

Şah Süleyman, kendisini haremden uzak tutarak devlet işlerine vermeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Devlet işleri onun zamanında saray kadınları ve hocaların eline kalmıştır. Harem hayatına daldığından zamanla mücadele ve muharebe ruhundan uzaklaşan Şah I. Süleyman'ın tahta geçmesinden itibaren Safevî ülkesi hızla bir anarşi ve buhran ortamına sürüklenmiştir. Hükümdarın denetiminden yoksun kalan Safevi ordusu ile sivil idaresi ise yozlaşmaya başlamış ve neticede yolsuzlukların önüne geçilemez olmuştur.[320]

R. Savory, 1685 yılına ait Karmelit rahiplerin raporlarına dayanarak; Hristiyan hükümdarların elçilerinin Safevi ülkesine gelerek Şah'tan Türklere karşı savaş ilan etmesini istediğini fakat Safevi şahları için şarap ve kadından başka kayda değer birşeyin olmadığını gözlemlediklerini söylemektedir. Ayrıca ordu teşiklâtının zayıfladığını ve güvenliğin azalmasına binâen yolcuların soyulduğunu hatta buna bazen asayişten sorumlu resmi görevlilerin de iştirak ettiğini belirtmektedir.[321]

---

[317] Tufan Gündüz, **Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 133.

[318] P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 301-302.

[319] Roger Savory, **a.g.e.**, s. 232.

[320] Abdurrahman Ateş, **Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran** Mücadeleleri, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2001, s. 11; Douglas E. Streusand, **a.g.e.**, s. 161.

[321] Roger Savory, **a.g.e.**, s. 241.

Devlet hazinesinin de önemli ölçüde azaldığı Şah Süleyman devrinde ayrıntılı olarak anlatılacak kayda değer bir olayın yaşanmadığını söyleyen R. Matthee, İngiliz seyyah Jonas Hanway'ın Şah Süleyman devri için "aşırı tembellik, uyuşukluk ve insanlık dışı vahşet dışında kayda değer bir şey yok" ifadesini kullandığı belirtmektedir.[322] Gerçekten de bu ifadeyi doğrulayacak bir şekilde 29 Temmuz 1694 tarihinde 48 yaşında iken aşırı alkol ve cinsel sefahat sebebiyle Şah Süleyman vefat ettiğinde, Safevî ülkesi merkezi otoriteden yoksun kargaşalıklar içinde ve saldırıya açık bir halde idi. Şah Süleyman da Şah Safi ve II. Abbas gibi Kum'a defnedilmiştir.[323]

j) Şah Hüseyin (1694-1722)

6 Ağustos 1694 tarihinde büyük halası Meryem Begüm'ün gayretleriyle -25 yaşında iken- başkent İsfahan'da Çehel Sütun Sarayı'ndaki Âyine Hâne salonunda düzenlenen bir törenle tahta oturan Şah Hüseyin, karşısında ekonomik sıkıntılarla dolu bir ülke bulmuştu. Şah Hüseyin ile birlikte Safevî Devleti de inhitata başlamıştır. Zira yanındaki devlet ricali, sessiz, sâkin tabiatlı ve mutedil bir insan[324] olan Şah'ın bu halini istismar ederek kendisini sefâhate ve Safevî yurdunu da sefâlete sürüklemişlerdir. Şah Hüseyin, gerçekten de sessiz ve kendi halinde bir insan olup devlet yönetiminden uzak, savaşa merakı olmayan, halîmselîm, kanı sevmeyen ve devlet umurunu umursamaz bir hükümdar idi.[325] Hatta ömrü boyunca muharebe elbisesi

---

322 Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 56, 128.

323 Yılmaz Karadeniz, **a.g.e.**, s. 55-56; Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 197; Andrew J. Newman, **a.g.e.**, s. 104.

324 Şah, ayrıca gençliğinde dindarlığı ve Kuran okumadaki çabası nedeniyle *Molla Hüseyin* lâkâbını dahi almıştı. Bkz. Hrand D. Andreasyan, **a.g.e.**, s. 17; Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 492; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 35.

325 Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi (Mür'i'it-Tevârih, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976, c. 1, s. 47.

[libâs-ı sorh] giymemiş ve yanına gelen devlet adamlarına ne olursa olsun daima Türkçe "yahşıdur (iyidir)" diyerek mukabelede bulunmuştur.[326]

Onun devrinde doğuda Özbekler saldırıya geçmiş ve ülkede otorite boşluğundan yararlanan emirler ile bazı Gürcü, Beluç, Kürt ve Türkmen aşiretileri isyan bayrağını açmışlardır. Tabii disiplini bozuk olan bir orduyla bu isyanları bastırmak kolay olmuyordu.[327] Yollarda emniyet kalmadığından ticaret aksamış, rüşvet ve ağır vergiler altında halk ezilmeye başlamıştır.

1696 yılında Safevi elçisi Ebu'l Masum, II. Mustafa'nın tahta geçişini tebrik için Edirne'ye ulaşmış ve "tebrik-i cülûs-ı hümâyûnu muhtevî nâme-i Şâhî'yi" teslim etmiştir. Elçi ayrıca Şah'ın gönderdiği "bir re's fil ve her birinin döşüne birer ibrişim [ipek] nihâlî [halı-kilim] mahmûl olunmuş birkaç katar Acem develerini" de arzda takdim etmiştir.[328]

1696 yılında Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Rusya ile uğraşmasını fırsat bilen Basra'daki Huveyze aşireti ayaklanarak şehri işgal etmişti. Osmanlı Devleti'nin bu zor durumunda imdada Safevîler yetişmiş ve Şah Hüseyin, bu aşiretin elinden Basra'yı alarak anahtarlarını Rüstem Han adındaki elçisi ile Edirne'de bulunan Sultan II. Mustafa'ya göndermiştir. Bu karagün dostluğu fevkalâde memnuniyetle karşılanmış ve elçiye ikram ile iltifat olunmuştur. Ayrıca Rüstem Han avdet ederken Şah'a teşekkür ifadesi içeren bir nâme ile beylerbeyi rütbesiyle sabık Reisü'l Küttab defter emini Mehmed Bey elçi tayin olunmuş, mükellef ve ağır hediyelerle Safevî hükümdarına gönderilmiştir

---

[326] Muhammed İbrahim Bâstani Pârizi, **Siyaset ve İktisâd-ı Asr-ı Safevî**, Neşr-i İlm, Tahran, 1392, s. 527.

[327] Yılmaz Karadeniz, **a.g.e.**, s. 57-58.

[328] Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, **Târih-i Râşid ve Zeyli**, Hazırlayanlar: A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, A. Z. İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013, c. 1, s. 533.

(1697).[329] Osmanlı Devleti tarafından "Şâh-ı Acem'den cânib-i Devlet-i Aliyye'ye bu gûne temahhuz ve ihlâs [dostluk-samimiyet] zuhûra geldiğine binâen şân-ı Devlet-i Aliyye'ye lâyık olan mülâtafet ü mücâmele [karşılıklı iyi muamele] ile mükâfât ve mukâbele olunmaktır" denilerek Safevi Şah'ı Hüseyin'e "bir kıt'a mücevher balıkçın sorguç, bir kıt'a murassa [süslü] hançer, bir adet altun kemerlü incülü tîr-keş [ok kabı-sadak] ve bir deste yaldızlı ok, bir murassa çevgân, iki elmaslı koyun sâ'ati, bir kebîr [büyük] necef âyîneli [aynalı] çalar kalkan sâ'at, bir mercân tesbîh..." gönderilmiştir.[330]

1697 yılında başkent İsfahan'a ulaşan Rus elçisi, Safevi hükümetine bir nota getirmiş, Safevi tebaası olan Lezgi ve diğer Kafkas halklarının Osmanlı Devleti'nin Azak Kalesi kuşatmasında onlara yardım ettiğini belirterek Safevi Devleti'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesini istemiştir. Ayrıca Rus elçisi, Şah Safi devrinden bu yana ödenmeyen 300.000 tuman borcun ödenmesini de talep etmiştir. Bunun üzerine elçinin bazı küstah tavırlarına da sinirlenen Safevi devlet ricali, elçinin hapsedilmesini istemişlerdir. Neticede Rus elçisi, yaklaşık iki yıl hapiste tutularak ancak 1699 yılında salıverilmiştir.[331]

1698/1699 senesinde Beluç[332] kabileleri ayaklanarak Mir Hüsrev Şah komutasında Yezd ve Kirman bölgelerinin altını üstüne getirmiş ve neredeyse Bender Abbas'a ulaşmışlardı. Safevi sarayının ise bunu haber aldığında isyancıların üzerine göndereceği muntazam birlikleri yoktu.

---

[329] İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. III, s. 250.

[330] Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 555.

[331] Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 61.

[332] Beluçlar, İran'ın güney doğusunda yer alan ve Belûcistan adı verien bölgede yaşayan ve de muhtemelen Hind kökenli bir halktır. Sünni müslüman olup geçimleri ağırlıklı olarak hayvancılığa (koyun, keçi, sığır ve deve) dayanıyordu. Bkz. Longworth Dames, "Belûcistan", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, c. 2, s. 493-512.

Sadece Gürcü prensi Giorgi, 1699'da isyanı bastırmak adına Kirman Hâkimi olarak atanmıştı.[333] Bu durum, devletin askerî açıdan düştüğü acziyeti gözler önüne sermektedir.

H. 1117 (1705/1706) tarihinde Şah Hüseyin tarafından Nahcivan Hâkimi Murtaza Kulu Han, III. Ahmed'in tahta geçişini tebrik için İstanbul'a gönderilmiştir. Şah'ın elçisi, mu'tad-ı kadîm üzere karşılanıp Şâh Hûbân Sarayı'nda ağırlanmıştır.[334]

28 Ağustos 1706'da Şah, maiyeti, haremi, ümera ve onlara eşlik eden yaklaşık 60.000 kişiyle başkent İsfahan'dan yola çıkmış ve Kum'da bulunan ataları Safevi şahlarının mezarları ile Hz. Fatime-i Ma'sûme'nin mezarını ziyaret etmiştir. Yine aynı yıl maiyetinin isteği üzerine Şah Hüseyin Meşhed ziyaretinde iken Şah'ın yönetiminden bıkan halk -şehirde bir süredir kıtlık da ortaya çıkınca- isyan ederek başkent İsfahan'daki Şah Meydanı'nda toplanarak Âli Kapu Sarayı'nın kapılarına taş fırlatmış ve Şah'ın kardeşi Abbas Mirza'yı Safevî tahtına geçirmek istemiştir. Fakat Gürcü yardımı [Gürcü prensi Keyhüsrev] ile Şah Hüseyin tahtını muhafaza edebilmiştir. Ziyaretlerini tamamlayarak 1708 yılının başlarında başkente dönen Şah, Keyhüsrev'i İsfahan Darugası [Valisi] yapacaktır.[335] Bu tarihten itiberen başkent İsfahan'daki Safevî sarayında Gürcü etkisi hissedilir oranda artacaktır.

1708 yılının Kasım ayında Rus Çarı I. Petro (1682-1725) tarafından İsrael Ori adlı bir Ermeni'nin başkanlığında çoğunluğunu gümrük muafiyeti isteyen tüccarların

---

[333] Douglas E. Streusand, **a.g.e.**, s. 162, 199; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 46; Roger Savory, **a.g.e.**, s. 241.

[334] Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, **a.g.e.**, c. 2, s. 755.

[335] İlker Külbilge, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)**, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010, s. 91-92; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 49-50.

oluşturduğu 700 kişilik bir Rus elçilik heyeti başkent İsfahan'a ulaşmıştır.[336] Heyetin gelmesi ile başkentte Çar'ın Gürcistan ve Ermenistan'da Safevî yönetimine karşı isyan başlatarak adı geçen yerleri ilhak edeceği söylentileri çıkmıştır. Bu söylentinin çıkmasında Safevî sarayındaki Gürcü nüfuzunu azaltmak isteyen Afgan [Gılzay] aşiret reisi Mir Üveys'in etkisi olmuştu.[337] Rus sefaret heyeti buna rağmen iyi karşılanmış ve nezaket dairesinde muamele edilmiştir.

Bu olaydan tam yedi yıl sonra 29 Temmuz 1715'te Artemy P. Volynsky [Artemiy Volınskiy] başkanlığında yeni bir Rus sefaret heyeti daha St. Petersburg'dan yola çıkmıştır. Heyet, 14 Mart 1717'de Safevî başkentine gelmiş, İran üzerinden Suriye ve oradan da İzmir'e giden ipek ticaretinin Rusya üzerinden akmasını sağlamak için diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Artemy Volynsky'nin ayrıca Safevî ülkesinin genel durumu ve askerî yapısı hakkında bilgi toplamak gibi bir görevi daha vardı.[338] Yaptığı uzun müzakereler neticesinde Artemy Petrovich Volynsky, Rus tüccarların İran'da serbest ticaret yapabilmesi ile bazı gümrük vergilerinde indirim sağlanması gibi ayrıcalıklar elde etmiştir.[339]

1715-1718 tarihleri arasında üç yıl İran coğrafyasında kalan ve Safevi Devleti'nin dâhili durumunu bizzat gören Rus elçisi Artemiy Volınskiy'in gözlemleri, hem Şah Hüseyin hem de onun zamanında Safevilerin içine düştüğü durumu ve acziyeti gözler önüne sermektedir. Elçiye göre; "Yaşça 40'ın üzerinde olan Şah Hüseyin orta boylu olup

---

336 İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 103.

337 D. M. Lang, "Georgia and the Fall of Safavi Dynasty", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, 1952, Vol. 14, No. 3, s. 531; Jonas Hanway, **a.g.e.**, c. 2, s. 107-110.

338 İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 104.

339 Adnan Er, **Safevî Devleti'nin Yıkılış Sebepleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2008, s. 52; P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 303-304; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 105.

kol ve bacak boyu ise kısadır. Bu sebeple ayakta fazla duramaz. Nazik bir insan olan Şah, biraz utangaçtır. Devamlı olarak yanında korumalarla gezen Şah, din adamlarına büyük saygı gösteriyor ve onlarla çok vakit geçiriyor. Eğlence hayatına düşkün olan Şah, devlet işleriyle ilgilenmeyip zamanının çoğunu haremde geçiriyor... İran'a her taraftan düşmanlar hücum ediyor fakat Şah kendi tebaasına bile hâkim değil. Ayaklanmanın olmadığı çok az yer var. Herat Afgan işgaline uğramış, Özbekler Meşhed'e hücum etmiş ve başkentin Afganlar tarafından işgal edileceğinden korkuluyor... İran'ın askeri gücü ise çok zayıf ve askerlerin sayısı da yok denecek kadar az. Benim gözlemlerime göre Şah ancak 30 bin kadar asker toplayabilir..."[340]

Şah Hüseyin çağında Umman Sultanlığı; Bahreyn ve Fars Körfezi'nde yağma ve talana başlamış ve donanması olmayan Safevî Devleti, Fars Körfezi'nde donanması olup bölgede etkili olan İngiltere, Hollanda veya Portekiz'in yardımına muhtaç kalmıştır. Şah bu durumda sadece İtimadü'd Devle Feth Ali Han Dağıstânî'nin yeğeni Fars Hâkimi Lutf Ali Han önderliğinde bir askeri birliği Bender Abbas'a müdafaya göndermeye muvaffak olmuştur (1718).[341]

Şah Hüseyin, devleti idare edecek ehliyete ve iradeye sahip değildi. Devletin tüm umurunu Feth Ali Han'a teslim edip haremde içki ve kadınlarla vakit geçirmeye başlamıştı. Durum böyle olunca Şii ulema ile ümera arasında ihtilaf başlamış ve ordu ihmal edilmişti. Ülkede otorite boşluğu oluşmuş, uzak vilayetlere söz geçirilemez olmuş, rüşvet artmış ve Şah'ın aşırı harcamaları yüzünden mali denge bozulmuştu. Devlet göz göre göre yıkıma sürükleniyordu. Şah'ın 1687'de Şeyhülislamlığa [Sadr ya da Mol-

---

[340] Okan Yeşilot, Şah'ın Ülkesinde (Rus Çarı I. Petro**'nun İran Elçisi Artemiy Volınskiy'nin Kafkasya Raporu)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 127, 129, 137, 151, 162.

[341] P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 303-304; Adnan Er, **a.g.e.**, s. 54; Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 227-231.

la Başı] getirdiği ve ölene kadar mevkiini koruduğu Lübnan orijinli Şii din âlimi Muhammed Bakır (d. 1627/1628, ö. 1699) vasıtasıyla yürüttüğü politika da özellikle Sünni oymaklar üzerinde rahatsızlık yaratmıştı. Zira Muhammed Bakır, azalan Safevi rejiminin kudretini dinsel katılık üzerinden yeniden tesis etmeye ve İran coğrafyasını tam manasıyla Şiileştirmeye çalışıyordu. Bu amaçla Şii ritüelleri teşvik ediliyor ve Şii ayinleri himaye ediliyordu. Şah ayrıca saray kilerinde bulunan 60.000 şişe Şiraz ve Gürcü şaraplarını da halkın göreceği şekilde döktürmüştü. Muhammed Bakır'ın vefatının ardından torunu Muhammed Hüseyin Molla Başı olarak görevi devralmış, aynı katılıkla Şii yanlısı politikalara devam edilmiş ve bu şahıs da dedesi gibi zayıf Şah'ı etkileyen insanların başında yer almıştır. Zira zayıf karakterli bir insan olan Şah Hüseyin'in baskı ve zulümden hoşlanmadığı, tolerans sahibi ve mutedil bir insan olduğu kaynaklarca bilinen bir gerçektir. Fakat maiyetindeki ulema ve ümeradan fazlasıyla etkilendiği açıktır.[342]

Şah Hüseyin zamanında uygulanan dinî politika sadece Sünnilere yönelik olmayıp -Hıristiyanlara pek olmamak üzere- gayr-i müslimlere de uygulanır olmuş ve eskiden –bazı istisnalar olmakla birlikte- gösterilen tolerans yerini basıkıya bırakmıştır. Böylece Safevi ülkesinde yaşayan Zerdüşt ve Yahudiler Müslüman olmaya zorlanmış, dini yapıları tahrip edilerek büyü vs. yapmakla suçlanmışlardı. Bu sebeple Safevi idaresinin baskısından bunalan Kirman'daki Zerdüştler Afgan Mir Mahmud'u ve İsfahan Yahudileri de Nadir Şah Afşar'ı kurtarıcı olarak karşılaşmışlardı.[343]

Şah Hüseyin'in Şia doktrini ve buna uygun baskısına ilk tepki –aynı zamanda ileride devletin yıkılışına da

342 Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 12; Douglas E. Streusand, **a.g.e.**, s. 171; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 38, 71-72; Roger Savory, **a.g.e.**, s. 241.

343 Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 73-74.

sebep olacak olan- Sünni Afgan kabilelerinden gelmiştir.[344] Bu bağlamda, Safevî-Babür rekabetinin cereyan sahası olan Kandahar'a hâkim olan Sünni Gılzaylar, Babürlülerin desteğini alarak isyan etmişlerdir.[345] Doğu sınırlarındaki isyan faaliyetleri üzerine Şah, 1704'te Gürcü asıllı dirayetli bir vali olan Gorgin [Giorgi] Han'ı 20.000 kişilik bir kuvvetle bölgeye göndermiştir.[346] Kandahar Valiliğine atanan Gorgin Han, ilk iş olarak şehirde baskı ve zulümle otorite tesis ettikten sonra isyanların başını çeken Gılzayların reisi (Kalantar) Mir Üveys'i tutuklayıp gözetim altında tutulması amacıyla Safevî başkenti İsfahan'a göndermiştir.[347] Bu durumu 18. asır Osmanlı müverrihi Şem'dânî-Zâde şöyle açıklamaktadır: "Gürcü Beyi Yorgi Han, Kandehâr'a muhâfız ve zâbit ta'yin olundukta Müslimler bî-huzur olduklarını Yorgi görüp, Afgan'ın maldâr ve akıllısı Mir Üveys olup, katl olunmasını kasd eyledi. Lâkin Kandehar'da katli mümkin değil, ikrâm suretinde İsfahan'a gönderüp sû'-i hallerini beyân ve katlini tahrîr eyledi".[348]

Fakat bir süre sonra zeki bir şahıs olan Mir Üveys, başkent İsfahan'da Şah Hüseyin nezdinde güven temin edince[349] Gorgin Han'ın uyarılarına rağmen hilat giydirilip resmen Gılzaylara "Bey-Emir (Kalantar)" tayin edilerek serbest bırakılmıştır (1708).[350] Mir Üveys'in serbest bırakılması Safeviler için bir dönüm noktası olmuş ve bu andan itibaren yıkılışa doğru geri sayım başlamıştır.

---

[344] Douglas E. Streusand, **a.g.e.**, s. 171.

[345] İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 89-90.

[346] P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 307; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 90.

[347] Gülcan Sarıoğlu, **Yozefo Tiflisi'nin "Vâkı'ât-ı Mir Veys ve Şâh Hüseyin" Adlı Eserinin Tahlil ve Transkribi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2008, s. 7; Jonas Hanway, **a.g.e.**, c. 2, s. 102; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 85.

[348] Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 48.

[349] Afgan Mir Üveys, başkent İsfahan'da iken Şah'ın güvenini o derece kazanmıştı ki Hac vazifesi için izin bile almıştı. Bkz. Juda Tadeusz Krusinski, **a.g.e.**, s. 22.

[350] Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 49; D. M. Lang, **a.g.m.**, s. 531; Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 234.

1709 yılının başlarında Kandahar'a dönen Mir Üveys, Gılzay ve Beluç aşiretlerinin önemli kişileriyle konuşup Şii Safevî idaresi ile şehirde bulunan Gürcü idarecilere karşı Sünni bir ittifak oluşturmuştur.[351] Tabii bu mücadeleyi sadece din ekseninde görmek hatalı olacaktır. Zira Safevî başkentinde kaldığı süre zarfında devletin zayıflamış halini gören[352] Mir Üveys, elindeki gücün farkında olarak imkân dâhilinde İran'ın doğusu ve Afganistan coğrafyasında hâkimiyet kurmak istemiştir.

Mir Üveys, Nisan 1709'da isyan bayrağını açmıştır.[353] Ardından bir vesile ile şehir dışında bulunan Kandahar Valisi Gürcü Gorgin Han'ı gafil avlayarak maiyetiyle birlikte katletmiştir. Daha sonra da 3000 kişiyle şehri koruyan Safevî askerini kılıçtan geçirmiş ve Kandahar'ı ele geçirmiştir.[354] Bu haberin İsfahan'a ulaşması neticesinde bölgeye 12.000 Kızılbaş askeri ile maktûl Gorgin Han'ın yeğe-

---

351 Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 13-14.

352 Safevilerin içine düştüğü durumu, Şem'dânî-Zâde, Mir Üveys'in ağzından "*Zirâ ben onları gördüm ve akıllarını tecrübe ettim. Onların ricâl-i devleti ahmaktır ve tedbirde birbirlerine zıd ve her biri kendi intifâ'ı safâsı kaydında olup, esbâb-ı sefer ve nizâm-ı asker ve intizâm-ı memleket ve tesviye-i ra'iyete sarf-ı zihn edebilür kalmamıştır. Eğer üzerimize gelirler ise kuvvet kalb ile muhâvere ve muhâbere ederiz*" şeklinde anlatmaktaydı. Bkz. Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 50.

353 P. Avery, Mir Veys'in Gorgin Han'a başkaldırmasında Gürcü valinin Kandahar'da sorumsuzca hareket etmesi, aşırı alkol tüketmesi ve şehvet düşkünü olup ahalinin kızlarına sarkıntılık ederek Afgan aşiret reisinin bir kızını zorla alıkoymasını göstermektedir. Bkz. Peter Avery, "Nadir Shah and the Afsharid Legacy", **The Cambridge History of Iran**, Cambridge, 1991, c. 7, s. 12. Valinin bu hareketleri ve Sünni Müslüman bir coğrafyaya Gürcü asıllı bir yöneticinin gönderilmesi elbette bölgedeki tansiyonun yükselmesine neden olmuştur. Fakat Mir Veys ve Afganları asıl isyana hazırlayan olaylar, Safevi yönetimin baskıcı Şii politikaları ile Mir Veys'in başkent İsfahan'da iken Safevilerin düştüğü zâfiyeti idrak etmesi olmalıdır.

354 Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 495; P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 308-309; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 93; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 87.

ni İsfahan Darugası Keyhüsrev[355] gönderilmiştir (Kasım 1709). Bunun üzerine Mir Üveys, Safevi askerinin geçeceği yol üzerinde olan otları biçtirip Kandahar'ı tahkim (silah ve zahire ile) ettirmiştir. Safevîlerin Kandahar kuşatması, ordudaki açlık, hayvan yemi kıtlığı, hastalık (dizanteri) ve Gürcü-Kızılbaş çekişmesi gibi nedenlerle yarıda kalmıştır (26 Ekim 1711). Kuşatmanın başarısız olup ricat halindeki Safevî ordusunun da Mir Üveys tarafından takip edilerek dağıtılması haberi İsfahan'a ulaşınca Şah telaşlanmış ve Kurçi Başı Muhammed Han Şamlu'yu Gılzaylar üzerine göndermiştir. Fakat Muhammed Han'ın Herat'ta hastalanıp ölmesi sebebiyle Safevî ordusu dağılmıştır. Şah'ın bu sırada tekrar bir ordu toparlayacak durumu da yoktu. Bunu fırsat bilen Mir Üveys, Kandahar havalinde bağımsızlık ilan etmiştir.[356]

Bir süre sonra Safevî Devleti'nin Gılzay tehdidi karşısında etkin bir önlem alamamasını gören diğer bir Afgan kabilesi olan Abdaliler (Dürraniler) de isyan ederek bölgedeki Safevi idarecisi Abbas Kulu Han Şamlu'yu bertaraf edip Herat ve havalisinde müstakil bir idare teşkil etmişlerdir. Hatta 1716 yılında Safevî Devleti'nin Ustacalu Cafer Han'dan sonra bölgeye gönderdiği Mîr-i Şikâr Başı[357] Feth Ali Han Türkmen, 6000 kişilik bir kuvvete sahip Abdali reisi Abdullah Han ve oğlu Esadullah Han'a mağlup olunca bir ara Abdali kuvvetleri Meşhed'i bile yağmaladılar fakat buralarda tutunamayarak Herat'a geri çekildiler.[358] Bu müddet zarfında Sistan ve Kirman taraflarında bile talanlarda bulunmuşlar ve üzerlerine gönderilen Fars Beylerbeyi Lutf Ali Han'ı da mağlup etmişlerdir. Neticede Şah, Ho-

---

[355] Bu kişi, Şem'dânî-Zâde'de "*Mir Üveys'in katl ettiği Gürcü Yorgi Bey'in karındaşı Hüsrev*" şeklinde geçmektedir. Bkz. Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 50.

[356] Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 91-92.

[357] Büyük emirlerden olup Şah'ın av işlerinden sorumlu idi. Bkz.Zülfiye Veliyeva, **a.g.t.**, s. 203.

[358] Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 97-98.

rasan bölgesinin güvenliği ve ayrıca stratejik olarak büyük önem arz eden Herat ve Kandahar şehirlerini Afganlara kaptırmış oluyordu.[359]

1718 yılında İsfahan Darugası Safi Kulu Han önderliğinde içinde topçu birliklerinin de bulunduğu 30.000 kişilik bir Safevî ordusu, Horasan coğrafyasından Özbek, Türkmen (Teke ve Yomut) ve Afgan kabilelerini sürmek için gönderildiyse de 27.000 kişilik birleşik Özbek-Afgan birlikleri karşısında başarılı olamamıştır. Bu muharebeler sırasında Safevi tarafına hizmet eden Çemişgezek Kürtleri ile Kaçar oymakları, yeterince mücadele etmedikleri ve gayret göstermedikleri sebebiyle Safi Kulu Han tarafından cezalandırılmışlardır.[360]

Şah Hüseyin'in saltanatının son zamanlarında devletin içine düştüğü durum çok vahim idi. Zira Özbekler Horasan ve Beluç kabileleri de bir süredir açlık ve kıtlıkla boğuşan Kirman şehri ile Bender Abbas taraflarını yağmalamaya başlamışlardı. Hatta Mir Üveys'in Nisan 1715'teki ölümüne müteakip bazı mücadelelerden sonra 1716'ta 18 yaşında iken Gılzayların reisi olan -Mir Üveys'in oğlu- Mir Mahmud[361], Meşhed şehrini Safevî hâkimiyetinden çıkararak Batı Horasan'da şahlığını ilan etmişti. Ülkenin doğusunda bu gelişmeler yaşanırken Şah Hüseyin, başkentinin düşman eline geçmesini önlemek ve kuzey bölgelerinden asker temin etmek maksadıyla payitahtını 1717/1718 yılı kışında İsfahan'dan Kazvin'e taşımayı bile göze almıştır. Tabii bu sırada Safevî ümerası arasında çekişmeler de devam etmekteydi.[362]

Doğuda Afgan kabilelerinin isyanları devam ederken kuzey batıda Dağıstan ve Şirvan havalisindeki Sün-

---

[359] Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 15-16; Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 496.

[360] P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 311; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 98.

[361] Bkz. Juda Tadeusz Krusinski, **a.g.e.**, s. 30.

[362] Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 16-17.

ni halk da isyan etti. Buna sebep olarak Safevî Şahlarının her sene hediye (bağış) olarak kendilerine gönderdiği bir miktar parayı Şah Hüseyin'in kesmesini göstermişlerdi.[363] Gerçekte bu isyanın sebepleri arasında Şah'ın uyguladığı müfrit Şii politika ile devletin içine düştüğü sıkıntılı durumu söylememiz yerinde olacaktır.

Hacı Davud Han komutasındaki 15.000 kişilik birleşik Dağıstan kuvvetleri, 1721 yılında Safevî kumandanı Hüseyin Han'ı öldürerek Şirvan Eyaleti'nin merkezi Şamahı şehrini ele geçirmiş ve şehirde bulunan Şii halkın bir kısmını katletmişlerdir. Ayrıca bu sırada şehirde bulunan Rus tüccarlarının bazıları öldürülerek mallarına el konulmuştur. Dağıstan hanlıklarına ait bu kuvvet, daha sonra Osmanlı Devleti'nden resmen yardım ve korunma istedi.[364] Bunun üzerine Davud Han'a Şirvan Hanı olarak Ocak 1723 tarihli bir berat ile nâme-i hümâyun yollanmış ve Davud Han'ın Şirvan Hanı olarak Osmanlı himayesinde bulunduğu Rus çariçesine bildirilmiştir.[365]

Osmanlı Devleti, Safevî Devleti'nde meydana gelen iç hadiseleri yerinde öğrenmek ve bazı ticari meselelerin müzakere edilmesi amacıyla şâir Ahmed Dürrî Efendi'yi Şıkk-ı sânî defterdarlığı payesi ile İran'a yollamıştır.[366] Ağustos 1720 yılında Şah Hüseyin'e yazılmış bir nâme ile yola çıkan Ahmed Dürrî Efendi, 31 Ekim 1721'de Safevî sınırına varmıştır. Şah Hüseyin bu sırada Tahran'da bulunduğundan Osmanlı sefaret heyeti de Tahran tarafına yönelmiştir. Şah Hüseyin, "Tahran nâm kasabada oturduğu

---

[363] Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 17; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 97.

[364] Enver Ziya Karal, "Ahmed III", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, c. 1, s. 167.

[365] Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 17; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 176-177; Münir Aktepe, **a.g.e.**, s. 16-17.

[366] Münir Aktepe, **1720-1724 Osmanlı-İran** Münâsebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetihnâmesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, s. 3; Faik Reşit Unat, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, TTK, Ankara, 1992, s. 59-60.

bağçe sarayın hânesinde yemîn ü yesârında [sağında ve solunda] üç bin kadar surhserân-ı mükemmel silâh [silahlı Kızılbaşlar]" olduğu halde Osmanlı sefaret heyetini içtenlikle kabul etmiş ve Osmanlı elçisi Ahmed Dürrî Efendi ile Türkçe ve Farsça sohbet etmiştir.[367]

Şah ve Safevî devlet erkânı, ülkelerinin bu zor durumunda Osmanlı Devleti'nin fırsattan istifade bazı toprakları geri isteyeceği korkusundaydı.[368] Fakat Ahmed Dürrî Efendi'nin bu tarz bir görevle ülkelerine gelmediği anlaşılınca Safevî devlet ricali rahatlamıştır. Neticede ikili görüşmelerden sonra kendisine verilen görevi tamamlayan Ahmed Dürrî Efendi, Nisan ayında geri dönüş yolculuğuna başlamış ve 5 Aralık 1721 tarihinde İstanbul'a geri dönmüştür. Ardından da hazırladığı raporu III. Ahmed ile Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya sunmuştur.[369]

Ahmed Dürrî Efendi'nin İstanbul'a dönüşünün ardından aradki dostluk bağlarını kuvvetlendirmek ve Osmanlı Devleti'nin takip edeceği politikayı öğrenmek amacıyla mukabil Safevî elçisi Murtaza Kulu Han, 24 Aralık 1721'de Üsküdar'a ulaşmıştır. 7 Ocak 1722'de Sadrazam ile görüşen Safevî elçisi, 4 Şubat tarihinde de Padişah III. Ahmed tarafından kabul edilmiştir. Fakat bir müddet sonra Nisan ayında Safevî ülkesinin iç ahvali hakkında Bağdat Muhâfızı Hasan Paşa ve Erzurum Vâlisi İbrahim Paşa'nın raporları[370] gelince elçi ile daha fazla mülakat yapılmasına

---

[367] Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, **a.g.e.**, c. 2, s. 1256-1259.

[368] İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 108.

[369] Ayhan Ürkündağ, **Ahmed Dürrî Efendi'nin İran Sefaretnamesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 40-56; Münir Aktepe, **a.g.e.**, s. 9.

[370] Sınır eyaletlerinden "Şâh-ı Memâlik-i İran" olan Şâh Hüseyin'in Sünniler üzerinde uyguladığı sert politikalar nedeniyle Afgan kabilelerinin isyan edip Mahmud Han liderliğinde Kandahar'dan İsfahan'a yürüdüğü ve Şah'ı mağlup ederek İsfahan'ın Ermenilerce meskûn bölgesini işgal ettiği yönünde raporlar gelince *"hâlâ memâlik-i Acem'de ihtilâl olup Devlet-i Aliyye'ye bu esnâda münâsib olan ne gûne hareket etmektir?"* deni-

gerek duyulmamış ve 12 Nisan 1722'de ülkesine geri gönderilmiştir.[371]

Afgan istilasına dönecek olursak; Gılzayların reisi Mir Mahmud, bir süredir İsfahan'ı ele geçirip tâc ve taht sahibi olmayı kafasına koymuştu. Ayrıca Safevi başkenti İsfahan ele geçirilirse iktidarını güçlendirecek ve bunu sürdürecek bol miktarda ganimete de sahip olacağının farkındaydı. Tüm bunlara ilave olarak; Babür hükümdarı Evrengzîb de 1717'de vefat etmiş ve Babür sarayında taht için mücadele başlamıştı. Neticede iki tarafta da güçlü ve düzenli bir ordu çıkarabilecek bir siyasi güç kalmamıştı. Böylece siyasi konjoktürün kendisine tanıdığı bu uygun anda hedeflerine ulaşabileceğini anlamış ve 1719 yılında 11.000 askerle Batı İran'a girerek Kirman şehri üzerine yürümüştür.[372]

Şah, Afganların Safevi topraklarında işgale başladığını haber alınca Eşik Ağası Başı[373] Rıza Kulu Han Şamlu'yu Fars bölgesine asker toplayıp Afganlara karşı müdafada bulunması için görevlendirmiştir. Ayrıca Şah'ın da bulunacağı Safevi ordusunun harekete geçmesi ve Vezir Feth Ali Han Dağıstânî'nin yeğeni olan Fars Hâkimi Lutf Ali Han'ın da ana orduya katılması planlanmış fakat Molla Başı Muhammed Hüseyin ve Hekim Başı Rahim Han'ın muhalefeti dolayısıyla etkili bir önlem alınamamıştır.[374]

Tüm bu gelişmeler yaşanırken, Kirman Hâkimi Hüseyin Han ise elindeki kuvvetlerle savaşı göze alamayarak

---

lerek meşveret edilmiş ve neticede "şimdilik Bağdat *ve Erzurum taraflarında esbâb-ı harb gereği gibi tedârükü görülüp levâzım müheyyâ ve asker âmâde [hazır] dursun*" şeklinde karar verilmiştir. Tabii bu husus Bağdat ve Erzurum valilerine bir emirle bildirilmiştir. Bkz. Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, **a.g.e.**, c. 2, s. 1287-1288.

[371] İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 123; Münir Aktepe, **a.g.e.**, s. 12-13.

[372] Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 111; Roger Savory, **a.g.e.**, s. 246.

[373] Safevi saray ricalinde "*saray görevlilerinin başı (baş teşrifat memuru)*" anlamındadır. Bkz. Zülfiye Veliyeva, **a.g.t.**, s. 200.

[374] Roger Savory, **a.g.e.**, s. 247.

şehri Afganlılara teslim etmiştir (4 Kasım 1719). Şehirde bulunan Zerdüştler, Şii mollaların elinden bir hayli çektikleri için Afganları hürmetle karşılamışlardır. Fetihten sonra şehirde yaklaşık dokuz ay kalan Mir Mahmud, haber aldığı bir isyan hareketi üzerine tekrar Kandahar'a dönmüştür. Afgan kuvvetlerinin Kandahar'a çekilmelerinden kısa bir süre sonra da Safeviler şehri tekrar ele geçirmiş ve Rüstem Muhammed Sad'lu[375], Kirman Hâkimi olarak atanmıştır.[376]

Mir Mahmud, iki yıl sonra Safevi Devleti'nin içinde bulunduğu zayıflığı tam manası ile idrak ettiğinden Beluç ve Hazara[377] kabilelerinin de desteğini almış ve 22 Ekim 1721'de tekrar 20.000 civarında askerle Kirman şehrine saldırıya geçmiştir. Kuşatma devam ederken şehrin cesur ve kararlı valisi Rüstem Muhammed Han vefat etmiş ve onun yerine geçen idareci, büyük miktarda para[378] ve İsfahan ele

---

375 Sa'dlu oymağı, Kara Koyunlu ulusunun en büyük boylarından biri olup yurtları Nahcivan ve Erivan'ın güneyi idi. Kara Koyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra Ak Koyunluların hizmetine giren Sa'dlular, daha sonraları Safevilerin oymakları arasına dâhil olmuşlardır.Bkz. Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 106.

376 İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 95-96; Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 238-239; Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 498; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 111-113.

377 Bugün Afganistan Devleti sınırları içinde olan Hezâre yada Hazara diye anılan Pencâb'ın kuzeyinde bir bölgede yaşayan halklardır. İçlerinde Afgan, Hindu ve Türk kökenli kabileler yaşamaktadırlar. Burada yaşayan Türklerin, Timur zamanında yerleştirilmiş oldukları, Karluk soyundan geldikleri veya Eftalit denilen Ak Hunların torunları oldukları iddia edilmektedir. Bkz. M. Longworth Dames, "Hezâre (Hazâra)", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, c. 5/1, s. 448-449. Önemli bir kısmı hayvancılıkla geçinen, büyük çoğunluğu Şii [Caferî] olan ve Farsça [Dari lehçesi] konuşmakla birlikte dillerinde Çağatay Türkçesinden kelimeler de barındıran Hazaralarla ilgili akademik bir çalışma için bkz. Ali Çelik, "Afganistan'da Yaşayan Hazara Türkleri ile Doğu Karadeniz Bölgesindeki Çepni Türkleri Arasında Yaşayan Halk İnanmaları Üzerine Bir Mukayese Denemesi", **Milli Folklor**, Yıl: 13, S. 50, s. 9-21.

378 Flaman Katolik rahip Alexander of Malabar, yazdığı raporlarında 10.000 tuman karşılığında Afganların kuşatmayı kaldırmaya ikna olduklarını belirtmektedir. Bkz. H. Dunlop, "The Story of the Sack of Isfahan by The Afghans in 1722 by Friar Alexander of Malabar", **Journal of**

geçirilirse Kirman'ı savaşsız teslim etmeyi taahhüt edince teçhizatsız olduğu için kuşatmadan bir türlü sonuç alamayan Mir Mahmud, Yezd yoluyla İsfahan'a doğru hareket etmiştir (Ocak-Şubat 1722).[379]

Afganların yaklaştığı haberi Safevi başkenti İsfahan'da korku ve telaşa sebebiyet vermiştir. Öncelikle, 1720'lerdeki Rusların Kafkas harekâtında Safevi ordusunun ve ülkenin genel durumu hakkında bilgi sızdıran Yeni Culfa Ermenilerinin silahları, muhtemelen onlara güvenmeyen Sultan Hüseyin'in emriyle toplatılmıştır.[380] Ardından Şah, ümera ve ulemayı (Vezir-i A'zam/İtimadü'd devle Muhammed Kulu Han, Hüseyin Han Zengene, Kullar Ağası Gürcü Rüstem Han, Arabistan Valisi Abdullah Han, Kurçi Başı Şeyh Ali Han, Luristan Valisi Bahtiyârilerden Ali Merdân Han vs.) toplayarak savaş kararı aldı. Afgan ordusu, kayıplarına rağmen takriben 20.000 kişi[381] olup küçük çapta da olsa topçu birliği ile destekli idi. Safevî ordusu ise 42.000 (30.000 yaya ve 12.000 atlı) kişi olup Topçibaşı Ahmed Han komutasında yer alan 24 adet de topa sahipti. Topçu birliğine Philippe Colombe isimli yabancı [Fransız] bir uzman da eşlik ediyordu.[382]

---

the Royal Central Asian Society, 1936, Vol. 23, s. 646.

379 P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 314; Jonas Hanway, **a.g.e.**, c. 2, s. 147-150; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 172-173; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 96; Münir Aktepe, **a.g.e.**, s. 10; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 130-131. R. Matthee, Afganların Kirman taarruzu neticesinde bir hayli tahribat yapıldığı ve Şubat 1722'de Yezd yoluyla İsfahan taraflarına yöneldiklerinde sadece 3000 kişi sağ kalıp şehrin de harabeye döndüğünü belirtmektedir. Bkz. Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 240.

380 M. R. Arunova-K. Z. Eşrefyan, **Nadir Şah-ı Avşar**, Çeviri: Nergize Turaeva, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 45.

381 R. Matthee, Afgan birliklerinin toplam 12.000 kişi olup bunun da üç bininin ağır silahlarla mücehhez olduğunu belirtmektedir. Bkz. Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 240.

382 P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 314-315; Rudi Matthee, **a.g.e.**, s. 240; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 135. Polonyalı seyyah Krusinski, İtimadü'd devle komutasında Gülnâbâd denilen karyede toplanan askerin sayısının 40-50 bin civarında olduğunu söylemektedir. Bkz. Juda Tadeusz Krusinski,

İki ordu İsfahan'a yaklaşık 16 km mesafede bulunan Gülnâbâd denilen mevkide 8 Mart 1722'de karşılaşmıştır. İki ordunun yerleşme düzeni şu şekildeydi: Hassa alayı kumandanı (Kullar Ağası) Rüstem Mirza, Afgan Mahmud'a karşı sağ tarafta ve İtimadü'd devle ile Kurçibaşı ise Mahmud'un başkomutanı Emanullah Han'a karşı sol tarafta. Savaş, Safevîlerin saldırısı ile başladı. Emanullah Han, develere yüklettiği mihverli topları [zenbûrek] ile İtimadü'd devle ve Kurçibaşı'nın taarruzunu püskürttü ve Safevîlere ağır zayiat verdirdi. Kullar Ağası Rüstem Han ise Mir Mahmud'u yaptığı üç taarruz ile zor duruma düşürmüştü. Fakat tam bu sırada, üzerine saldıran Safevî kuvvetlerini geri püskürten ve onlara ağır zayiat verdiren Emanullah Han yardıma geldi. Mir Mahmud ve Emanullah Han, Rüstem Han ve askerlerini çevirdi. Ardından yaralanan Han'ı kaçmasına fırsat vermeden katlettiler. Neticede Safevî ordusu tam bir hezimete uğramıştı.[383] Safevîlere ait tüm toplar ve ağırlıklar (25 adet bal yemez[384] cinsi top, 25.000 tümen nukûd akçe vs.) Afganların eline geçti.[385] 18. asır müverrihi Muhammed Kâzım, -abartılı görünmekle birlik-

---

a.g.e., s. 51. Gülcan Sarıoğlu, çalışmasında kullandığı el yazması esere dayanarak Afganlıların İsfahan kuşatması sırasında Safevî askerinin 52.000 ve Afgan kuvvetlerinin ise 14.000 kişi olduğunu belirtmektedir. Bkz. Gülcan Sarıoğlu, **a.g.e.**, s. 10-11. İlker Külbilge ise Afganlılar İsfahan yakınlarına geldiğinde Şah Hüseyin'in aceleyle ancak 18.000 asker toplayabildiğini söylemektedir. Bkz. İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 114, 137; Gilânentz'in kronolojisinde ise Şah Hüseyin'in emriyle 30.000 kişi (12.000'i tüfenkçi) ve 24 top hazırlandığı bildirilmektedir. Bkz. Hrand D. Andreasyan, **Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1974, s. 4.

383 Hrand D. Andreasyan, **a.g.e.**, s. 5-6; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 114. Krusinski, savaş sırasında Safevilerin Topçu Başısı olan zâtın helâk olduğunu ve böylece Kızılbaş topçusunun da işlevini tam olarak icra edemediğini söylemektedir. Bkz. Juda Tadeusz Krusinski, **a.g.e.**, s. 53.

384 Klasik çağlarda kale muhasaralarında kullanılan uzun menzilli batarya topu.

385 Juda Tadeusz Krusinski, **a.g.e.**, s. 54.

te- 10-12 bin Safevî askerinin katledildiğini yazmaktadır.[386] Mir Mahmud, İsfahan yakınlarında kazandığı bu zaferden sonra şehri muhasara altına aldı.

Ekim ayına gelindiğinde Şah Hüseyin, tüm ümitleri sönmüz ve tam anlamı ile çaresiz kalmıştı. Bir ara şehri görmek için meydana çıktığında başkentin ve halkın düştüğü harap hali görerek yüreği sızlamış ve yanındakilere şunları söylemişti: "Kaza-yı ezel, nâşayeste [uygun olmayan] fiilimiz içün taht-ı İranî bize layık görmeyüb ahere [başkasına] virdi. Sizi ve bizi takdir-i Hoda [Allah'ın takdiri] gayre [başkasına] bende [kul] kıldı. Çün irâdet-i 'aliyye buna taalluk etti. Şah-ı cedide [yeni Şah'a] varub cümlemiz ser fürû [baş eğme] ve âna [ona] kul olmakdan başka çare kalmadı. Elveda ey tah-ı Şâhî, elveda ey mülk-i İran, elveda ey şehr-i İsfahan. "[387]

Osmanlı müverrihi Şem'dânî-Zâde, Şah'ın bu durumu şöyle tasvir etmektedir: "Vaktâki Şah'ın dahi zerre kadar ta'amı [yiyeceği] kalmıyacak, Şâh gafletden bidâr olup [uyanıp], etbâ'ı ile vedalaştı ve sokağa piyade [yaya] çıkıp lâşeleri [leş] gördü ve sağ kalanlara, ey muhabbetim ile mihnete [eziyet] giriftâr olanlar, binâ'-i devletimizi elimiz ile virân ettik; nâil olduğumuz nimetin şükrünü ve sâdık kullarımızın kadrini bilmedik, saz ve söze ve ricâlimizin şikâk [anlaşmazlık] ve nifâkına bakup bu hale geldik; düşmanlar ayağı altında kaldık ve su'-i tedbir [kötü tedbir] sebebine malımız ve saltanatımız yâdlar [yabancılar] eline girdi. Nâ-şâyeste [uygun olmayan, yakışıksız] fiilimiz [işlerimiz] içün tâc ve tahtımızı Bâri [Yaratan] ta'alâ bize lâyık görmedi deyü şehri gezüp, sokaklara el-veda ve'l firâk [ayrılma] deyü çağırdı".[388]

---

[386] Muhammed Kâzım Mervî, **'Âlem-ârâ-yi Nâdirî**, Yayına Hazırlayan: M. Emin Riyâhî, Neşr-i 'İlm, Tahran, 1369, c. 1, s. 27.

[387] Juda Tadeusz Krusinski, **a.g.e.**, s. 70.

[388] Bkz. Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 56.

Afganların İsfahan kuşatması devam edeken Mahmud, iki defa temsilci gönderip Şah'ın bir kızının gönderilmesi, harp tazminatı ödenmesi ile Kandahar, Sistan, Kirman ve Horasan'da hâkimiyetinin tanınması karşılığında sulh talebinde bulunmuş ve kuşatmayı kaldırmayı taahhüt etmişti. Fakat bu teklifi Safevi devlet ricali tarafından uygun bulunmamıştır. Bunlara ek olarak, Şah'ın İsfahan'ı terketmesi gündeme gelmiş ama bu öneri de ümera tarafından hanedanlığın sükûtuna sebebiyet vereceği düşüncesiyle reddedilmiştir.[389]

Neticede yardım yolları kesilen, açlık[390] ve hastalık (veba) tehlikesi karşısında dayanamayacak duruma gelen 53 yaşındaki Şah Hüseyin, 6/7 aylık bir kuşatmadan sonra 23 Ekim 1722'de teslime mecbur oldu[391] ve mücevherlerle süslü Safevî tac ve sorgucunu –tâc-ı Şâhî ve taht –ı İranî- kendi eliyle Gılzayların lideri 24 yaşındaki Mir Mahmud'a teslim etti (23 Ekim 1722).[392] Şah Hüseyin, bu sırada Afgan Mahmud'a Âl-i İmrân Suresinden bir ayet[393] okuduktan

---

389 Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 144-164.

390 Şem'dânî-Zâde, İsfahan'da çekilen açlığı "*at ve katır ve kedi ve kelb [köpek] ve köhne pabuçları ekl ettiler [yediler]*" şeklinde anlatmaktadır. Bkz. Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 55. Katolik rahip Alexander of Malabar ise at, eşek, kedi, köpek, sıçan ve fare etinin yüksek fiyatlarla satıldığını; ayrıca deve derisi, ağaç kabuğu, bitki kökleri ile yaprak vs. bile yendiğini belirtmektedir. Bkz. H. Dunlop, **a.g.m.**, s. 648-649.

391 Lockhart, Avrupalı şirket temsilcilerinin raporları ve kroniklere dayalı olarak yazdığı eserinde Şah'ın Afgan Mahmud'un gönderdiği bir atla görüşmeye gittiğini zira açlık sebebiyle Şah'ın saray atlarının bile kesilerek yendiğini ve bu yüzden saray ahırında at kalmadığını belirtmektredir. Bkz. Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 171. Katolik Rahip Alexander of Malabar da Şah'ın 21 Ekim'de gece saat 11.00'de ağlamaklı bir halde yanında kalan 24 kişilik maiyetiyle birlikte Afgan lider Mahmud'a teslim olmak için yola çıktığını yazmaktadır. Bkz. H. Dunlop, **a.g.m.**, s. 649.

392 Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Yayına Hazırlayan: M. Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul, 2010, c. 7, s. 2038; Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 18-21; P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 319; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 175; Gülcan Sarıoğlu, **a.g.e.**, s. 13; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 116.

393 "*[Habibim] de ki: Ey mülkün sahibi Allah! Sen mülkü kime dilersen ona*

sonra Türkçe olarak "Oğlum, günahlarımdan dolayı Allah, beni hükümdarlığımın devamına layık görmemiş ve hükümdarlığı sana vermiştir [Tâc ü taht-ı İran'ı takdîr-i ezel benden alıp sana layık gördü].[394] İşte hükümdarlık alâmetini senin başına koyuyorum. Hâkimiyetin uzun olsun" demişti. Daha sonra 25 Ekim'de İsfahan'a giren Mir ya da -artık tâc ve taht sahibi- Şah Mahmud, Safevîlere ait hazineye el koyduğu gibi devrik hükümdarın kızlarından biriyle de evlenmiştir. Böylece yarım asırdan fazla bir süredir can çekişen devlete sadece yaklaşık 20.000 kişilik bir Afgan ordusu son darbeyi vurmuş oluyordu.[395]

28 yıl saltanat süren Şah Hüseyin, İsfahan'da Çehar Bağ Medresesi ile Ferahâbad İmâreti'ni yaptırmış ve şahların ikamet ettiği Çehel Sütûn Sarayı'nı da yeniletmiştir. Şah'ın saltanatı boyunca beş veziri olmuştur. Bunlar sırasıyla Şah Kulu Han Zengene, Mahmud Han Şamlu, Mirza Tahir, Feth Ali Han Dağıstânî ve son olarak Afganların İsfahan kuşatmasında katledilen Muhammed Kulu Han idi.[396]

Neticede, müfrit derecede Şii olan Şah Hüseyin zamanında, Safevî Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklığı değerlendiren ve Şah'ın din adamları vasıtasıyla güttüğü Şii siyasetini bahane eden Afganlar, 1709 yılında istilaya başlayıp 13 yıl içinde Kandahar, Herat, Meşhed, Kirman ve sonunda 1722'de Safevî başkenti İsfahan'ı ele geçirmişlerdir. Doğuda bunlar yaşanırken kuzey batıda Rus tehdidi ve Batı İran'da ise Osmanlı baskısı artmıştı. Kısacası Safevî Devleti acziyet içinde tam bir çözülme periyoduna girmişti.

---

verirsin, mülkü kimden dilersen ondan alırsın (Âl-i İmrân Suresi 26. Ayet)". Bkz. H. Basri Çantay, **Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm**, Yayına Haz. Yekta Saraç, Bilimevi Basım Yayın, İstanbul, 2009, c. 1, s. 120.

[394] Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 56.

[395] Hrand D. Andreasyan, **a.g.e.**, s. 14, 17; Jonas Hanway, **a.g.e.**, c. 2, s. 179-180; Roger Savory, **a.g.e.**, s. 249.

[396] Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 505.

k) Şah II. Tahmasb (1722-1732)

1704 tarihinde Şah Hüseyin'in yaşça üçüncü oğlu olarak doğan Tahmasb Mirza, Afganların İsfahan kuşatması sırasında 13 Mayıs 1722'de veliahd tâyin edilmişti.[397] Bu olaydan yaklaşık bir ay sonra Safevî başkenti İsfahan'ın Afgan muhasarası altında olduğu 12 Haziran 1722 gecesi, Şah'ın ve ümeranın "Şehzâde-i merkûm birûn-i İsfahan'da bulunsa elbette halk işidüb görüb yanına cem' olurlar ve asker kesîr olup zâd ve zahire tedârük idüb İsfahan'a göndermeye gayret ider"[398] düşüncesi gereği 600-800 kişilik maiyetiyle birlikte gizlice kuşatma hatlarından sıyrılarak -gecenin karanlığında- Kâşan-Kum istikametiyle Kazvin taraflarına gönderilmiştir.[399]

H. Koç'un Osmanlı arşiv belgerine dayanarak verdiği bilgiye göre Osmanlı Devleti, 1722 yılı Mayıs ayında Safevi başkenti İsfahan'ın düşme ve Afganların ileri harekâtına devam etme ihtimaline karşı Basra, Bağdat, Musul, Şehrizor, Van, Erzurum, Kars ve Çıldır valilerine hükümler göndererek sınır vilâyetlerinin (Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis) Devlet-i Âliyye tarafından derhal işgal edilmesini istemiştir.[400]

Maiyetiyle Kazvin'e kaçmış olan Tahmasb Mirza, kısa bir süre sonra "II. Tahmasb" unvanıyla –Esterâbâd Hâkimi Feth Ali Han'ın himâyesinde- Safevî tahtına geçmiştir (Ekim-Kasım 1722).[401] Ardından şahlığını elçisi Mur-

---

[397] Bekir Kütükoğlu, "Şah II. Tahmasb", **Vekayi'nüvis (Makaleler)**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1994, s. 319.

[398] Juda Tadeusz Krusinski, **a.g.e.**, s. 62.

[399] Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 21; P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 318; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 173; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 115; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 160. J. Hanway, Şehzade'nin 21 Haziran'da 300 kişilik seçilmiş bir kuvvetle şehri terkettiğini yazmaktadır. Bkz. Jonas Hanway, **a.g.e.**, c. 2, s. 173.

[400] Hasan Koç, **a.g.t.**, s. 158.

[401] İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 117; Hrand D. Andreasyan, **a.g.e.**, s. 19 n. 82, 53 n. 2; M. R. Arunova-K. Z. Eşrefyan, **a.g.e.**, s. 46.

taza Kulu Han vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne bildirmek istemişse de Osmanlı hükümeti, henüz Şah Hüseyin'in akıbeti hakkında doğru bir malûmata sahip olmadığından dolayı elçinin Erzurum'da alıkonarak ihtiyacının hazine tarafından temin edilmesini istemiştir.[402]

II. Tahmasb'ın tahta oturduğu sırada İran'da üç ayrı yerde üç ayrı hükümdar vardı. İsfahan'da Afgan Mir Mahmud, Sistan'da Melik Mahmud ve Kazvin'de II. Tahmasb. İran'ın umumi vaziyetine baktığımızda ise doğu İran tamamen Afgan istilasına uğramış, kuzey batıda Ruslar birçok yeri işgal etmiş ve bazı bölgelerde de mahallî isyanlar çıkmıştı. Durum böyle olunca yeni Şah'ın temel amacı, öncelikle kendi şahlığını Rusya ve Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek ve akabinde de Afganları İran'dan çıkarmak olacaktır.[403]

İsfahan'da hâkimiyet kuran Mir Mahmud, önemli görevlere Afgan komutanları atadı ve ardından kuşatma esnasında tahrip olan İsfahan'ı imar ettirdi. Avrupalı sefâret heyetleriyle görüşüp ayrıcalıkları yeniledi ve bazı isyankâr emirleri cezalandırdı. Tabii bu sırada Safevî baş-

---

[402] İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 175; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 141; Münir Aktepe, Şah II. Tahmasb'ın Osmanlı Devleti nezdine Berhordar Han ve Murtaza Kulu Han adlı iki elçi yolladığını, bunların ilkinin Erzurum'da hapsedildiği ve ikincisinin ise acele olarak geri gönderildiğini (Ekim 1723) söylemektedir. Bkz. Münir Aktepe, **a.g.e.**, s. 21. Bu bilgiyi, Osmanlı kronikleri de doğrulamaktadır. Zira kroniklere göre; Şehzâde Tahmasb'ın elçisi Berhordar Han, başkente gelmesinde bir *fâide* görülmeyerek H. Muharrem 1136 (Ekim 1723)'da Erzurum'da tevkîf edilmiştir. Şehzâde'nin İ'timadü'd devlesi olan Abdülkerim Han'ın gönderdiği Murtaza Kulu Bey'e ise Safevi ülkesinin her taraftan (Afgan Mahmud Han, Herat Hâkimi Mir Kasım ve Moskov Çarı) sarılıp *fitne ü fesad içine düştüğü* ve bu sebeple sınır güvenliğinin kalmadığı beyan edilerek serasker tayin edildiği ve *Revan, Tebriz ve sair bilâd-ı Azerbaycan'ın* alınması emredildiği söylenerek *geldiği semte ircâ' olunmuştur*. Bkz. Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, **a.g.e.**, c. 3, s. 1336-1337.

[403] Sıtkı Uluerler, "Safevi Devleti'nin Yıkılışa Gidiş Sürecinde Osmanlı'nın Tutumu ve Rusya İle İttifak Kurmasının Anlamı (1722-1724)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 210, Haziran 2014, s. 101.

kentinin istilaya uğramasından doğan otorite boşluğundan faydalanan Ruslar Derbent, Reşt ile Bakü ve Osmanlılar da Şamahı şehrini ellerine geçirmişlerdi.[404]

Mir Mahmud, bir süre sonra Kazvin'de Safevî şahlığını devam ettiren II. Tahmasb'ın üzerine güvendiği komutanlarından Emanullah Han liderliğinde 4000 kişilik bir kuvvet sevketmiştir.[405] Şah II. Tahmasb'ın mukavemet gösteremeyip Tebriz'e çekilmesi üzerine Kum, Kâşan ve Kazvin şehirleri de Afganlara teslim oldu. Fakat bu sırada Sistan Hâkimi Melik Mahmud'un Kandahar'a saldırıda bulunduğu haberi ulaşınca İsfahan'da hâkimiyet tesis eden Gılzay reisi Mir Mahmud tekrar Kandahar taraflarına geri dönmek mecburiyerinde kalmıştır.[406]

Afgan istilası ile eğreti olarak tahtında oturabilen ve Afganlarla doğrudan doğruya mücadele edebilecek gücü kendinde görmeyen II. Tahmasb, Kaçarların hâkim pozisyonda olduğu Mâzenderân eyaletindeki ikâmeti sırasında gün geçtikçe baskıları artan ve Afganlara karşı da yardım edebileceklerini umduğu Ruslara İsmail Bey adında bir elçi göndererek Derbend ve Bakü'nün işgalini tanımış ayrıca verecekleri desteğe karşılık Gilân, Mâzenderân ve Esterâbâd gibi Hazar kıyısı eyaletlerini devretmeyi bile tahhüt etmiştir (Ekim 1723).[407] Fakat Çar I. Petro, Şah'a Afgan

---

404 P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 323; Yılmaz Karadeniz, İran**'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)**, Bakış Yayınları, İstanbul, 2006, s. 49.

405 İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 137.

406 P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 321-322.

407 İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 191; Bekir Kütükoğlu, **a.g.m.**, s. 320. İlker Külbilge, böyle bir antlaşmanın Şah'ın elçisi İsmail Bey tarafından St. Petersburg'da imzalandığını fakat Şah II. Tahmasb'ın antlaşma metnini getiren Rus temsilciyi kovup metne devlet başkanı sıfatıyla imza koymadığı için yürürlüğe girmediğini belirtmektedir. Bkz. İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 153-154. P. Avery de İsmail Bey'in Şah'ın huzuruna çıkmak üzere geri döndüğünde cezalandırılacağını anlayarak kaçtığını söylemektedir. Bkz. Peter Avery, **a.g.e.**, s. 20-21.

istilası için herhangi bir yardımda bulunmadığı gibi Gilân haricinde hiçbir noktaya da Rus askeri sevketmedi.[408]

Ocak 1723'te Afganların zâlim idaresinden bıkan halkın başlattığı isyan büyüyünce Kazvin şehrine hâkim olan Afgan komutan Emanullah Han, maiyetiyle birlikte şehirden ayrıldı ve İsfahan'a geri döndü.[409] Mir Mahmud, Kazvin olaylarının ve Afgan birliklerinin yenilgisinin duyulması nedeniyle aynı olayların İsfahan'da da çıkmasından endişe ediyordu. Zira rüyasında bile zor göreceği bir şekilde Safevî Hanedanlığı'nın payitahtı İsfahan'da Şahların sarayında hüküm sürmeye başlamıştı. Bu, bir kabile reisinin çok zor ulaşacağı bir durum idi. Tabii olarak, merkezleri olan Afganistan coğrafyasından bir hayli uzakta olan ve ordusunda azalmalar başlayan Mir Mahmud, Şahlık rüyasının sona ermesini ve İsfahan gibi merkezi ve önemli bir şehri bırakıp gitmek istemiyordu. Bu nedenle korku vererek itaat sağlamak yolunu tercih ederek bazı önemli İranlı devlet adamları ile Şah Hüseyin'e hizmet etmiş Safevî askerlerini hunharca katlettirip cesetlerini meydanda teşhir ettirmiştir (24 Ocak 1723). Çıkan kargaşalık sırasında halk büyük dehşet içine düşmüş, İsfahan'da bulunan Hintli tacirlerin malları yağmalanmış, İngiliz, Hollandalı ve Ermeni tacirler mükerrer olarak haraç vermeye zorlanmıştır.[410]

İran'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı ve Rusya temsilcileri, Afgan istilası, Safevi başkenti İsfahan'ın düşüşü ve başkentten kaçıp babası gibi esir olmaktan kurtulan ve bir süre sonra da tahta geçen yeni Şah'ın durumu üzerine müzakerelerde bulunup 24 Haziran 1724 tarihinde -Fransa elçisinin de arabuluculuğu üzerine- bir antlaşma imzalamışlardır. Bu antlaşmaya göre; ahalisi Sünni olan Şirvan'ın

---

408 P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 324.

409 İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 137-138.

410 P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 324-325; Hrand D. Andreasyan, **a.g.e.**, s. 21-23; H. Dunlop, **a.g.m.**, s. 650; Muhammed İbrahim Bâstani Pârizi, **a.g.e.**, s. 585-586.

statüsü Kür suyu sınır olmak üzere Osmanlı Devleti'nin istediği şekilde kabul edilmiş, Tebriz, Merend, Urmiye, Selmas, Gence, Karabağ, Nahcivan, Revan, Hemedan ve Kirmanşah'ın Osmanlı Devleti'nde ve Gilan, Mazenderan ile Esterâbâd'ın ise Ruslarda kalması kararlaştırılmıştır. Yine Şah olarak tanınan Tahmasb'ın Osmanlı ve Rusya'ya bırakılan Safevi topraklarıyla ilgili ileride olumsuz bir tutumu olursa birlikte hareket edileceği kararlaştırılmıştır.[411]

Afganların durumuna dönecek olursak olursak; Mir Mahmud, 1724 yılında çeşitli isyanları bastırmak için Sünni Kürtlerden yardım aldı ve Kâşan isyanını bastırdı. Ardından Şiraz'ı almak için gönderdiği birlik önce muvaffak olamasa da bir süre sonra şehir teslim oldu. Bu başarılardan sonra güçlenen Mir Mahmud, Bender Abbas taraflarına birlikler gönderdiyse de sıcak iklim ve Arap aşiretlerinin baskınları neticesinde İran'ın güney batısında tam anlamı ile bir hâkimiyet kuramadı. Ayrıca Mir Mahmud'un Yezd ve Şah II. Tahmasb üzerine Gilân taraflarına gönderdiği birlikler de istediği gibi başarı sağlayamamış ve neticede başarısızlıklar prestijini sarsmaya başlamıştı. Merkez üssü Kandahar'dan istediği desteği alamayan ve yaşanan gelişmeler üzerine psikolojisi de bozulan Mir Mahmud, emir vererek devrik hükümdar Şah Hüseyin hâricinde Safevî hanedan üyelerinin çoğunu (114 kişi) katlettirdi (7 Şubat 1725). Katledilenlerin na'aşları Kum'da yapılan bir mezarlığa defnedilmiştir.[412] Bu olay, doğal olarak Mir Mahmud'un sonunu da hazırladı. Zira liderlerinin iyice kontrolden çıktığını gören Afgan aşiret reisleri aralarında toplanarak Mir Mahmud'un amcazâdesi olan 26/27 yaşlarındaki Eşref'i lider seçip İsfahan'da tahta oturttular (26 Nisan 1725).[413]

[411] Sıtkı Uluerler, **a.g.e.**, s. 117.

[412] Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 504; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 182; Merhum İranlı tarihçi Bâstani Parizi, Mir Mahmud'un Safevi hanedanından 33 kişiyi katlettirdiğini belirtmektedir. Bkz. İbrahim Bâstani Pârizi, **a.g.e.**, s. 587.

[413] Roger Savory, **a.g.e.**, s. 250.

Mir Mahmud ise muhtemelen Eşref'in emriyle katledildi (Nisan 1725). Eşref Şah, daha sonra İran'da mevkiini artırmak için devrik Şah Hüseyin'in kızıyla evlenmiştir. Eşref, askerleri tarafından sevilen bir lider olup aynı zamanda yetenekli ve cesur bir komutan idi.[414]

Gılzayların eski lideri Mir Üveys'in yeğeni olan Eşref, 1725 yılında kontrolü eline almış, kendisine rakip olabilecek aşiret reislerini katlettirmiş ve İsfahan'da tam hâkimiyet tesis etmiştir. Bu sırada Eşref'in otoritesini tanıyan şehirler İsfahan, Şiraz, Kirman, Kazvin, Tahran, Kum, Kâşân ile İran'ın orta ve doğu bölgeleri idi.[415] Şah II. Tahmasb ise Mazenderan'da beklemedeydi.

Eşref, otoritesini güçlendirdikten sonra Abdülaziz ve Molla Abdürrahim adında iki elçisini İstanbul'a göndermiş, İsfahan'daki Safevî tahtına oturduğunu bildirerek Hemedan ve Luristan öncelikli olmak üzere Osmanlı kuvvetlerinin işgal ettiği bölgeleri terk edip geri çekilmesini[416] ve eski hudutlar üzere bir antlaşma yapılmasını talep etmiştir (Şubat 1726).[417] Fakat Mir Mahmud'dan daha aktif bir politika takip eden Eşref'in İstanbul'a gönderdiği elçilerinin üslubu cüretkâr bir hâl alınca Osmanlı Devleti derhal elçiyi kovup savaş kararı almıştır (Mart 1726). Ardından Bağdat Valisi Ahmed Paşa hazîne tedarikiyle İsfahan üzerine Serasker tayin edilip öncü birliklerin İsfahan'a yürümeleri

---

[414] P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 325-326; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 182; Abdurrahman Ateş, **Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)**, Altınpost Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 120; Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 274-276.

[415] Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 504.

[416] Mustafa Nuri Paşa, **a.g.e.**, c. III-IV, s. 37; Enver Ziya Karal, **a.g.e.**, s. 167; Hrand D. Andreasyan, **a.g.e.**, s. 70; Bu durumu Şem'dânî-Zâde, "*Ben taht-ı İsfahân'a mâlik oldum, İsfahan'a tâbi olan yerlerden âl-i Osman aldığını geri verüp keff-i yed [el çekme, vazgeçme] eylesün ve illâ ceng ederim*" şeklinde anlatmaktadır. Bkz. Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 58-59.

[417] M. Münir Aktepe, "Vak'anüvis Raşid Mehmed Efendi'nin Eşref Şah Nezdindeki Elçiliği ve Buna Tekaddüm Eden Siyasi Muhabereler", **Türkiyat Mecmuası**, 1955, c. 12, s. 158-160.

emri gönderildi (Haziran 1726). Zaten bu sırada Osmanlı birlikleri Safevi ülkesinin içinde bulunduğu kargaşadan istifade ile Tiflis, Gence, Revan, Tebriz, Urmiye, Erdebil, Meraga, Kirmanşah, Hemedan, Erdelan ve Nihavend şehirlerinde otorite tesis edip yerleşmişlerdi.[418]

İstanbul'dan gönderilen ferman üzerine çok sayıda top ve yaklaşık 50.000 kişilik bir ordu ile ilerleyen Serasker Ahmed Paşa, Eşref'in sayıca az olmasına rağmen hareket kabiliyeti yüksek ordusu[419] tarafından durduruldu (8 Kasım 1726). Bu olay, bir aşiret reisi için gerçekten de önemli sayılacak bir başarı idi. Aslında Bağdat Valisi ve Serasker Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı birliklerinin ilerlemesi, Eşref'in gizlice haber göndererek bazı Kürt beylerini kendi tarafına çekmesi ile sekteye uğramıştı.[420] Ayrıca Osmanlı birliklerine ait bazı toplar da Afgan Eşref'in eline geçmişti. Fakat daha sonra Osmanlı hükümeti Paşa'ya yedek kuvvet ve harp levâzımatı gönderince Eşref Hân-ı Afgan telaşlanmış ve Hacı İsmail adında güvendiği bir adamını Serasker Ahmed Paşa'ya göndererek "ehl-i İslâm beyninde hurûb ü kıtâl meşrû' vü münasib değildir. Geçen sene bir işdir oldu. Lutf idüp bu sene ıslâh-ı zâtü'l beyne sa'y ü ihtimâm buyursunlar" diyerek barışa yanaşmıştır.[421] Zaten Osmanlı Devleti de -özellikle mali harcamalar bakımından- Safevî hududundaki anlaşmazlıkların bir an önce bitmesini istiyordu.[422] Bunun üzerine iki taraf arasında 4 Ekim 1727 tarihinde yapılan 12 maddelik anlaşmaya göre Eşref Han, "İran Şahı" olarak tanınmış[423], Osmanlı Devle-

---

418 P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 329-330; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 180-184.

419 Hammer, Eşref'in ordusunun 17.000 kişi ve 40 uzun namlulu demir toptan oluştuğunu yazmaktadır. Bkz. Hammer, **a.g.e.**, s. 2055.

420 Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, **a.g.e.**, c. 3, s. 1524-1527.

421 Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, **a.g.e.**, c. 3, s. 1567-1568.

422 İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 201.

423 Tanburî Arutin, **Tahmasb Kulu Han'ın Tevarihi**, Çev: Esat Uras, TTK, Ankara, 1942, s. 8.

ti'nin fiilen elinde bulundurduğu yerler iade edilmemiş ve Eşref'in eline geçen toplar da Osmanlılara [Serasker Ahmed Paşa'ya] geri gönderilmiştir.[424]

Hemedan Barışı ile Osmanlı Devleti'nin elinde kalan yerler Kirmanşah, Hemedan, Erdelan, Nihavend, Luristan, Merend, Meraga, Selmas, Hoy, Tebriz, Gence, Karabağ, Revan, Nahcivan, Tiflis, Şirvan ve merkezi Şamahı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin elinde kalan bu yerler karşılığında Eşref'e İslâmî bakımdan meşruluk kazandıran kendi adına hutbe okutmak ve para bastırmak hakkı tanındı. Bu antlaşmadan bir müddet sonra Ruslar da Eşref ile on maddelik bir muahede akdiyle onu "İran Şahı" olarak tanımışlardır.[425] Muhammed Kâzım Mervî'ye göre Hemedan Barışı'nın ardından Ruslar, Reşt ve Lahican şehirlerini tasarrufları altına almıştır.[426]

Şah II. Tahmasb, Eşref ve Afgan aşiretlerin İsfahan'dan atılıp Safevî idaresinin tekrar tesis edilmesi için bazı yerlerden feragat edilmesi gerektiğini anlayarak önce Osmanlı Devleti'ne işgal ettikleri yerlerin kendilerinde kalacağını vaat eden ve sonra da Hazar Denizi sahilleri ile Kafkasya'dan bazı yerler vermek suretiyle Ruslardan yardım talep etmiştir. Fakat her iki teşebbüs de neticesiz kalmıştır. Böylece Safevî ülkesi, Afgan aşiretleri, Özbekler, Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı arasında sıkışmış bir vaziyette idi.

Şah II. Tahmasb için umutsuz günlerin yaşandığı anlarda Safevî hükümdarının talihi yeniden parlamıştır. Mazenderan Eyaleti'nin Ferahabad şehrinde karargâh kurmuş olan Şah II. Tahmasb, kendisine katılan Feth Ali Han Kaçar

[424] Abdi Efendi, **1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi**, Yayına Hazırlayan: F. Reşit Unat, TTK, Ankara, 2014, s. 11.

[425] Hammer, **a.g.e.**, s. 2056; P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 330-331; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 184-187; M. Münir Aktepe, **a.g.m.**, s. 164-167; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 202-203.

[426] Muhammed Kâzım Mervî, **a.g.e.**, c. 1, s. 32.

ve İmamkulu oğlu [Ebiverd ve Nesa Hâkimi] Nadir Bey Avşar [Afşar] ile oldukça güçlü bir konuma yükselmiştir (1526).[427] Zira Nadir Bey, Avşar ve Kürtlerden toplam 5000 asker getirirken; Feth Ali Han da Kaçar, Avşar, Bayat ve Çemişkezek oymaklarından toplam 3000 asker ile Şah'ın yanına gelmişti. Bu sırada ayrıca İran'da Afganlılara karşı genel bir nefret havası da oluşmaya başlamıştı. Şah'ın hizmetine (Eşik Ağası-Kapıcılar Kethüdası) girdiği için "Tahmasb Kulu Han Afşar" unvanını alan Nadir Bey Avşar, ilk iş olarak Sistanlı Melik Mahmud'un elinde bulunan Şiiler için son derece önemli Meşhed şehri ile Abdali aşiretlerinin kontrolündeki Herat'ın alınması için ısrarcı oldu. Durum böyle olunca Safevî ordusu Horasan üzerine yürüdü. Yolda Nadir Bey, ileride rakibi olabilecek Emirü'l Ümera Feth Ali Han Kaçar'ı –Şah'ın muvafakatıyla-[428] öldürüp Şah Tahmasb'ın nezdinde tek kaldı (11 Ekim 1726). Şah da hemen Nadir'i Safevî ordularının başkomutanı (Kurçi Başı) olarak tayin etti.[429] Neticede Safevîlerin Horasan seferi başarı ile netilendi, Melik Mahmud Sistânî katledilip 11 Aralık 1726'da Meşhed ve bir süre sonra Herat şehri Safevî kontrolüne geçti (1727).[430]

Başarılı Horasan seferinin ardından Nadir Bey, İran coğrafyasından Afgan kuvvetlerini tamamen çıkarmaya karar vermişti. Bunu anlayan Eşref Han, Osmanlılardan yardım istemiş ve Hemedan Muhafızı Abdurrahman Paşa'ya nâme gönderip 5000 piyade askeri gönderilmesini rica etmiştir. Fakat Paşa, sadece Yahya Ağa komutasında

---

427 J. R. Perry, "Nadir Shah Afshar", **The Encyclopaedia of Islam**, E. J. Brill, Leiden, 1993, c. 7, s. 853; Yılmaz Karadeniz, **a.g.e.**, s. 50; Abdurrahman Ateş, **Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)**, Altınpost Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 112-113.

428 Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 517-518.

429 Peter Avery, **a.g.m.**, s. 26.

430 P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 331-332, 342; V. Minorsky, "Nadir", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, c. 9, s. 22; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 197.

500 nefer süvariyi İsfahan'a doğru yola çıkarmıştır.[431] Tabii Nadir Bey'in muntazam ordusu karşısında Afgan kuvvetleri -yardım ulaşsa bile- İsfahan'da mukavemet edemeyerek –aşağıda anlatılacağı üzere- Şiraz taraflarına çekileceklerdir.

Safevîlerin Horasan'da başarı kazanması üzerine sıranın kendisine geleceğini anlayan Eşref, 30.000 kişilik ordusunu hazır tutuyordu. Neticede 1729 yılında [29 Eylül'de] Damgan (Mihmandûst), Tahran (Veramin) ve Kasım ayında [muhtemelen 13 Kasım] İsfahan yakınlarında [Mûrçehort] üç yerde Afganlılar mağlup olmuş ve Şiraz'a çekilmişlerdir.[432] Burada çaresiz kalan ve maiyetindeki asker sayısı azalan Eşref[433], tam manası ile aklî dengesini kaybettiğinden dolayı devrik hükümdar Şah Hüseyin'i katlettirmiştir.[434] Afganlıların mağlup edilmeleri üzerine ise 16 Kasım'da Nadir Bey Avşar ve 29 Kasım'da[435] da Tahran'da beklemekte olan Şah II. Tahmasb, 15.000 kişilik bir kuvvetle Safevi başkenti İsfahan'a girmiştir. Şah Tahmasb adına burada hutbe okunup sikke bastırılmıştır.[436] Başkent İsfahan'ın tekrar kazanılmasından sonra Şah'ın kız kardeşi Raziye Begüm, Nadir Bey ile evlendirilmiştir.[437]

---

[431] Abdi Efendi, **a.g.e.**, s. 11-12.

[432] Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 122-123; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 206-207; Bekir Kütükoğlu, **a.g.m.**, s. 326.

[433] 18. yüzyıl Osmanlı müverrihi Abdi Efendi, Afgan askerinin Kızılbaş askeri karşısında istekli savaşmadığını ve de yeteri kadar mukavemet göstermediğini "*Meğer Eşref Han'a garezleri varmış, fırsat budur deyü ol mahalde icra eylemek sevdasında olup kızılbaş ile ceng ü cidal eylemediler*" şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Abdi Efendi, **a.g.e.**, s. 12.

[434] Osmanlı elçisi Mirahur Mustafa Paşa ile birlikte Nadir Şah'ın huzuruna çıkan Tanburî Arutin, yazdığı seyahatnamesinde Şah Hüseyin ve evladının çoğunun Afgan Mir Mahmud tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır. Bkz. Tanburî Arutin, **a.g.e.**, s. 39.

[435] Abdi Tarihi'nde 23 Kasım'da Şah'ın İsfahan'a girdiği yazılıdır. Bkz. Abdi Efendi, **a.g.e.**, s. 13.

[436] M. R. Arunova-K. Z. Eşrefyan, **a.g.e.**, s. 52.

[437] J. R. Perry, **a.g.e.**, s. 853; Jonas Hanway, **a.g.e.**, c. 2, s. 277; Bekir Kütü-

15 Ocak 1730 tarihinde son olarak Şiraz'ın kuzeyinde Safevî [Kaçar ve Afşar aşiretleri destekli] ve Afgan orduları (Afgan, Hazara, Beluç, Farsî, Lûr) karşılaşmışlardır.[438] Neticede İran'da sadece 7 yıl saltanat sürebilen Eşref canını son anda kurtarmış ve Afgan birlikleri de tam bir hezimete uğrayarak Kandahar taraflarına çekilmişlerdir. Eşref daha sonra Lar ve Kirman taraflarında kendisine taraftar aramış ancak aradığı desteği bulamayarak Sistan-Belucistan bölgesine çekilmiştir. Burada sayıca çok az koruması kaldığı için Beluçlar tarafından yakalanmış ve kafası kesilerek Şah II. Tahmasb'a gönderilmiştir (1730).[439] Böylece Safevîler ülke ve başkentlerine tekrar kavuştukları gibi Kurçi Başı ve Ümerâ-i Leşker olan Nadir Bey Avşar'ın gayretleriyle kaybedilen topraklar geri alınarak Afganlar da Safevî ülkesinden tamamen çıkartılmışlardır.

Şah Tahmasb'ın İtimadü'd Devle [Sadr-ı Âzam] olarak tam yetki ile görevlendirdiği Nadir Bey, Safevî Devleti'nin toprak kayıplarını geri kazanmak için Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı, Özbek ve Afgan aşiretleri ile mücadele içinde olmuştur. Bu çerçevede batıda 1730'da Nihavend, ardından Hemedan ve sonra Tebriz tekrar Safevî hâkimiyetine girmiştir. Ayrıca Gilân'ın iadesi için -tazminat ödemek karşılığında- Ruslarla bir antlaşma yapılmıştır.[440]

1731'de Safevî hükümdarından Osmanlı tahtına geçen yeni hükümdar I. Mahmud'u tebrik için Veli Muhammed Han adında bir elçi İstanbul'a gelmiştir. Safevî elçisi ayrıca iki devlet arasında sulh yapılmasını da gündeme getirmiştir. Osmanlı hükümeti ise elçinin "Acem işine vâkıf Bağdat Seraskeri Vezir Ahmed Paşa" ile görüşmesini

---

koğlu, **a.g.m.**, s. 326; Peter Avery, **a.g.m.**, s. 28-29.

[438] Jonas Hanway, **a.g.e.**, c. 2, s. 280.

[439] Hammer, **a.g.e.**, s. 2071; P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 332-334; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 212-213.

[440] V. Minorsky, **a.g.e.**, s. 22; Hrand D. Andreasyan, **a.g.e.**, s. 76.

istemiştir.[441] Fakat elçi göndermenin bir taktik olduğu ve bu sırada Şah II. Tahmasb'ın taarruz hazırlığında olduğu anlaşılınca Bağdat Valisi Ahmed Paşa ile Erzurum Valisi ve Revan Seraskeri olan Hekimoğlu Ali Paşa'ya fermanlar gönderilerek savaş hazırlığında olmaları istenmiştir.

İki taraf arasındaki muharebelerden sonra Osmanlı Devleti, Revan, Urmiye, Selmas, Tebriz, Hemedan ve Kirmanşah şehirlerini ele geçirince Şah II. Tahmasb sulha mecbur olmuştur.[442] 8 Ocak 1732'de akdedilen muahedeye göre Aras Nehri sınır olmak üzere Revan, Gence, Nahçivan, Tiflis, Şamahı ve Dağıstan Osmanlılarda; Tebriz, Kirmanşah, Hemedan, Luristan ve Erdelan eyaletleri de Safevîlerin elinde kalmıştır.[443]

1732 yılında Herat seferinden döndükten sonra kendisine bağlı 48.000 atlı ve 6000 piyade ile başkent İsfahan ve Safevî ülkesinde idareye tam anlamıyla hâkim olan Nadir Bey Avşar, Şah II. Tahmasb'ın aklının azlığı, iktidarsızlığı ve liyakatsizliği ile kendisi seferde iken Osmanlı Devleti karşısında imzaladığı sulh antlaşmasını (Ocak 1732 Ahmed Paşa Musâlehası) bahane ederek onu tahttan uzaklaştırıp, ibadet ve niyazla vakit geçirmesi amacıyla harem ve hizmetçileri ile birlikte Yezd yoluyla İmam Rıza'nın

---

441 Subhî Mehmed Efendi, **Subhî Tarihi**, Haz. Mesut Aydıner, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 86-87.

442 Tanburî Arutin, Nadir Bey Avşar Horasan işleriyle meşgul iken Osmanlı-Safevi muharebelerinde yaşanan bir olayı anlatmaktadır. Buna göre; Osmanlı kuvvetleri II. Tahmasb'ın ordusunu bozguna uğrattığında Şah da kaçmaya çabalamış ve bu esnada atından düşerek yolda kalmış. Osmanlı askerinden birisi bunu farkederek Şah'ı kurşun ile vurmak istemiş. Tam bu sırada Bağdat Valisi Ahmed Paşa, "Çek elini tonguz (domuz), o Şah'tır. Senin haddin mi ona el sunup kurşun atmak" diyerek Şah'ın güç bela canını kurtarmasına müsaade etmiştir. Bkz. Tanburî Arutin, **a.g.e.**, s. 41.

443 Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 60; Hammer, **a.g.e.**, s. 2083; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 218-222; Münir Aktepe, "Mahmud I", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, c. 7, s. 160; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 230-235.

türbesinin bulunduğu Meşhed-i Mukaddes şehrine göndermiştir.[444] Ardından Safevî Hânedânı'na karşı İran'da halen hürmet ve sadâkatin mevcut olduğunu gördüğünden -kendisinin Şah olması yönündeki teklifleri kabul etmeyerek- II. Tahmasb'ın 8-10 aylık oğlunu Kazvin'de "Şah III. Abbas" namıyla tahta çıkarmıştır.[445]

Krusinski'nin raporlarına dayanarak Şah II. Tahmab'ı tasvir eden Lockhart, şunları yazmaktadır: "O, orta boylu, bodur, yüzü geniş, burnu düz, seyrek sakallı ve gözleri mavi olup görünüşü sert idi. Doğasında acımasızlık vardı. Kılıcıyla ikiye bölmesi için günlük beş koyun getirirlerdi. Ata binmede çok çevik idi. Çok az uyurdu ve diyetine özen gösterirdi."[446]

l) Son Safevî Hükümdarı Şah III. Abbas (1732-1736)

Son Safevî hükümdarı olacak olan Abbas Mirza, 1732 yılında doğmuştur. Nadir Bey Avşar tarafından sekiz-on aylıkken "Şah III. Abbas" unvanıyla tahta oturtulmuştur (7 Temmuz 1732).[447] Nadir Bey ise "Vekilü'd devle [Nâibü's Saltana]" unvanını almış ve devletin tüm gücünü fiilen eline geçirmiştir.[448] Ardından Nadir Bey, küçük yaştaki hükümdarı 3 Eylül'de Kazvin'e göndermiş ve devrik Şah II. Tahmasb'ın kız kardeşi Gevherşad Hatun ile evlenmiştir.[449]

---

[444] Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 57; P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 343-344; J. R. Perry, **a.g.e.**, s. 853; Hrand D. Andreasyan, **a.g.e.**, s. 86-89. Tanburî Arutin ve J. Hanway, devrik Şah'ın karısı ve çocuklarıyla Sebzvar'a gönderildiğini söylemektedir. Bkz. Tanburî Arutin, **a.g.e.**, s. 43; Jonas Hanway, **a.g.e.**, c. 2, s. 304.

[445] Tufan Gündüz, **a.g.m.**, s. 455; V. Minorsky, **a.g.e.**, s. 23; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 223; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 240; Bekir Kütükoğlu, **a.g.m.**, s. 331-332; Peter Avery, **a.g.m.**, s. 31.

[446] Laurence Lockhart, **a.g.e.**, s. 190.

[447] V. Minorsky, **a.g.e.**, s. 23. Bekir Kütükoğlu, III. Abbas'ın tahta geçiş tarihi ve Nadir'in şah vekili olmasını 31 Ağustos 1732 olarak vermektedir. Bkz. Bekir Kütükoğlu, **a.g.m.**, s. 332.

[448] J. R. Perry, **a.g.e.**, s. 853; İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 240.

[449] Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 58.

Şah III. Abbas devrinde devletin kontrolünü fiilen elinde tutan Nadir Bey, 1734 tarihinde Osmanlı yönetimindeki Bağdat'ı 100.000 kişilik bir orduyla kuşatmıştır.[450] Bağdat Valisi Ahmed Paşa, Nadir Han'dan süre istemiş ve bu süre zarfında kuşatmayı kaldırıp İran içlerine çekilen Nadir Bey, sulh için Padişah I. Mahmut'a nâme ve Vezir-i Âzam Hekimoğlu Ali Paşa'ya da Farsça ve Türkçe iki mektup göndermiştir. Daha sonra Ağustos 1734'te taktik değiştirerek Dağıstan taraflarına hücum etmiş ve Şamahı şehrini ele geçirmiştir. Durum böyle olunca Osmanlı hükümeti, Şark Seraskeri Abdullah Paşa'ya mutlak suretle Nadir Han'ı takip etmesi ve bu hususta asla ihmal göstermemesini emretmiştir (1735). Neticede 70.000 kişilik Safevî ordusu[451] ile 80.000 kişilik Osmanlı ordusu arasında meydana gelen savaşta Serasker Abdullah Paşa maktul düşmüş ve Osmanlı birlikleri de Kars'a geri çekilmiştir (Haziran 1735). Bu zafer üzerine Nadir Han komutasındaki Safevî ordusu, Gence, Tiflis ve Revan'ı almıştır. Nadir Han, başarılarının ardından elçisi aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne sulh teklif etmiştir.[452]

Osmanlı Devleti karşısında kazanılan başarıların ardından yine Nadir Bey'in gayretleri neticesinde Rus Çarlığı, 1732 tarihli Reşt Antlaşması ile Hazar kıyısı eyaletleri ve 1735 Antlaşması ile de Bakü ve Derbent'i boşaltmıştır.[453] Böylece azimli, otoriter ve zeki bir komutan olan Afşarların Kırklu obasına mensup Nadir Bey Afşar'ın şahsî gayretleri

[450] Cl. Huart, "Abbas III", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, s. 10; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 224.

[451] Nadir Şah devrine ait anonim bir kronik, bu savaşta Nadir Bey Avşar'ın komutasındaki Safevî ordusunun 53.000 zırhlı süvari ile 12.000 kişilik bir piyade kuvvetinden müteşekkil olduğunu yazmaktadır. Bkz. Hrand D. Andreasyan, **a.g.e.**, s. 104.

[452] Hammer, **a.g.e.**, s. 2105; İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 226-231; Münir Aktepe, **a.g.e.**, s. 160.

[453] P. M. Sykes, **a.g.e.**, s. 346; V. Minorsky, **a.g.e.**, s. 23; J. R. Perry, **a.g.e.**, s. 853.

ile Safevî Devleti son parlak yıllarını yaşamış ve eski sınırlarına tekrar kavuşmuştur. Fakat bu başarılar Safevî Devleti için kısa süreli olacak ve fiilen devleti yöneten Nadir Bey bizzat kendi hanedanlığını kuracaktır.

Avşarların Kırklu obasından Nadir Han Avşar, kısa bir müddet sonra Şah III. Abbas'ın çok küçük yaşta olmasından istifade ile Ocak-Şubat 1736 tarihinde Mugan[454] Ovası'nda toplanan kurultayda "Şah" unvanını almıştır. Nadir Han, yine bu kurultayda toplanan ümera ve memleketin ileri gelenlerinden "Safeviler soyundan kimseye biat etmeyecekleri ve Rafızî mezhebini bırakacaklarına [Ehl-i sünnet ile ittihâd-ı mezheb edüp, mezheb-i Şî'îden rücû ve Ca'feri mezhebe dühûl edüp, evlâd-ı Şâh Hüseyin'i yâd

---

[454] Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, Nadir Bey'in Safevî ülkesindeki ileri gelen emirleri Mugan Ovası'nda toplayıp Şah unvanını almasını şöyle anlatmaktadır: " *Memâlik-i İran'ın bi'l cümle vücûh u a'yan ve mecmu'-ı kibâr ve kelânterânını Sahrâ-yı Mugan'a 24 Ramazan'da [H. 24 Ramazan 1148] cem' ü ihzâr idüp [toplayıp] hitâb eyledi ki 'sinîn-i çendînden beri [birkaç yıldan beri] gerek Devlet-i Âl-i Osman ve gerek ta'ife-i Rus ve Afgân taraflarından mazbût u musahhar olan [kuşatılmış-ele geçirilmiş] Memâlik-i İran'ı harben [savaşarak] istirdâd [geri kazanma] ile işi bu sûrete ifrâğ eyledim [bu şekle getirdim]. İmdi yine Şâh Tahmasb'ı mı istersiz ve yâhûd beyninizde [aranızda] bir âhar [başka] kimesneyi mi intihâb u ihtiyâr idersiz [seçersiniz]?' dediğinde cümlesi hem-zebân-ı ittifâk [hem fikir] oldukları...*". Bkz. Subhî Mehmed Efendi, **Subhî Tarihi**, Haz. Mesut Aydıner, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 329-330. Şem'dânî-Zâde ise bu olayı, "*Bi'l cümle İran'ın vücûh-ı âyânını ve küberâsını Sahra-i Mugan'a cem' edüp, gerek Afgan'ın ve gerel âl-i Osman'ın İran'dan aldıkları yerleri ben bi'l cümle istirdâd eyledim. Lâkin bana fütûr [bezginlik, usanma] geldi, ben ba'de'l yevm kendi askerim ile Horasan'a gidüp uzlet ihtiyar ederim. Size bir adam lâzım. Yine münasib olan Şah Tahmasb* mı, yoksa gayrisi midir, bir suret verin dedikte cümlesi biz senden gayrisin istemeyüz dediler" şeklinde nakletmektedir. Bkz. Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 61. Tanburî Arutin ise seyahatnamesinde Tahmasb Kulu'nun Mugan çölüne ülkenin belli başlı ulema, bey, han ve vezirleri toplayarak onlara "*Düşmanlarınızı vilâyetinizden çıkarttık, şimdiden sonra dirlik ve düzenliktir. Varın Şah'ınızı çıkarın ben de vilâyetime gideyim*" dediğinde toplanan kalabalığın Nadir Bey'e "*Sen bizi bırakıp da nereye gideceksin? Biz Şah da seni biliriz ata da seni biliriz*" dediğini ve böylece Nadir Bey'in Şah unvanını aldığını anlatmaktadır. Bkz. Tanburî Arutin, **a.g.e.**, s. 43.

etmemeye ahd ü yemin edüp]" dair söz de almıştır.[455] Nadir Bey, nihayetinde 8 Mart 1736'da ise İsfahan'da şahlık tâcını takmış ve tahta oturmuştur. Ardından kendi adına hutbe okutup sikke bastırmış ve Horasan Eyaleti'ni büyük oğlu Rıza Kulu Mirza ile Azerbaycan Hâkimliğini de kardeşi İbrahim Han'a vermiştir.[456] Böylece Safevî Devleti son bulup Avşar Hanedanlığı tesis edilmiş oluyordu. Nâdir'in şah olması üzerine devrik hükümdar III. Abbas, Horasan'a babasının yanına gönderilmiştir.

Safevî Hanedan üyeleri (devrik şah ve oğulları) bir süre Sebzvar'da gözaltında tutulduktan sonra 1740 yılı Şubat ayında Nadir Şah'ın oğlu Rıza Kulu Mirza'nın emriyle Muhammed Hüseyin Han Kaçar tarafından katledilmişlerdir. Ardından maktûllerin naaşları Sebzvâr'dan merâsimle Meşhed'e nakl ve defn olunmuştur.[457]

m) Safevî Devleti'nin Genel Karakteri

Şah İsmail tarafından kurulan Safevi Devleti, her şeyden önce bir Türkmen başarısı olup onun Uzun Hasan soyuyla irtibatı dolayısıyla Safevi Devleti'nin de 35 yıl önce bir başka Türkmen devleti olan Karakoyunlu Devleti'nin yerine geçen Ak Koyunlu Devleti'nin doğrudan bir

---

[455] Mustafa Nuri Paşa, **a.g.e.**, c. III-IV, s. 43; Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, **a.g.e.**, c. 1, s. 62.

[456] Hammer, **a.g.e.**, s. 2105-2106; Tahsin Yazıcı, **a.g.e.**, s. 56-57; Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 83; V. Minorsky, **a.g.e.**, s. 25; J. R. Perry, **a.g.e.**, s. 854; Hrand D. Andreasyan, **a.g.e.**, s. 105-106; Rıza Kulu Han, **a.g.e.**, c. 8, s. 545.

[457] J. R. Perry, **a.g.e.**, s. 854; Yılmaz Karadeniz, **a.g.e.**, s. 167; Douglas E. Streusand, **a.g.e.**, s. 164; Bekir Kütükoğlu, **a.g.m.**, s. 332. İlker Külbilge ve Newman, tüm Safevî hanedan üyelerinin –devrik şahlar II. Tahmasb ve III. Abbas da dâhil- katledildiğini söylemektedir. Bkz. İlker Külbilge, **a.g.e.**, s. 283-284; Andrew J. Newman, **a.g.e.**, s. 126. R. Savory ise son kukla hükümdar olan Şah III. İsmail'in 1773'de vefat ettiğini ve böylece Safevi Devleti'nin kesin olarak tarihe karıştığını söylemektedir. Bkz. Roger Savory, **a.g.e.**, s. 254.

devamı olduğu rahatlıkla söylenebilir.[458] Zira Safevilerin gücünün temelini oluşturan Kızılbaş askeri kuvvetleri, çoğu Anadolu ve Suriye'den gelen Türkmen göçebelerden oluşuyordu. Bunlar da Kara Koyunlu ve/veya Ak Koyunlu konfederasyonlarının unsurları olan gruplardan gelmişler ve temel ekonomileri göçebe-hayvancı olan aşiretlerdi.[459] Safevi Devleti de doğal olarak bu konar-göçer iktisadî yapının üzerine kurulmuştu. Zaman zaman değişmekle birlikte tüm Safevi tarihi boyunca güç ve etkinliklerini muhafaza eden büyük çaptaki aşiretler Şamlu, Ustacalu, Rumlu, Türkmen, Tekelü, Zülkadir [Dulkadir], Avşar ve Kaçar idi. Şah I. Abbas'ın 1599 tarihinde Avrupa'ya gönderdiği elçilik heyetinin kâtiplerinden olan Oruç Bey Bayat (1560-1604?), seyahatnamesinde bu aşiretlerin Safevi devlet yönetiminde ne gibi roller aldığını ayrıntılı olarak anlatmaktadır.[460]

Safevî Devleti, Ak Koyunlu, İlhanlı ve Timurlu (Çağatay) devletlerinin idari ve askeri teşkilat ile müesseselerini almıştır. Bu sebeple devlet teşkilatlarında Ak Koyunlu ve İlhanlı geleneğini devam ettirmekle kadîm İran devlet anlayışının da canlanmasına katkı yapmışlardır.[461] Safevîlerin bu anlamda İran coğrafyasını Şiilik şemsiyesi altında birleştirilmeleri göz önüne alındığında modern İran'ın [Fars+Şii] oluşumundaki katkıları yadsınamaz.

Safevi Devleti, kurucu unsurunun kökeni itibariyle Türk olan ve büyük oranda Anadolu'daki Türk boylarının desteğini alarak ortaya çıkmış bir devlet idi. Şii karakte-

---

[458] Hans R. Roemer, "Kızılbaş Türkmenler: Safevî Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları", Çev: Harun Yıldız, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, Sayı 38, 2006, s. 4.

[459] Doğan Kaplan, **Safeviler ve Kızılbaşlık**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s. 137; Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, I. B. Tauris & Co Ltd, London-New York, 1991, s. 105-106.

[460] Oruç Bey, **Elçilik Kâtibinin Kaleminden Safeviler Oruç Bey (Don Juan)**, Çeviri Leyla Aksüt Kuzucular, Yurt Kitap Yayın, Ankara, 2014, s. 64-70; Oruç Bey Bayat [İranlı Don Juan], İlişkiler [Bir Şiî Katolik], Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 32-35.

[461] Tufan Gündüz, **a.g.m.**, s. 455.

rin devlet yapısındaki baskın unsuru ve Şah İsmail başta olmak üzere ardıllarının devletin genişleme siyasetinde savaşan unsur olarak Türkmen oymaklarına dayanmaları, göçebe, yerleşik Sünni yaşantıya adapte olamamış ve Osmanlı Devleti'nin merkezî politikasından rahatsız olan aşiretlerin Safevi şahlarına meyletmelerine ve bazı kısıtlamalar olsa dahi Anadolu'dan yoğun göçlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir.[462]

Ak Koyunlu ve Safevî devletlerinin askeri bakımdan Osmanlı ve Memlük devletlerinin aksine olarak Türk göçebe teşekküllerine dayanması Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki Türk topluluklarından (Avşar oymakları vs.) mühim kümelerin İran'a gitmelerine sebep olmuştur.[463] Bunun doğal bir neticesi olarak Türk aşiretlerinin yoğun olarak bulunduğu Safevî ülkesindeki sosyal hayat da konar-göçer Türkmen oymaklarının[464] yaşayış özelliklerini bünyesinde barındırmıştır. Kızılbaş Türkmen emirleri, zamanla vilâyetlerin askerî mevkilerini elde etmişler, vilâyet valisi olarak görev yapmışlar ve kendilerine tahsis edilen bölgelere aşiretleriyle birlikte yerleşmişlerdir.[465]

Safevî ülkesinde Türkmen oymakları yanında yerli Fars ahali (şehirli ve köylü olmak üzere) de bulunuyordu. Ayrıca genelde ticaret ehli olmak üzere gayr-i müslim tebaa da vardı. Batılı seyyahlar Safevî Devleti'nin tebaası olan tüm bu sınıflara ait enteresan gözlemler aktarmaktadırlar. Örneğin Türkçenin Safevî sarayının konuşma dili olduğu ve İran'ın kuzey batı eyâletlerinde tam bir hâkimiyet kazandığını bu seyyahların notlarından öğreniyoruz.

---

[462] Sıtkı Uluerler, **a.g.m.**, s. 125.

[463] Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s. 281.

[464] Safevî ülkesindeki aşiretler ile bunların sosyal hayat ve devlet hayatına etkileri ile ilgili ayrıntılı ve kronolojik bilgi için bkz. D. T. Potts, **Nomadism in Iran: From Antiquity to the Modern Era**, Oxford University Press, New York, 2014, s. 220-255.

[465] Hans R. Roemer, **a.g.m**, s. 7.

Safevî Devleti'nin oluşumu için en önemli koşullardan birini oluşturan askeri güç, Kızılbaş olarak adlandırılan unsurlardan meydana gelmiştir. Bu unsurların büyük çoğunluğu ise Türkmen askerlerinden meydana geliyordu.[466] Tabii bu durum Şah I. Abbas (1587-1629) ile biraz değişikliğe uğramış ve Osmanlı Ordu Teşkilatı'ndaki Kapıkulu Sistemi benzeri oluşturulan –Gürcü, Çerkez ve Ermenilerden devşirilen- "Gulâmân-ı Hassa-i Şerîfe" adındaki sınıf da yönetime ve askeri teşkilâta müdahil unsur olarak Safevi devlet bünyesine katılmışlardır.[467] Şah Abbas böylece merkezî otoriteyi güçlendirmiş ve yeni ordunun giderlerini karşılamak üzere hassa arazilerini genişletmiştir. Burada –yerleşik- İranî ehl-i kalem unsurunun da başlangıçtan beri Safevî devlet yönetimine katıldıklarını da belirtmek faydalı olacaktır.

Kuruluşunda bir Türkmen kabile konfederasyonu görünümü arz eden Safevi Devleti, hiçbir zaman Osmanlı veya Babür imparatorluklarına benzer bir büyüklüğe, güce veya zenginliğe sahip olmamıştır. En geniş sınırlarına yıllara yayılan istikrarlı bir büyüme sonucunda değil sadece kısa bir süre içinde ulaşmış ve bu sınırları da çok kısa bir süreliğine muhafaza edebilmiştir. Safevi iktidarı, ülkenin dini hayatını dönüştürmüş fakat etnik kompozisyon ve kabilevî toplumsal yapı üzerinde dikkate değer bir etki yapamamıştır.[468] Bu bağlamda İlber Ortaylı da devletin, aşiret (kabile) konfederasyonu olmaktan çıkamadığını hatta bu geçişin İran coğrafyasına hâkim olan Ak Koyunlu, Safe-

---

466 Hans R. Roemer, "Kızılbaş Türkmenler: Safevî Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları", Çev: Harun Yıldız, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, Sayı 38, 2006, s. 1.

467 Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas (1587-1629) Zamanında Safevî Devlet Teşkilâtı'nda Yapılan Düzenlemeler", **Türk Dünyası Araştırmları**, Sayı 204, Haziran 2013, s. 97; Ann K. S. Lambton, **a.g.e.**, s. 197.

468 Douglas E. Streusand, **Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler**, Çev: Bahar Fırat, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2013, s. 143.

vi ve Kaçar devirlerinde bile tam olarak becerilemediğini vurgulamaktadır.[469]

Safevî Devleti, İslâmî devirde İran'da kurulmuş olan devletlerin en uzun ömürlüsü olmuştur. Safevî Devleti'nin zayıflama ve yıkılış sebeplerini arasında, devletin kuruluşundaki mezhebî bağlılığın giderek yok olması, Şah Abbas'ın reformları sonucu oluşan ordu içindeki eski ve yeni unsurların rekabeti ve çarpışması, Şah Abbas ve ardıllarının toprak sistemindeki yeni uygulamaları sonucunda mülk ve hassa topraklar arasındaki dengenin bozulup ekonomik sıkıntı oluşturması, ordunun ihtiyaçlarının karşılanamaması, ülkedeki konfedere ve kabileci yapının kırılamaması, hükümdarların şahsi beceriksizlikleri, bazı Şahların harem hayatı ve içkiye düşkün olmaları, devletin kuruluşundan başlayarak yıkılışına kadar devam eden Türk-Tacik (Ehl-i Seyf-Ehl-i Kalem) ve buna daha sonra katılan gulam (Osmanlı Devleti'ndeki devşirme) çekişmesi, şehzadelerin devlet idaresinden uzak yetişmesi ve devlet yönetiminde saray kadınları ile hocalarının müdahaleleri sayılabilir.[470]

2008 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanan yüksek lisans tezinde, Safevî Devleti'nin yıkılış sebepleri; dinamik Safevî ideolojisinin çöküşü, boy beyleri arasındaki mücadele, monarşi sorunları, Türkmen göçebe bilincindeki değişim, Gulâm sisteminin tesisi ve aslî (kurucu) unsurların tasfiyesi ile ekonomik bunalım ve Batı emperyalizmi alt başlıkları altında incelenmiş ve ilim âlemine sunulmuştur.[471]

---

[469] İlber Ortaylı, **Türklerin Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 180.

[470] Yılmaz Karadeniz, **a.g.e.**, s. 49-59; Abdurrahman Ateş, **a.g.e.**, s. 11; Percy Sykes, **a.g.e.**, s. 296; Laurence Lockhart, **The Fall of the Safavi Dynasty and The Afghan Occupation of Persia**, Cambridge University Press, 1958, s. 17-18; Andrew J. Newman, **a.g.e.**, s. 117-119.

[471] Adnan Er, **Safevî Devleti'nin Yıkılış Sebepleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2008, s. 36-55.

Osmanlı-Safevî savaşlarında üst üste yenilgiler alınınca devlet teşkilatlarının yeterli olmadığını anlayan Safevî Şahları özellikle Şah Abbas ile birlikte idari ve askeri reformlar yaparak devlet teşkilatlarını güçlendirmek istemişlerdir. Bunda bir dereceye kadar başarı sağlansa da hiçbir zaman Osmanlı Devleti'nde işlediği şekilde merkezi otoritenin mutlak hâkim olduğu, sıkıntılar yaşansa da belli bir toprak istemin olduğu, düzenli vergi toplandığı ve modern silahlarla mücehhez disiplinli ve uzun ömürlü bir ordu kurulamayacaktır. Bu hususu, iki devletin yönetim organizasyonuna baktığımızda kolaylıkla anlayabiliriz. Zira Osmanlı Devleti'nin haşmetli yapısıyla kıyaslandığında Safevi merkez yönetimi hem istikrarsız hem de kaba bir görünüm arz etmektedir.[472] Buna ilaveten Safevi Devleti'nin tarımsal temelinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok daha zayıf olduğunu da söyleyebiliriz. Sonuç olarak, Safevîlerin Osmanlılar gibi hâkim oldukları bölgelerde devlet otoritesini ve teşkilâtını mutlak manada kuramadıkları gerçeğiyle karşılaşırız. Kanaatimize göre de Safevî Devleti'ni yıkıma götüren en önemli etkenler bunlardır.

Safevî Devleti, yerellikten kurtulup bir üniversal imparatorluk strateji ve politikası geliştirememiş ve bu çerçevede İran, Azerbaycan ve Horasan coğrafyasında mutlak hâkimiyet ve birlik sağlayamamıştır. Safevî çağını çalışan batılı bilim adamları da bugün bu konu üzerinde durmaktadırlar. Delaware Üniversitesi'nden Rudi Matthee, 2010 yılında yayınladığı bir çalışmasında "Safevî Devleti bir imparatorluk muydu?" sorusuna cevap aramış ve bazı batılı akademisyenlerin Safevîlerin -ekonomik kaynaklar, üretim kapasitesi ve askerî güç bakımından- Osmanlılar, Habsburglular ve Babürler çapında bir imparatorluk tesis edemediği gerçeğini savunduğunu belirtmiştir.[473]

---

[472] Douglas E. Streusand, **a.g.e.**, s. 175, 177.

[473] Rudi Matthee, "Was Safavid Iran an Empire", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 53 (2010), s. 233-265.

KAYNAKÇA

Abbaslı Mirza,"Safevîlerin Kökenine Dair", Belleten, Sayı 158, Cilt XL, 1976, s. 287-329.

Abdi Efendi, 1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi, Yayına Hazırlayan: F. Reşit Unat, TTK, Ankara, 2014.

Abdülkâdir Efendi,Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlîl), Yayına Hazırlayan: Ziya Yılmazer, TTK, Ankara, 2003, C. 2.

Ahmadov, Shahı,Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.

Aka, İsmail,"Anadolu'dan İran'a Göçler", Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002, Konya), Ankara, TTK, 2003, s. 57-63.

Aktepe, M. Münir,1720-1724 Osmanlı-İran Münâsebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetihnâmesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

"Mahmud I", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, C. 7, s. 158-

165.

"Vak'anüvis Raşid Mehmed Efendi'nin Eşref Şah Nezdindeki Elçiliği ve Buna Tekaddüm Eden Siyasi Muhabereler", Türkiyat Mecmuası, 1955, C. 12, s. 155-178.

Allouche, Adel,Osmanlı-Safevî İlişkileri: Kökenleri ve Gelişimi, Çev: Ahmed

Emin Dağ, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

The Origins and Development of the Ottoman-Sa-

favid Conflict (1500-1555), Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1983.

Andreasyan, Hrand D.,Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1974.

Anonim,Anonim Bir İbranîce Kroniğe Göre 1622-1624 Yıllarında Osmanlı Devleti ve İstanbul, Neşir-Tercüme: Nuh Arslantaş-Yaron Ben Naeh, TTK, Ankara, 2013.

Anonim,Anonim Osmanlı Tarihi (1688-1704), Yayına Hazırlayan: A. Özcan, TTK, Ankara, 2000.

Anonim,Tadhkirat al-Mulûk, Translated by V. Minorsky, London, 1943.

Anonim, Kızılbaşlığın Tarihi (Târîh-i Kızılbâşiyye), Tercüme, Notlar ve Tıpkıbasım: Şefaattin Deniz-Hasan Asadi, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.

Arunova, M. R.-Eşrefyan, K. Z., Nadir Şah-ı Avşar, Çeviri: Nergize Turaeva, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

Ateş, Abdurrahman,Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2001.

Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747), Altınpost Yayıncılık, Ankara, 2012.

Attar, Aygün,İran'ın Etnik Yapısı, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006.

Avery, Peter,"Nadir Shah and the Afsharid Legacy", The Cambridge History of Iran, Cambridge, 1991, C. 7, s. 3-63.

Aydoğmuşoğlu, Cihat,Safevîye Tarikatı Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014.

Şah Abbas ve Zamanı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

"Şah Abbas (1587-1629) Zamanında Safevî Devlet Teşkilâtı'nda Yapılan Düzenlemeler, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 204, Haziran 2013, s. 83-104.

Babinger, Franz,"Safiyeddin", İA, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, C. 10, s. 64-65.

Bala, Mirza,"Erdebil", İA, İstanbul, 1945, C. 4, s. 289-293.

"İran (Tarihi Bakış)", İA, İstanbul, 1950, C. 5, s. 1015-1028.

Blake, Stephen P., Time in Early Modern Islam, Cambridge University Press, 2013.

Boyle, J. Andrew,"İran'ın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi", Çev: Berin U. Yurdadoğ, Belleten, TTK, 1975, C. 39, S. 156, s. 645-657.

Brockelmann, Carl,İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, Çev: N. Çağatay, TTK, Ankara, 2002.

Browne, E. G.,A Literary History Of Persia, Cambridge University Press, Cambridge, 1953, C. 4.

Budak Münşî-i Kazvinî, Cevâhirü'l Ahbâr, Yayına Hazırlayan: M.Behram Nejad, Mirâs Mektûb, Tahran, 1378.

Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu, Çev: Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Celâl-Zade Mustafa,Selim-Nâme, Haz. A. Uğur-M. Çuhadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Chesneau, Jean,D'Aramon Seyahatnamesi, Çev: Işıl Erverdi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012.

Clifford, W. W., "Some Observations on the Course of Mamluk-Safavi Relations (1502-1516/908-922), Der Islam, Volume 70, Issue 2 (Jan 1993), Walter de Gruyter, Berlin-New York.

Çelenk, Mehmet,16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şiîliği, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2005.

Çelik, Ali,"Afganistan'da Yaşayan Hazara Türkleri ile Doğu Karadeniz Bölgesindeki Çepni Türkleri Arasında Yaşayan Halk İnanmaları Üzerine Bir Mukayese Denemesi", Milli Folklor, Yıl: 13, S. 50, s. 9-21.

Çerçi, Faris,Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2000.

Çınar, Gülay Karadağ, Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2011.

"Safevî Devleti'nin Güçlü Melikesi Hayrünnisa Begüm (985-987/1578-1579)", Türkiyat Mecmuası, 2011, C. 21, s. 87-103.

Dames, M. Longworth,"Belûcistan", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, C. 2, s. 493-512.

"Hezâre (Hazâra)", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, C. 5/1, s. 448-449.

Dedeyev, Bilal, "Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2/6 (2009), s. 126-135.

Dunlop, H.,"The Story of the Sack of Isfahan by The Afghans in 1722 by Friar Alexander of Malabar", Journal of the Royal Central Asian Society, 1936, Vol. 23, s. 643-653.

Ekinci, Mustafa,"Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 9, s. 446-458.

Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı, Beyan Yayınları, İstanbul, 2010.

Şah İsmail ve İnanç Dünyası, Beyan Yayınları, İstanbul, 2010.

Emecen, Feridun M.,İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I, İsam Yayınları, İstanbul, 2011.

Yavuz Sultan Selim, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2011.

Ensari, Şapur,1588-1619 Yılları Arasında Osmanlılar ve Şah Abbas, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1962.

Er, Adnan,Safevî Devleti'nin Yıkılış Sebepleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2008.

Eravcı, H. Mustafa,"Safevî Hanedanı", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 6, s. 882-892.

Ercan, Yavuz, "Yavuz Sultan Selim Dönemi", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 9, s. 421-445.

Erdem, İlhan,"Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşana Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, 2000, C. 20, S. 31, s. 1-35.

Fâikî, İbrahim,Azerbaycan Mesîr-i Tarih-i İran, İntişarât-ı Yâran, Tebriz, 1375, C. II.

Farmayan, H. F.,The Beginnings of Modernization in Iran: The Policies and Reforms of Shah Abbas I (1587-1629), Middle East Center University Of Utah, Salt Lake City, Utah, 1969.

Felsefi, Nasrullah.,Zendegâni-i Şah Abbas-ı Evvel, Çâp-ı Keyhan, Tahran, 1334, C. I.

Zendegâni-yi Şah Abbas-ı Evvel, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1375, C. I-V.

Feridun Bey,Mecmua-i Münşeat-i Feridun Bek, İs-

tanbul, 1275, C. II.

Finlay, George,A History of Greece (Mediaeval Greece and the Empire of Trebizond), Edited by H. F. Tozer, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, Cilt 4.

Gaffari-i Ferd, Abbas Kulu,Revâbıt-ı Safeviye ve Özbekân (H. 913-1031), Vezâret-i Umûr-ı Harici, Müessese-i Çâp ve İntişârât, Tahran, 1376.

Gazi Zahireddin Babur,Baburnâme (Vekayi), Çev: R. R. Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.

Gelibolulu Mustafa ‘Âlî,Kitâbü’t-Târih-i Künhü’l Ahbâr, Haz. A. Uğur, M. Çuhadar, A. Gül, İ. H. Çuhadar, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2006, C. 2.

Nusret-Nâme, Haz. H. Mustafa Eravcı, TTK, Ankara, 2014.

Gökbilgin, M. Tayyib, “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa’nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatı”, Belleten, Sayı 83, 1957, s. 449-482.

“Süleyman I”, İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, C. 11,

s. 99-155.

Gölpınarlı, Abdülbâki, Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1997.

Gömeç, Saadettin, Türk-Hun Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012.

Kök Türk Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.

Günaltay, M.Ş.,İran Tarihi, TTK, Ankara, 1987.

Gündüz, Tufan.,Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 86.

“Safevîler”, DİA, İstanbul, 2008, C. 35, s. 451-457.

Son Kızılbaş Şah İsmail, Yeditepe Yayınevi, İstanbul,

2010.

Güven, İsmail,“Yakın Doğu Uygarlıkları”, Uygarlık Tarihi, Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 197-208.

Hadîdî, Hadîdî Tarihi [Manzum Osmanlı Tarihi] (1285-1523), Hazırlayan: Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.

Hammer,Büyük Osmanlı Tarihi, Yay. Haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, İstanbul, 2010, C. VII.

Hanway, Jonas,An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea, London, 1753, C. I.

The Revolutions of Persia, London, 1762, C. II.

Haydar Çelebi,Haydar Çelebi Ruznâmesi, Yayına Hazırlayan: Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi (No:73).

Hinz,Walther,Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Çev: T. Bıyıklıoğlu, TTK,

Ankara, 1992.

Hoca Sadeddin Efendi,Tâcü’t Tevârih, Yalınlaştıran: İ. Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, C. IV.

Huart, Cl.,“Abbas II”, İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, C. 1, s. 10.

“Abbas III”, İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, C. 1, s. 10.

Islam, Riazul,Indo-Persian Relations, Iranian Culture Foundation, Teheran, 1970.

İdrîs-i Bidlîsî,Selim Şah-nâme, Haz. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

İnalcık, Halil, Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler, NTV Yayınları, İstanbul, 2015.

İskender Bey Türkmen,Târih-i Âlem Âra-yi Abbasi, Haz. İrec Avşar, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1387.

Javanshir, Babak,İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî Dönemi I. Şah Tahmasb Hâkimiyetinin Sonuna Kadar), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Joseph von Hammer,Osmanlı Tarihi, Çev. Mehmet Ata, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1997, C. I.

Kanat, Cüneyt, "Çaldıran Savaşı Esnasındaki Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Memlûk Devleti'nin Tutumu", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı IV, İzmir 2000, s. 65-74.

Kaplan, Doğan, Safeviler ve Kızılbaşlık, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014.

Karadeniz, Yılmaz,İran Tarihi (1700-1925), Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925), Bakış Yayınları, İstanbul, 2006.

Karaköse, Hasan,Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.

Karal, Enver Ziya,"Ahmed III", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, C. 1, s. 165-168.

Kaya, Mehmet Ali,İlkçağ Tarih ve Uygarlığı, Pegem Akademi, Ankara, 2015.

Kazvinî, Ebu'lHasan,Fevâidü's-Safevîyye, Müessese-i Mütâlaât ve Tahkikât-ı Ferhengi, Tahran, 1367.

Kılıç, Remzi,XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.

Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-

1566), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Koç, Hasan,Osmanlı Yönetiminde Şehrizor'un Tarihi Coğrafyası, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014.

Köprülü, Fuad,"Azeri", İA, İstanbul Maarif Matbaası, 1944, C. 2, s. 118-151.

Krusinski, J. Tadeusz,Târih-i Seyyah-ı der Beyân-ı Zuhûr-ı Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidâm-ı Benâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safeviyân, Latince'den Tercüme Eden: İbrahim min Müteferrikân, Dergâh-ı Âli, Safer 1142.

Kuhrt, Amelie,Eski Çağ'da Yakındoğu, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Kumî, Kadı Ahmet,Hülasatü't-Tevârih, Haz. İhsan İşrakî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1383, C. I-II.

Külbilge, İlker,18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747), Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

Küpeli, Özer,Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612-1639), Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.

Kütükoğlu, Bekir,"Murad III", İA, İstanbul, 1993, C. 8, s. 615-625.

Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590), İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1962.

Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993.

"Şah II. Tahmasb", Vekayi'nüvis (Makaleler), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1994, s. 319-332.

"Tahmasb I", İslâm Ansiklopedisi, 1970, C. 11, s. 637-647.

Lambton, Ann K. S., Landlord and Peasant in Persia, I. B. Tauris & Co Ltd, London-New York, 1991.

Lang, D. M.,"Georgia and the Fall of Safavi Dynasty", Bulletin of the

School of Oriental and African Studies, University of London,

1952, Vol. 14, No.3, s. 523-539.

Lockhart, Laurence,The Fall of the Safavi Dynasty and The Afghan Occupation of Persia, Cambridge University Press, 1958.

Ma'sûm, M. M.,Târih-i Selâtin-i Safevîyye, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran.

Matthee, Rudi,"Was Safavid Iran an Empire", Journal of the Economic and Social History of the Orient, 53 (2010), s. 233-265.

Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan, I. B. Tauris, London, 2012.

Mehmet Halife, Târih-i Gılmânî, Haz. Kâmil Su, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, İstanbul, 1976.

Membré, Michele, Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542), Translated by A. H. Morton, University of London, 1993.

Minorsky, V.,"Nadir", İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, C. 9, s. 21-31.

Mirza Bek,Ravzatü's-Safevîyye, Yay. Haz. Gulam Mirza Tabatabai, İntişârât ve Çâp-ı Danişgâh-ı Tahran, 1378.

Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, İngilizceye Çeviri: E. D. Ross, Türkçe Çeviri: O. Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Mitchell, Colin P.,The Practice of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric, I. B. Tauris, London, 2009.

Moreen, Vera B., “The Status of Religious Minorities in Safavid Iran 1617-61”, Journal of Near Eastern Studies, Vol. 40, No. 2 (Apr., 1981), s. 119-134.

Muhammed İbrahim,Siyaset ve İktisâd-ı Asr-ı Safevî, Neşr-i İlm, Tahran, 1392.

Muhammed Kâzım Mervî, ‘Âlem-ârâ-yi Nâdirî, Yayına Hazırlayan: M. Emin Riyâhî, Neşr-i ‘İlm, Tahran, 1369, C. 1.

Muhammed Y. İsfehânî,Hold-i Berîn (İran der Rüzgâr-ı Safeviyân), Yayına Hazırlayan: Mir Hâşim Muhaddis, Çaphâne-i Şirin, Tahran, 1372.

Muhammedoğlu, A. S.,“İran (Osmanlı-Safevî Münasebetleri)”, DİA, İstanbul, 2000, C. 22, s. 405-409.

Mukaddem, A.Saffar,Zebân-ı Fârisi (Tarih, Ferheng ve Temeddün-i İran), Şûrâ-yi

Gostereş-i Zebân ve Edebiyât-ı Fârisi, Tahran, 1386, C. 4.

Mustafa ‘Âli, Künhü’l Ahbâr, Takvimhâne-yi ‘Âmire, 1277, C. 4.

Mustafa Nuri Paşa,Netayic ül Vukuat (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi), Sadeleştiren: N. Çağatay, TTK, Ankara, 1992, C. I-IV.

Naîmâ Mustafa Efendi,Târih-i Na‘îmâ, Haz. M. İpşirli, TTK, Ankara, 2007.

Naskali, Esko,“İran (Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar)”,

DİA, İstanbul, 2000, C. 22, s. 394-395.

Nesibli, Nesib,“Osmanlı-Safevî Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan”

Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 6, s. 893-898.

Newman, Andrew J.,Safavid Iran: Rebirth of A Persian Empire, I. B. Tauris, London, 2006.

Onat, Hasan,“Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”, İslâm Mezhepleri Tarihi, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 559-575.

Ortaylı, İlber,Türklerin Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

Oruç Bey [Don Juan], Elçilik Kâtibinin Kaleminden Safeviler Oruç Bey (Don Juan), Çeviri: Leyla Aksüt Kuzucular, Yurt Kitap Yayın, Ankara, 2014.

İlişkiler [Bir Şiî Katolik], Tercüme ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.

Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Öngören, Reşat,“Safevîyye”, DİA, İstanbul, 2008, C. 35, s. 460-462.

Özçelik, Nazmi,İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2002.

Özgüdenli, O. Gazi,“İran (Fetihten Safevîlere Kadar)”, DİA, İstanbul, 2000, C. 22,

s. 395-400.

Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları, Kaknüs Yayınları,

İstanbul, 2006.

Pakalın, M. Zeki,Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim

Bakanlığı, İstanbul, 1993, C. 1.

Paydaş, Kazım, "Baysungur Döneminden Şah İsmail'in Ortaya Çıkışına Kadar Ak-Koyunlular'ın Safevîler İle Olan Münasebetleri", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 164, Ekim 2006, s. 119-129.

Pâzûki, Rıza,Târih-i İran: Ez Moğol Tâ Afşâriyye, Şirket-i Çaphâne-i Ferheng, 1317.

Peçevi İ. Efendi.,Peçevi Tarihi, Haz. B. Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, C. 2.

Perry, J. R.,"Nadir Shah Afshar", The Encyclopaedia of Islam, E. J. Brill, Leiden, 1993, C. 7, s. 853-856.

Potts, D. T., Nomadism in Iran: From Antiquity to the Modern Era, Oxford University Press, New York, 2014.

Râşid Mehmed-İsmail Âsım,Târih-i Râşid ve Zeyli, Hazırlayanlar: A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, A. Z. İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013, C. 1-3.

Rıza Kulu Han,Târih-i Ravzatü's-Safâ-yı Nâsırî, İntişârât-ı Esâtir, Tahran, 1380, C. 12.

Rıza Kulu Han, Târih-i Ravzatü's Safa-yı Nâsırî, Kum, 1339, C. 8.

Roemer, Hans R. "Kızılbaş Türkmenler: Safevî Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları", Çev: Harun Yıldız, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, Sayı 38, 2006, s. 1-9.

Rota, Giorgio,"Safevî İranı ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 6, s. 899-906.

Rumlu Hasan,Ahsenü't Tevârih (Şah İsmail Tarihi), Çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2004.

Saray, Mehmet,Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Sarıoğlu, Gülcan,Yozefo Tiflisi'nin "Vâkı'ât-ı Mir Veys ve Şâh Hüseyin" Adlı Eserinin Tahlil ve Transkribi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2008.

Savaş, Saim,"16. Asırda Safevîlerin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Tedbirler", Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999) Bildirileri, T.C. Selçuk Üniversitesi, Konya, 2000, s. 183-197.

"Osmanlı-Safevî Mücadelesinin Toplumsal Sonuçları", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 6, s. 907-919.

Savory, Roger M.,Iran Under The Safavids, Cambridge University Press, 1980.

"The Consolidation of Safawid Power in Persia", Studies On The History of Safawid Iran, Variorum Reprints, London, 1987, s. 71-94.

Selânikî M. Efendi,Tarih-i Selânikî, Haz: Mehmet İpşirli, Ankara, TTK, 1999.

Seyyid Hasan Esterâbâdî,Târih-i Sultânî (Ez Şeyh Safi tâ Şah Safi), Yayına Hazırlayan: İhsan İşrâki, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1366.

Shukurov, Rustam,"The Campaign of Shaykh Djunayd Safawi against Trebizond (1456 AD / 860 H)", BMGS 17 (1993), s. 127-140.

Streusand, Douglas E.,Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler, Çev: Bahar Fırat, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2013.

Subhî Mehmed Efendi,Subhî Tarihi, Haz. Mesut Aydıner, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

Sümer, Faruk,"Abbas I", DİA, İstanbul, 1988, C. 1, s. 17-19.

"Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", Belleten, Ankara, TTK, 1957, C. XXI, s. 429-447.

Oğuzlar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.

Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara, TTK, 1999.

"Safevî Tarihi İle İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 69, 1990, s. 9-32.

Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, TDAV, İstanbul, 1999, C. I.

Sykes, P. M.,A History of Persia, Macmillan and Co., Limited, London, 1915.

Şah Tahmasb-ı Safevî,Tezkire, Çev. Hicabi Kırlangıç, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

Şem'dânî-Zâde,Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi (Mür'i't-Tevârih), Yayına Haz. M. M. Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976, C. 1.

Şeref Han,Şerefname, Çev: M. Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.

Şevik, İsa,Şah Tahmasb (1524-1576) ile Osmanlı Sarayı Arasında Teati Edilen Mektupları İçeren "Münşe'ât-ı 'Atik"in Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008.

Tanburî Arutin,Tahmasb Kulu Han'ın Tevarihi, Çev: Esat Uras, TTK, Ankara, 1942.

Tavernier, J. Baptiste,Tavernier Seyahatnamesi, Editör: Stefanos Yerasimos, Çev: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.

Uğur, Ahmet,Yavuz Sultan Selim'in Askeri ve Siyasi

Hayatı, MEB, İstanbul, 2001.

Uluerler, Sıtkı,"Osmanlı-Safevî İlişkilerindeki Temel Sorunlar Üzerine Bir Değerlendirme", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 197, s. 125-140.

"Safevi Devleti'nin Yıkılışa Gidiş Sürecinde Osmanlı'nın Tutumu ve Rusya İle İttifak Kurmasının Anlamı (1722-1724)", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 210, Haziran 2014, s. 97-122.

Unat, Faik Reşit,Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, TTK, Ankara, 1992.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı,Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, TTK, Ankara, 1988.

Osmanlı Tarihi, TTK, Ankara, 1983, C. 2.

Osmanlı Tarihi, TTK, Ankara, 1983, C. 3, Kısım 1.

Osmanlı Tarihi, TTK, Ankara, 1995, C. 3, Kısım 2.

Osmanlı Tarihi, TTK, Ankara, 1995, C. 4, Kısım 1.

Ürkündağ, Ayhan,Ahmed Dürrî Efendi'nin İran Sefaretnamesi, Basılmamış

Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü, 2006.

Üstün, İ. Safa,"İran (Safevîlerden Günümüze Kadar)", DİA, İstanbul, 2000, C. 22, s. 400-404.

Üzüm, İlyas,"Kızılbaş", DİA, Ankara, 2002, C. 25, s. 547-557.

Veli Kulu Bek Şamlu,Kısasü'l-Hâkânî, Haz. Seyyid Hasan Sâdât-ı Nâsırî, Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî, Tahran, 1374.

Veliyeva, Zülfiye,Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l Mülük'a Göre), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üni-

versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Wiesehöfer, Josef,Antik Pers Tarihi, Çev: A. İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Yazıcı, Tahsin,"Safevîler", İslâm Ansiklopedisi, 1967, C. 10, s. 53-59.

"Şah İsmail", İslâm Ansiklopedisi, 1970, C. 11, s. 275-279.

Yeşilot, Okan, Şah'ın Ülkesinde (Rus Çarı I. Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volınskiy'nin Kafkasya Raporu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.

Yiğit, İsmail,Memlûkler (1250-1517), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2008.

Yinanç, M. Halil,"Cüneyd" , İslâm Ansiklopedisi, 1993, C. 3, s. 242-245.

Yücel, Mualla Uydu, Peçenek Türkleri, Titiz Yayınları, İstanbul, 2011.

Yücel, Yaşar,Muhteşem Türk Kanuni İle 46 Yıl, TTK, Ankara, 1991.

Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı

Müstetâb, TTK, Ankara, 1988.

Yücel, Yaşar - Sevim, Ali,Osmanlı Klâsik Döneminin Üç Hükümdarı: Fatih, Yavuz,

Kanuni, Ankara, TTK, 1991.

Yüksel, Musa Şamil, Timurlularda Din-Devlet İlişkisi, TTK, Ankara, 2009.

EK’LER

EK 1: ŞAH İSMAİL

EK 2: ŞAH İSMAİL ve BABÜR

EK 3: ŞAH I. ABBAS

EK 4: ŞAH I. ABBAS'IN FLAMAN RESSAM D. CUSTOS TARAFINDAN YAPILAN PORTRESİ

EK 5: SAFEVİ HÜKÜMDARI ŞAH I. ABBAS ve BABÜR HÜKÜMDARI CİHANGİR

EK 6: SAFEVİ HÜKÜMDARI ŞAH SAFİ (ADAM OLEARIUS SEYAHATNAMESİ)

Ek 7: Safevi Devleti'nin Sınırlarını Gösterir Harita (1660). (Stephen P. Blake'in Time in Early Modern Islam (Cambridge University Press, 2013) adlı kitabından alınmıştır.)

Ek 7: Nakş-i Cihân Meydanı (İsfahan, Xavier Pascal Coste, 1839)

Dizin

H

I

İ

M

N

O

Ö

P

R

S

Ş

T

U

Ü

V

Y

Z